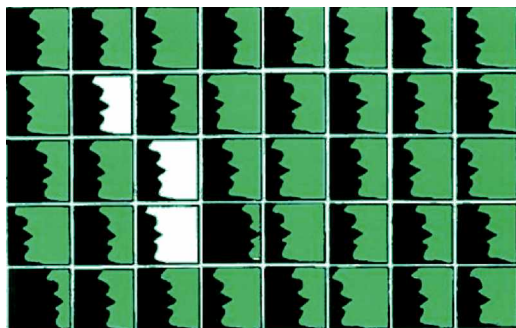

Zoran Pavlović
**VREDNOSTI SAMOIZRAŽAVANJA
U SRBIJI**

U POTRAZI ZA
DEMOKRATSKOM POLITIČKOM KULTUROM

INSTITUT DRUŠTVENIH NAUKA
Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje

Zoran Pavlović
VREDNOSTI SAMOIZRAŽAVANJA U SRBIJI - U POTRAZI ZA DEMOKRATSKOM
POLITIČKOM KULTUROM

Izdavač:
INSTITUT DRUŠTVENIH NAUKA
Kraljice Natalije 45, 11 000 Beograd

Za izdavača:
dr Mirjana Rašević

Recenzenti:
prof. dr Bora Kuzmanović
dr Snežana Joksimović

Lektura i prevod:
mr Tijana Vesić

Korice:
ing. Nenad Jovanović

Prelom:
Aleksandar Dimitrijević

Štampa:
Svetlost, Kragujevac

Tiraž:
300 primeraka

ISBN: 978-86-7093-127-5

Beograd, 2009.

Ova knjiga je deo rada na projektu “*Demokratski modeli unapređivanja društvene kohezije, tolerancije, ljudskih prava i privrednog razvitka u političkim i institucionalnim procesima evropskih integracija Srbije*” (149017) koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj.

Objavljivanje ove monografije finansijski je omogućilo Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

SADRŽAJ

PREGOVOR	5
I UVODNA RAZMATRANJA	6
1. Priroda vrednosti i značaj njihovog istraživanja	6
2. Teorija modernizacije i (post)materijalističke vrednosti	12
3. Revidirana teorija modernizacije i vrednosti samoizražavanja	18
4. Kritički osvrt na koncept vrednosti samoizražavanja	28
5. Ranija relevantna istraživanja i kritika Ingelhartove teorije	33
II PREDMET ISTRAŽIVANJA	44
1. Ciljevi istraživanja	44
2. Hipoteze	45
3. Varijable	49
III METOD ISTRAŽIVANJA	55
1. Instrument	55
2. Uzorak	56
3. Tok i uslovi ispitivanja	58
IV REZULTATI ISTRAŽIVANJA	60
1. Struktura vrednosti samoizražavanja	60
2. Činioci vrednosti samoizražavanja	66
3. Korelati vrednosti samoizražavanja	86
4. Najznačajniji faktori prihvatanja vrednosti samoizražavanja	94
5. Smer i intenzitet promene raširenosti vrednosti samoizražavanja	102
6. Generacijska smena kao mehanizam promene dominantnih vrednosti	105
V ZAKLJUČCI I DISKUSIJA	112
Korišćena i navođena literatura	129
Prilozi	140
Rezime	146
Summary	148
Indeks autora	150

PREDGOVOR

Knjiga koja se nalazi pred čitaocem predstavlja empirijsku proveru jednog, u svetskim razmerama, uticajnog koncepta, vodećeg u kros-kulturnom izučavanju vrednosti i demokratske političke kulture, u specifičnom društvenom kontekstu kakav je Srbija i ima dva osnovna cilja: (1) da ukaže na određene slabosti shvatanja vrednosti i političke kulture u delima poznatog američkog sociologa Ronalda Ingharta, koji stoji na čelu najobuhvatnije serije istraživanja u društvenim naukama u istoriji, Svetske studije vrednosti, i (2) da pruži doprinos empirijskoj analizi koncepta koji se u literaturi smatra jednom od osnovnih dimenzija kros-kulturnih varijacija i suštinom demokratske političke kulture. Na taj način se, sa jedne strane, mogu proveriti bazične pretpostavke o odnosu vrednosti (kao najvažnijeg elementa političke kulture) i efektivne demokratije – što nudi važne uvide u prirodu analiziranog fenomena - u društvu u kome je praktično „preko noći“ demokratski sistem smenio autoritarnu vladavinu, dok se, sa druge strane, analizom podataka prikupljenih u dva talasa Svetske studije vrednosti Srbija stavlja u kontekst drugih zemalja u kojima su ova istraživanja sprovedena i u kojima su prikupljeni podaci daleko više korišćeni. Namera autora je da ovom publikacijom svetsko istraživanje vrednosti koje traje već više od četvrt veka i nalaze koji su iz toga proizašli približi široj naučnoj i zainteresovanoj javnosti u našoj sredini.

Knjiga je zasnovana na tri velika empirijska istraživanja sprovedena u Srbiji u poslednjih deset godina i predstavlja proširenu, prerađenu i u nekim bitnim segmentima izmenjenu verziju magistarskog rada „*Struktura, činioci i dinamika promene vrednosti samoizražavanja u Srbiji*“ koji je 6. juna 2008. godine odbranjen na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu pred tročlanom komisijom u sastavu prof. dr Bora Kuzmanović (Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu), docent dr Nebojša Petrović (Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu) i dr Dragomir Pantić (Institut društvenih nauka u Beogradu).

Tekst je, pored toga, u poređenju sa originalnom verzijom rada, pretrpeo izvesne izmene kako bi bio prilagođen široj čitalačkoj publici: rasterećen je brojnih statističkih pokazatelja, tabela i grafikona koji nisu nužni za razumevanje teksta, izostavljeni su opisi nekih primenjenih procedura, smanjen je broj priloga i sl., dok su, sa druge strane, neki delovi dodatno prošireni, a sve u cilju veće preglednosti i razumljivosti teksta.

Autor se ovim putem zahvaljuje članovima komisije i recenzentima na njihovim konstruktivnim kritikama i korisnim sugestijama koje su vodile otklanjanju uočenih slabosti, odnosno podizanju kvaliteta studije koja se nalazi pred čitaocem.

Ukoliko analiza, nalazi i zaključci izneti na stranama koje slede podstaknu nova ili produbljena istraživanja ili dovedu do većeg interesovanja za problematiku vrednosti i/ili političke kulture, svrha ove monografije će biti u potpunosti ostvarena.

Autor

I UVODNA RAZMATRANJA

1. Priroda vrednosti i značaj njihovog istraživanja

Vrednosti nesumnjivo predstavljaju ne samo jedan od najvažnijih koncepata u nizu srodnih naučnih disciplina, već i jedan od osnovnih fenomena psihičkog života čoveka i jednu od najdistinktivnijih ljudskih karakteristika. Kao relativno stabilne dispozicije, vrednosti zauzimaju centralno mesto u strukturi ličnosti pojedinca i imaju veliki motivacioni potencijal koji utiče na sve što čovek želi, misli ili radi. Donošenje životnih odluka, određivanje ciljeva i sredstava za njihovo dostizanje, stavovi, ideologije, evaluacija, moralno suđenje, pa i socijalno ponašanje uopšte – dobrim delom jesu determinisani upravo vrednostima. Pojam vrednosti je ekonomičniji (u smislu zgusnutosti), dinamičniji (u smislu uticaja na ponašanje) i centralniji (u smislu opštosti i važnosti), nego što su to neki srodni pojmovi, na primer stavovi (Pantić, 1981; 1990; Rokeach, 1973). To im daje bolju prediktivnu i veću heurističku vrednost u odnosu na druge slične koncepte, što za posledicu ima veću ekonomičnost samih istraživanja. Iako se socijalna psihologija za vrednosti pre svega interesuje kao za subjektivnu pojavu, one su istovremeno i prožete onim tendencijama koje karakterišu epohu, društveni sistem, društvena kretanja i sl. (pa imaju vrlo važnu ulogu u sociologiji), što doprinosi celovitijem sagledavanju složenosti društvenih pojava i podsticanju interdisciplinarnih istraživanja kojima se pokušavaju objasniti društvena organizacija, problemi interpersonalnih odnosa, problemi društvene kohezije ili ponašanje različitih društvenih grupa itd. Ljudska priroda se ne može posmatrati nezavisno od vrednosti jer su one sastavni deo svih normativnih pojmova koji omogućavaju da se čovek posmatra kao „*aktivno, samosvesno i prema određenim ciljevima i idealima usmereno biće*“ (Pantić, 1981, str. 10). Sve to čini istraživanje vrednosti veoma značajnim poduhvatom.

Povećan interes za problematiku vrednosti koji je primetan u drugoj polovini XX veka, doveo je do velike diversifikacije teorijskih i metodoloških pristupa u vezi sa ovim pojmom, što je u znatnoj meri otežalo empirijska istraživanja. Konceptualna heterogenost i neujednačenost metodoloških standarda čini sadržaj pojma vrednosti i njegove osnovne karakteristike, a samim tim i način njegovog ispitivanja, u velikoj meri zavisnim ne samo od različitog shvatanja vrednosti unutar različitih disciplina (filozofsko, kulturno-antropološka, sociološka, psihološka shvatanja vrednosti), već i od priklanjanja teorijskom stanovištu određenog autora i konkretne definicije pojma vrednosti. Različiti autori koriste različite termine (vrednosti, vrednosne orijentacije, preferirani životni stilovi, idejne

orijentacije i sl.); pridaju vrednostima različit konceptualni status (stav, bazični stavovi, bazične dimenzije socijalnog ponašanja, ali i crte ličnosti, motivi i sl.); istraživanja sprovode u pravcu potpune sveobuhvatnosti hipotetskog univerzuma vrednosti, biranja manje ili više reprezentativnog uzorka vrednosti koje su karakteristične za određenu populaciju, ili uže selekcije koja se temelji na proceni relevantnosti pojedinih vrednosti za proučavanje raznih pojava koje su predmet istraživanja; najzad, različiti autori vrednosti ispituju na različite načine – pitanjima sa više alternativa, pri čemu svaka alternativa predstavlja jednu vrednost, nezavisnim ispitivanjem pojedinačnih vrednosti putem jednog ili više indikatora, ispitivanjem preferiranih životnih stilova, društvenih ciljeva i sl. (Kuzmanović, 1995; Popadić, 1990; Havelka, 1995). Definisane koncepta koji je predmet istraživanja predstavlja prvi korak

u istraživačkom procesu jer formalno određenje, pre svega, utiče na izbor indikatora i način operacionalizacije vrednosti. Da li su vrednosti shvaćene kao subjektivne ili objektivne kategorije, lično *i* socijalno ili lično *ili* socijalno poželjne, kao objekti neke potrebe, kao akcije ili svrhe, opšte ili specifične dispozicije itd. od presudne je važnosti za analizu vrednosti. Drugim rečima, ako unapred nije jasno šta se meri, nemoguće je reći da li je to ono što je na kraju izmereno.

Definicija vrednosti mora da zadovolji nekoliko kriterijuma - mora postojati mogućnost operacionalnog definisanja, pri čemu koncept vrednosti mora biti jasno razgraničen od drugih sličnih koncepata poput stavova, društvenih normi i sl., ali istovremeno mora biti i povezan sa njima; trebalo bi izbegavati cirkularne definicije i pojmove kao što su “treba” ili “konceptije o poželjnom”; mora takođe omogućiti vrednosno neutralan pristup izučavanju vrednosti na osnovu kojih se istraživači mogu osloniti na međusobne nalaze uprkos razlikama u vrednostima (Rokeach, 1973).

Analiza relevantne literature pokazuje da postoji preko četristo definicija vrednosti i čak osamnaest kriterijuma sa kojima se autori suočavaju pokušavajući da odrede sadržaj ovog pojma (Pantić, 2005). Uobičajen izlaz iz takve situacije jeste preuzimanje određenog teorijskog stanovišta, konkretne definicije određenog autora ili, što je ređi slučaj, formulisanje sopstvene definicije pojma.

Najčešće korišćene (tj. preuzimane) definicije vrednosti jesu one koje vrednosti definišu kao „*trajno uverenje da je određen način ponašanja ili egzistencije lično ili socijalno poželjniji nego suprotni ili obrnuti način ponašanja ili egzistencije*“ (Rokeach, 1973, str. 5), ili kao „*poželjne, transsituacione ciljeve koji variraju u značaju i služe kao vodeći principi u životu ljudi*“ (Schwartz & Bardi, 2001, str. 269), zatim kao „*uverenje prema kojem ljudi deluju u skladu sa preferencijama*“ (Allport, 1961, str. 454) ili, recimo, kao „*implicitnu ili eksplicitnu koncepciju poželjnosti, karakterističnu za pojedinca ili grupu, koja utiče na izbor između dostupnih načina, sredstava i ciljeva akcije*“ (Kluckhohn, 1951, str. 395). U našoj literaturi o vrednostima najprihvaćenije jesu Pantićeva, Kuzmanovićeva i definicija Rota i Havelke. Pantić vrednosti određuje kao „*relativno stabilne, opšte*

i hijerarhijski organizovane karakteristike pojedinca (dispozicije) i grupe (elementi društvene svesti), formirane međusobnim delovanjem istorijskih, aktuelno-socijalnih i individualnih činilaca, koje zbog tako pripisane poželjnosti usmeravaju ponašanje svojih nosilaca ka određenim ciljevima“ (Pantić, 1981, str. 13). Rot i Havelka vrednosti shvataju kao „trajan, izrazito pozitivan odnos osobe prema određenim objektima koje ocenjujemo kao važne i za čije ostvarenje postoji izraženo lično angažovanje“ (Rot i Havelka, 1973, str. 9). Najzad, Kuzmanović vrednosti posmatra kao „shvatanja (uverenja) o lično ili društveno poželjnim opštim načinima ponašanja, vrstama aktivnosti i relativno trajnim stanjima u prirodi, društvu i pojedincu“ (Kuzmanović, 1995, str. 19).

I bez detaljnije analize gorenavedenih definicija, kao i navedenih definicija nekih drugih autora, jasno je da se može govoriti o određenim zajedničkim karakteristikama shvatanja vrednosti u određenjima ovog pojma od strane različitih autora, što je sa stanovišta ovog rada od presudne važnosti. Razlog za to jeste činjenica da autor čiji će koncept biti predmet ovog rada ne daje formalnu definiciju vrednosti. Iz tog razloga će, s obzirom na zajedničke elemente većine definicija vrednosti, odnosno distinktivne karakteristike ovog pojma, biti, između ostalog, analizirana i opravdanost ovakvog tretiranja koncepta vrednosti samoozračavanja koje predstavljaju predmet ovog rada. To praktično znači da se ne polazi od formalne definicije jednog konkretnog autora (ne zato što se smatraju nekvalitetnim, nego što definicije većine autora poput Rokiča, Švarca, kod nas Pantića i Kuzmanovića, prati i odgovarajuća metodologija, odnosno način ispitivanja, pa i konkretni instrument koji ovde nisu korišćeni), već se imaju u vidu zajednički elementi iz većeg broja definicija.

Prema Švarcu (Schwartz & Bardi, 1994; Schwartz, 2007), može se govoriti o pet zajedničkih karakteristika u teorijskim određenjima različitih autora koje bi mogle biti shvaćene i kao imanentne odrednice vrednosti.

Vrednosti su, pre svega, *koncepti ili uverenja*. Preciznije, u skladu sa Rokičevom tipologijom, u pitanju je preskriptivno ili proskriptivno uverenje (Rokeach, 1976) i predstavljaju procenu nekog sredstva ili krajnjeg cilja akcije kao (ne)poželjnog. Ovu karakteristiku, između ostalog, uključuju i gorenavedene definicije koju daju Rokič, Švarc, Klakhon ili Kuzmanović. To dalje znači da vrednosti, kao i sva uverenja, imaju kognitivnu, afektivnu i bihejvioralnu komponentu. Vrednosti predstavljaju kogniciju ili koncepciju o poželjnom, pa „reći da neka osoba ima vrednost znači reći da ona kognitivno zna ispravan način ponašanja ili krajnjeg cilja kojem teži“ (Rokeach, 1973, str. 7). Kognicije određene vrste praćene su emocionalnim stanjima, na primer zagovaranjem ili protivljenjem nečemu što u krajnjoj liniji vodi akciji izazvanoj određenom aktiviranom vrednošću koja ima posredujuću ulogu u tom procesu. Pojedini autori pridaju različit značaj nekoj od tri komponente ističući primarnost jedne od njih, na primer, tvrdnjom da su vrednosti isto što i akcije (Adler, 1956; navedeno prema Pantić, 1994).

Druga karakteristika sastoji se u shvatanju prema kome se vrednosti od-

nose na *poželjna krajnja stanja ili ponašanje*. Poželjnost je nezaobilazna i verovatno jedna od najdistinktivnijih karakteristika vrednosti. Mnogi autori pominju ovu karakteristiku isticanjem toga da su vrednosti preferencije načina života, koncepcije o poželjnom, poželjni ciljevi i sl. (Hofstede, 1980; Kluckhohn, 1951; Kuzmanović, 1995; Morris, 1956; Pantić, 1981; 1990; Rokeach, 1973; Williams, 1969). Razlikovanje poželjnih krajnjih stanja, odnosno ponašanja nalazi se u osnovi Rokičeve (Rokeach, 1973) podele na instrumentalne i terminalne vrednosti, odnosno Kuzmanovićevog (1995) razlikovanja vrednosti-ciljeva i vrednosti-sredstava. Dve grupe vrednosti nisu nezavisne celine, već su u složenim funkcionalnim odnosima. Ova podela odražava razlikovanje koncepcija o poželjnim stanjima vezanim za prirodu, društvo ili pojedinca koji se žele ostvariti ili sačuvati i preferiranih načina ostvarivanja tih ciljeva. Ova druga grupa uključuje veliki broj dispozicija koje se na taj način mogu smatrati vrednostima i idu do nivoa crta ličnosti (npr. neke od vrednosnih orijentacija Pantić posmatra i kao crte ličnosti – ambicioznost, autoritarnost i sl.). Sa druge strane, većina humanističkih psihologa samo konačna, terminalna stanja posmatra kao vrednosti, ne dajući takav status bilo čemu što ima instrumentalni karakter.

Vrednosti *prevazilaze specifične situacije*. Ova odrednica vrednosti je u velikom broju teorijskih određenja prisutna u vidu isticanja opštosti vrednosti, tačnije, isticanja različitih nivoa opštosti različitih vrednosti (Kuzmanović, 1995; Kluckhohn, 1951; Pantić, 1981; 1990). Opštost vrednosti može biti dvojako shvaćena. Kada se u okviru sociopsihološke problematike razmatraju vrednosti, onda su uvek u pitanju opšte vrednosti koje predstavljaju odnos prema društveno relevantnim pojavama i često se nazivaju socijalnim vrednostima, koje determinišu širok opseg socijalnog ponašanja (Rot, 1994). Različiti nivoi opštosti pojedinih vrednosti impliciraju i hijerarhijsko ustrojstvo, ali u smislu principa organizovanja, a ne većitog i univerzalnog redosleda vrednosti. Veća opštost se u ovom slučaju pre svega ogleda u uticaju na širok opseg ponašanja. Iz toga proističe i drugo značenje - veća opštost ovog koncepta u poređenju sa drugim sličnim konceptima. Najzad, transcendiranje specifičnih situacija podrazumeva i relativnu stabilnost dispozicije u dvojakom smislu – stabilnost u odnosu na različitost situacija na koje se vrednosti primenjuju, ali i stabilnost u vremenskom smislu koja vrednostima daje potencijalni uticaj na veći broj situacija u dužem vremenskom periodu.

Vrednosti *upravljaju selekcijom i evaluacijom ponašanja i događaja*, što je posledica centralnosti dispozicije u strukturi ličnosti čoveka koja ga intenzivno i kontinuirano pokreće na određene aktivnosti. Vrednosti usmeravaju ponašanje na više načina: vode zauzimanju određenih pozicija u pogledu društvenih tema; određuju prihvatanje određene političke ili religijske ideologije nasuprot drugoj; postavljaju standarde za predstavljanje sebe drugima i suštinske su za proces komparacije, ubeđivanje i uticaj na druge; predstavljaju konceptualno oruđe na osnovu koga dostižemo i održavamo samopoštovanje itd. (Rokeach, 1973). Neki autori pominju uticaj koje vrednosti imaju na izbor dostupnih načina, sredstava i

ciljeva akcije (Kluckhohn, 1951), njihovu ulogu u postavljanju kriterijuma pomoću kojih ljudi ranguju svoje intenzitete želja (Catton, 1954; navedeno prema Pantić, 1994), kriterijuma za preferenciju (Williams, 1969) ili usmeravanje ponašanja (Pantić, 1981; 1990).

Vrednosti se mogu *rangirati s obzirom na relativan značaj*. Ova odrednica koju Švarc pominje retko se pojavljuje u definicijama vrednosti, ali je ta karakteristika posledica jednostavne činjenica da ljudi istovremeno prihvataju više vrednosti. Najbolje je, verovatno, manifestovana u Rokičevom shvatanju da je ukupan broj vrednosti koje pojedinac ima relativno mali, pri čemu svi ljudi poseduju iste vrednosti u različitom stepenu, organizovane u vrednosni sistem. U slučaju pomenutog autora i samog Švarca, prihvatanje ove pretpostavke manifestuje se i u specifičnoj metodologiji rangovanja određenog univerzuma vrednosti, s obzirom na procenjenu važnost. Sa druge strane, razlikovanje relativnog značaja vrednosti može biti izraženo i prihvatanjem pomenutog hijerarhijskog organizovanja vrednosti koje se na različitim nivoima hipotetskih modela pojavljuju u zavisnosti od opštosti, ali i u vezi sa važnošću.

Najzad, iako Švarc ne pominje *relativnu stabilnost* kao važnu karakteristiku u shvatanjima o prirodi vrednosti (mada se ona, verovatno, implicitno podrazumeva isticanjem transsituacionog karaktera vrednosti), ona je svakako vredna eksplicitnog pominjanja. Bilo da se posmatra kao standard koji perzistira (Catton, 1954; navedeno prema Pantić, 1994), stabilna dispozicija (Barton, 1963), trajno uverenje (Rokeach, 1973), trajni odnos (Rot i Havelka, 1973) ili relativno stabilna dispozicija (Pantić, 1981; 1990), vrednosti se posmatraju kao duboko ukorenjene i teško promenljive karakteristike pojedinca koje ponašanju daju doslednost i konzistentnost. Drugim rečima, vrednosti nisu nepromenljive ili potpuno stabilne (kada nikakva lična i/ili društvena promena ne bi bila moguća), ali ni potpuno nestabilne i lako promenljive (čime bi bilo kakav kontinuitet u razvoju bio onemogućen) (Rokeach, 1973).

Koncept koji će biti predmet ovog rada relativno je nov u literaturi o vrednostima, političkoj kulturi, kao i društvenim naukama uopšte. Pojavio se u poslednjih nekoliko godina kao rezultat višegodišnjeg naučnog rada američkog sociologa Ronalda Ingharta i rezultat je empirijske analize podataka dobijenih u Svetskoj studiji vrednosti (engl. *World Values Survey*)¹. Vrednosti samoizražava-

¹ Svetska studija vrednosti je komparativno istraživanje socio-kulturnih i političkih promena, tj. bazičnih vrednosti i uverenja koje je sprovedeno na reprezentativnim uzorcima u više od 70 zemalja koja obuhvataju skoro 80% ukupne populacije na zemlji, na svih šest kontinenata, u trajanju od skoro tri decenije. Počelo je sa Evropskom studijom vrednosti sprovedenom 1981. godine (tačnije u periodu 1981-1984. godine), da bi potom bila pokrenuta čitava serija istraživanja (tzv. talasa). Drugi talas istraživanja, stvoren za globalnu upotrebu, bio je završen u periodu 1989-1993. godine, treći 1994-1999. godine i, najzad, četvrti, kompletiran u periodu 1999-2004. godine. U toku je peti talas koji je pokrenut 2005. godine i trenutno je u završnoj fazi.

nja (engl. *self-expression values*), onako kako ih izvorno definiše Inglehart (Inglehart, 2005a; 2005b; 2007; Inglehart & Welzel, 2003; 2005a; 2005b; Welzel & Inglehart, 2005; Welzel et al., 2003), jesu sindrom koji obuhvata postmaterijalističke vrednosti, nekonvencionalne oblike političke participacije, interpersonalno poverenje, toleranciju marginalnih grupa i subjektivno blagostanje. U pitanju je jedna od dve dimenzije kros-kulturnih varijacija, koja se razvija kao posledica uticaja socioekonomskog razvoja i, po teoriji, ima uzročan uticaj na javljanje i opstanak demokratskih institucija jednog društva, tj. demokratskog sistema, pa se smatra i subjektivnim aspektom demokratske političke kulture.

Navedeno određenje predstavlja deskriptivnu definiciju vrednosti, što je nizak nivo definisanja, i to istraživaču koji preuzima instrument, odnosno način operacionalizacije vrednosti, kao što je to ovde slučaj, stvara mnogobrojne teškoće. Vredi spomenuti samo jednu najočigledniju – bilo koji autor koji bi hteo da drugačije operacionalizuje i analizira vrednosti samoizražavanja, ne bi to mogao da uradi jer koncept nije definisan formalno, tj. nezavisno od sadržaja. U najboljem slučaju govori se o funkciji vrednosti koje „*postavljaju standarde za poželjne i nepoželjne ciljeve ... što ih čini moćnim motivacionim regulatorom ljudskog ponašanja*“ (Inglehart & Baker, 2005a, str. 23) što, prema rečima samog autora, odražava prihvatanje kulturno-antropoloških shvatanja prema kojima su vrednosti ishod evolucionog procesa u razvoju jednog društva, pri čemu opstaju one koje su kulturno podobne. Međutim, tako shvaćene vrednosti nisu u skladu sa navedenom deskriptivnom definicijom o čemu će biti više reči kasnije kada se detaljnije prikaže shvatanje o prirodi vrednosti samoizražavanja.

Moglo bi se reći da je u teoriji ovog autora proces umesto deduktivnim (od definisanja ka operacionalizaciji) išao obrnutim, induktivnim putem, od uočenih dispozicija ka njihovom teorijskom objedinjavanju. To se najbolje vidi u samoj definiciji vrednosti samoizražavanja koja predstavlja nabranje elemenata koje koncept obuhvata. Upravo nekonzistentno i deskriptivno definisanje pojma uslovlilo je izvesne manjkavosti koncepta vrednosti samoizražavanja, o čemu će kasnije biti više reči, a pre svega izbor indikatora i način njihove operacionalizacije koji bi upravo trebalo da budu uslovljeni i omeđeni prethodno postojećom definicijom.

Na nivou teorije, značaj istraživanja vrednosti samoizražavanja je višestruk. Pre svega, budući da je u pitanju nov koncept, on do sada nije bio predmet detaljnije teorijske ili empirijske analize, kako u našoj zemlji, tako i šire, pa je ovo istraživanje skroman doprinos izučavanju ovog fenomena. Budući da su u pitanju vrednosti koje su, prema teoriji, u osnovi demokratskog ponašanja pojedinca, odnosno, demokratske političke kulture, njihovo istraživanje dodatno dobija na značaju u našoj sredini u kojoj su se nedavno desile korenite društvene promene koje su dovele do sloma autoritarnog režima i uspostavljanja demokratskih institucija. Inglehartova teorija predviđa da su takve promene moguće jedino u situaciji raširenosti vrednosti samoizražavanja, što slučaj Srbije čini svojevrsnim prirodnim

eksperimentom za proveru osnovnih teza ove teorije o odnosu demokratije i političke kulture. Iz toga sledi i praktičan značaj istraživanja vrednosti samoizražavanja koji mogu ukazati na kvalitet političke kulture u Srbiji. To naročito dobija na značaju ukoliko se ima u vidu da je Srbija bila uključena u treći (1996. godine) i četvrti talas Svetske studije vrednosti (2001. godine) i da je ista baterija pitanja zadavana dva puta u populaciji Srbije u poslednjih deset godina, čime se stvara dragocena mogućnost longitudinalne analize vrednosti samoizražavanja, koja može dati podatke o mogućim pravcima daljeg društvenog razvoja, naročito u sferi političkog ponašanja. Najzad, na nivou pojedinca, identifikovani sindrom može biti opisan terminima demokratske ličnosti, budući da naglašava neke od elementarnih demokratskih principa – zaštitu slobode govora, toleranciju i građanski aktivizam, pa dobijeni rezultati mogu biti shvaćeni i kao pokazatelji demokratskog potencijala, ne samo šire zajednice, već i pojedinca u smislu identifikovanja karakteristika koje pojedinca čine podložnim prihvatanju demokratskih ideja, vrednosti i načina ponašanja.

Budući da su vrednosti samoizražavanja samo jedan deo Inghartove opšte teorije političke kulture, koja predstavlja širi referentni okvir analize, odnosno teoriju koja leži u osnovi shvatanja o vrednostima samoizražavanja, ona će, u delovima koji slede, biti detaljnije prikazana. Osnovna teorijska shvatanja biće izložena u dva dela koji predstavljaju suštinu shvatanja dva osnovna koncepta Inghartove teorije – (post)materijalizma i vrednosti samoizražavanja (koje predstavljaju svojevršno proširenje shvatanja o (post)materijalističkim vrednostima). Oni dodatno opisuju pomeranje teorijskog fokusa koje je u delima ovog autora приметно od 1970. godine naovamo, ali i redefinisane teorije modernizacije na kojoj su oba pojma zasnovana.

2. Teorija modernizacije i (post)materijalističke vrednosti

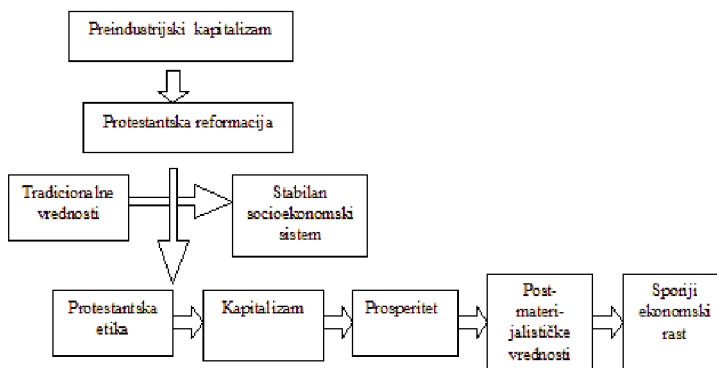
Teoretičari modernizacije od Marksa naovamo tvrdili su da ekonomski razvitak donosi kulturne promene. Ekonomski razvoj je, u skladu sa ovim stanovištem, povezan sa pomakom od apsolutnih normi i vrednosti prema racionalnosti, toleranciji, poverenju i participaciji, pa tranzicija od tradicionalizma ka modernizmu ima, prema teoriji, posledice na vrednosne obrasce. Važne i distinktivne karakteristike ove transformacije često se ocrtavaju preko čitavog spektra subprocesa kao što su industrijalizacija, urbanizacija, demokratizacija, sekularizacija, profesionalizacija i sl.

Teorija modernizacije razvila se u eri prosvetiteljstva, iz uverenja da će tehnološka dostignuća čovečanstvu omogućiti veću kontrolu nad prirodom i, u su-

štini, jeste zasnovana na ideji ljudskog progresa. Sama ideja relativno je nova. Sve dok čovek nije ispoljio značajniju kontrolu nad svojim okruženjem i dok su poljoprivredna društva bila zarobljena u stanju uslovne ravnoteže, gde se od jedne do druge generacije nisu dešavale značajnije promene, ideja ljudskog progresa izgledala je nerealan. Situacija je počela da se menja tek onda kada se pojavio održivi ekonomski rast. Ekonomski rast počeo je da prevazilazi rast populacije sa tržišnom revolucijom koja je dala podsticaj preindustrijskom kapitalizmu u urbanim delovima Zapadne Evrope u kasnom srednjem veku (Inglehart & Welzel, 2005a). Kada se to dogodilo, pojavile su se filozofije humanizma i prosvetiteljstva, kao i ubeđenje da će tehnološke inovacije pomoći čoveku da prevaziđe ograničenja koja mu sredina nameće. Nauka je postala izvor saznanja koji je dovodio u pitanje intelektualni monopol crkve, što je vodilo ka pojavi ideje ljudskog progresa, a sa njom i teorije modernizacije.

U istorijskoj perspektivi, Inglehart prihvata Veberovo tumačenje (Weber, 1958) da je kalvinistički protestantizam prerastao u vrednosni sistem koji je akumulaciju bogatstva zarad bogatstva video kao znak božije milosti (mada u protestantskoj reformaciji Inglehart vidi slučaj šireg fenomena – slom tradicionalnih kulturnih barijera za ekonomsku modernizaciju). Na osnovu toga, Inglehart (Inglehart, 1990) formuliše svoje tumačenje uzroka protestantizma i njegovih daljih dugoročnih ekonomskih posledica (grafik. br. 1).

Grafik br. 1: Šematski prikaz dugoročnih posledica socioekonomskog razvoja

Izvor: Adaptirano prema Inglehart, 1990, str. 54.

Za razliku od Vebera ili Mek Klilenda (Mc Clillend, 1961), koji su u novokonstruisanim vrednostima videli uzrok kasnijih ekonomskih promena, Inglehart

ne prihvata protestantizam kao početni lanac u ekonomskom razvoju Evrope jer se sam protestantizam, prema njegovom mišljenju, širio kao posledica promenjenih proizvodnih uslova, tj. preindustrijskog kapitalizma srednjeg veka (Inglehart & Welzel, 2005a).

Tradicionalni vrednosni sistemi agrarnog društva bivali su usvajani u cilju održavanja stabilne ravnoteže u društvu koje se sporo menjalo. U skladu sa tim, oni su težili da obeshrabre društvene promene uopšte, kao i akumulaciju preduzetničkog duha i kapitala konkretno.

Međutim, produktivna poljoprivreda u Zapadnoj Evropi u kasnom srednjem veku dovela je do stvaranja sistema porodičnih farmi sa vlasničkim pravima i pristupom tržištu i većom autonomijom u njihovim aktivnostima. U XIV i XV veku dolazi do razvoja novih tehnologija (poput vodenica), korišćenjem kojih dolazi do još većih poljoprivrednih viškova i iniciranja tržišne revolucije u Zapadnoj Evropi². Rast preindustrijskog kapitalizma i svojevrсна ograničena forma demokratije učinili su ova društva prijemčivim za protestantizam kalvinističkog tipa. Tokom tri veka nakon reformacije pojavio se kapitalizam, i to pre svega u protestantskim regionima Evrope. Kao izuzetno ekonomski dinamičan, kapitalizam je vodio industrijalizaciji koja je u ranim periodima uglavnom karakterisala protestantske zone, što je u modernom dobu, a naročito nakon 1945. g., u društvima razvijenih zapadnih zemalja dovelo do nezapamćenih nivoa društvenog bogatstva. Tokom druge polovine dvadesetog veka u razvijenim industrijskim zemljama dešava se suprotan proces kulturnih promena, naročito u onim regionima koji su istorijski bile protestantske zone. Kako su se pojavljivale generacije koje su odgajane u nezapamćenom prosperitetu i ekonomskoj sigurnosti, dugoročne posledice ekonomskog razvoja vodile su javljanju postmaterijalističkih vrednosti u ovim sredinama i stvaranja svojevršne „obrnute“ protestantske etike, koja za posledicu ima usporavanje daljeg ekonomskog rasta i pomeranje društvenih prioriteta na ne-ekonomsku sferu (Diez-Nicolas, 2002; Inglehart, 2002; Inglehart & Baker, 2000; Inglehart & Abramson, 1992; 1994). Presudan značaj socioekonomskog razvoja ogleda se, prema Inglehartu, u činjenici da on snažno utiče na osećaj egzistencijalne sigurnosti, budući da od njega zavisi da li je fizički opstanak siguran ili ne. Ekonomske teškoće odražavaju se na najosnovnije ljudske potrebe i njihove posledice se osećaju trenutno. Značaj socioekonomskog razvoja za sam opstanak smešta ga na početak uzročnog lanca razvoja određenog društva. Drugim rečima, *„da li ljudi odrastaju u društvu sa 300 ili 30,000 dolara po glavi stanovnika godišnje, ima direktniji uticaj na njihov svakodnevni život, nego to da li odrastaju u zemlji koja ima slobodne izbore ili ne“* (Inglehart & Welzel, 2005a, str. 23).

² U ovaj istorijski period i From (1989) smešta početak procesa odvajanja i individualizacije čoveka.

Teza o postmaterijalizmu kao procesu promene vrednosti smenom generacija, zasnovana je na dve hipoteze³ (Inglehart, 1990):

- *Hipoteza oskudice*. Suština ove pretpostavke, koja odražava prihvatanje Maslovljeve teorije potreba (Maslow, 1970), jeste da prioriteti pojedinca odražavaju socioekonomske uslove, pri čemu se najveća subjektivna vrednost pridaje najvažnijim nezadovoljenim potrebama. Hipoteza oskudice odražava bazičnu podelu između materijalnih potreba za fizičkim opstankom i sigurnošću i nematerijalnih potreba poput, potrebe za poštovanjem, samoizražavanjem i estetskim zadovoljstvom, što odgovara razlikovanju potreba nižeg i višeg reda o kojima govori Maslov. Budući da su materijalne potrebe presudne za opstanak pojedinca, kada one nisu zadovoljene, uzimaju primat nad svim ostalim potrebama, uključujući i postmaterijalističke. Slično, kada su materijalne potrebe zadovoljene, one se uzimaju „zdravo za gotovo“ i neke druge (postmaterijalističke) potrebe dobijaju na značaju. Iz tog razloga, u situaciji oskudice, ljudi više vrednuju materijalističke ciljeve, dok će u uslovima prosperiteta verovatnije prihvatiti postmaterijalističke ciljeve. Ipak, ne postoji odnos jedan prema jedan između socioekonomskog razvoja i prevlasti postmaterijalističkih vrednosti jer, između ostalog, vrednosti odražavaju subjektivni osećaj sigurnosti, a ne objektivni ekonomski nivo pojedinca po sebi. Pri tom je jednako važan i opšti osećaj sigurnosti u društvenoj sredini. Iako se bogatiji pojedinci i nacije češće osećaju sigurnijim nego siromašni, ovaj osećaj je takođe uslovljen i kulturnim kontekstom i kvalitetom institucija u kojima je pojedinac odgajan. Iz tih razloga, sama hipoteza oskudice ne daje adekvatna predviđanja o pravcu promena vrednosti, već mora biti interpretirana u odnosu na hipotezu socijalizacije.

- *Hipoteza socijalizacije*. Odnos materijalne oskudice i vrednosnih prioriteta nije trenutnan. Potrebno je da prođe izvesno vreme jer vrednosti pojedinca, u najvećem stepenu, odražavaju uslove iz njegovih formativnih godina, tj. perioda rane socijalizacije, pa se vrednosti pre svega menjaju smenom generacija. Ovom pretpostavkom, presudan značaj u formiranju vrednosti daje se prvim godinama života, zaključno sa ranom adolescencijom, jer ljudi teže da zadrže rano instalirane preferencije. Iako Inglehart prihvata mogućnost promene u odrasлом dobu, ipak naglašava da „*statistička verovatnoća promena u bazičnoj strukturi ličnosti naglo opada nakon što pojedinac dostigne zrelost*“ (Inglehart, 1990, str. 69).

U kombinaciji, ove dve hipoteze daju jasna predviđanja koja se tiču promene vrednosti. Prva hipoteza implicira da je prosperitet podsticajan za širenje

³ Na samom početku Inglehart je koristio pojmove instrumentalnih (engl. acquisitive) nasuprot post-buržoaskim vrednostima (engl. post-bourgoise) (Inglehart, 1971), da bi kasnije uveo pojmove materijalističkih nasuprot postmaterijalističkim vrednostima (Inglehart, 1990), koje je kasnije dosledno koristio.

postmaterijalističkih vrednosti; druga govori o tome da se vrednosti kako pojedinaца, tako i društava, ne menjaju preko noći. Umesto toga, fundamentalne promene vrednosti odvijaju se postepeno, kako mlađe generacije smenjuju starije u odrasloj populaciji određene zajednice. U skladu sa tim, nakon dužeg perioda ekonomske i fizičke sigurnosti, mogu se očekivati značajne razlike između vrednosnih prioriteta mlađih i starijih grupa usled značajno različitih formativnih iskustava socijalizacije. Međutim, potreban je značajan vremenski period (10-15 godina) između perioda ekonomskog prosperiteta i njegovih društveno-političkih posledica. Postmaterijalistička teza o vrednosnim promenama prvi put je testirana 1970. godine u istraživanju koje je obuhvatilo šest zapadnoevropskih zemalja – Veliku Britaniju, Francusku, Zapadnu Nemačku, Italiju, Belgiju i Holandiju (Inglehart, 1971). Vrednosti su merene standardnom baterijom koja je obuhvatala četiri cilja – *borbu protiv rasta cena, održavanje reda u državi* (materijalističke vrednosti), *zaštitu slobode govora i davanje većeg učešća narodu u važnim odlukama vlade* (postmaterijalističke vrednosti), pri čemu se od ispitanika tražilo da rangiraju dva najvažnija cilja kojima, prema njima, njihova država treba da teži u narednih desetak godina. U svih šest zemalja registrovane su uzrasne razlike u očekivanom pravcu. Materijalističke vrednosti dominantne su u starijim kohortama, ali što je kohorta mlađa, brojnost materijalista opada, dok broj postmaterijalista raste.

Uočene razlike mogle bi biti posledica inherentne tendencije pojedinaca da više prihvataju materijalističke vrednosti kako stare, što je opisano hipotezom životnog ciklusa, koja predstavlja alternativno tumačenje uočenih tendencija. Međutim, pokazuje se da kohorte ne postaju više materijalističke kako stare, već da svaka kohorta zadržava svoju relativnu poziciju (Abramson & Inglehart, 1992; Inglehart & Abramson, 1994). Svaka nova kohorta uključena u istraživanja kasnijih godina više prihvata postmaterijalističke vrednosti nego prethodne i zadržava tu karakteristiku. Drugim rečima, stepen prihvatanja (post)materijalističkih vrednosti jedne iste kohorte u različitim periodima istraživanja minimalno varira, dok je u jednom istom periodu istraživanja stepen prihvatanja ovih vrednosti funkcija uzrasta. Naravno, dolazi do periodičnih fluktuacija koje Inglehart pripisuje dejstvu period efekata, tj. naglim promenama u socioekonomskom kontekstu (npr. visoka inflacija), koji, u skladu sa hipotezom oskudice, mogu dovesti do kratkotrajnih promena vrednosnih prioriteta. Ipak, ukoliko su svi drugi uslovi jednaki, stabilne međugeneracijske razlike znače da postoji dugoročna tendencija ka širenju postmaterijalističkih vrednosti, kako mlađe generacije smenjuju starije. Pomak ka većem prihvatanju postmaterijalističkih ciljeva identifikovan je kako sa proširenom verzijom instrumenta koja uključuje dvanaest tvrdnji⁴ (Inglehart, 1990), tako

⁴ Proširena verzija baterije za ispitivanje (post)materijalističkih vrednosti obuhvata sledeće ciljeve: Održavanje reda u državi, Borba protiv rasta cena, Održanje visoke stope ekonomskog

i u dužem vremenskom periodu koji obuhvata period od 1970. do 2000. godine, mada na ograničenom broju zapadnoevropskih zemalja (Inglehart & Welzel, 2005a).

Promene se, kako to predviđa hipoteza socijalizacije, dešavaju samo u državama u kojima je bilo značajnijeg ekonomskog razvoja. Devetnaest od dva-deset tri razvijene zemlje (GDP per capita iznad 15,000 \$ u 2000. godini) za koje postoje podaci pokazuju pomak ka većem prihvatanju postmaterijalističkih vrednosti. Sa druge strane, 74% manje razvijenih zemalja pokazuje pomak u suprotnom pravcu, uz slabe ili zanemarljive generacijske razlike u vezi sa prihvatanjem ovih vrednosti. Visoki apsolutni nivoi bogatstva u određenoj naciji u određenom trenutku impliciraju visoku proporciju postmaterijalističkih odgovora kod kohorti socijalizovanih u ovim uslovima; visoka stopa ekonomskog rasta implicira relativno brzo širenje ovakvih izbora, tj. velike međuuzrasne razlike unutar određenog društva. Stoga, pomak ka postmaterijalističkim vrednostima nije globalni fenomen, već je usko ograničen na države koje su ostvarile dugoročniji ekonomski razvoj, što je dodatni argument u prilog tezi da nisu u pitanju efekti životnog ciklusa jer bi uočene promene u tom slučaju trebalo da budu karakteristika bilo kog društva. Poređenje bogatih i siromašnih zemalja, uzrasne razlike i longitudinalna istraživanja navela su Ingleharta na zaključak da je na delu postepeni proces promene vrednosti putem smene generacija, povezan sa socioekonomskim razvojem koji odražava izuzetno povoljne egzistencijalne uslove u periodu rane socijalizacije. Generacijska hipoteza (zasnovana na različitim nivoima ekonomske oskudice tokom formativnih godina odgovarajuće kohorte), prema Inglehartu, dobro odgovara postojećoj evidenciji - obrascima stavova konkretnih uzrasnih grupa, i konkretnih socioekonomskih klasa, ekonomskoj istoriji određene nacije i kros-nacionalnim razlikama s obzirom na ekonomska iskustva, kao i dostupnim longitudinalnim podacima.

U kasnijim radovima Ingleharta (Inglehart, 2007; Inglehart & Welzel, 2005a), širenje postmaterijalističkih vrednosti samo je jedan aspekt šireg procesa kulturnih promena koji preoblikuje političku sferu društva, religijske orijentacije, polne uloge, seksualne norme i sl., povezanih sa prelaskom od industrijskog ka postindustrijskom društvu, što za glavnu implikaciju ima širenje vrednosti samoizražavanja.

rasta, Dobre odbrambene snage u državi, Održanje stabilne ekonomije, Borba protiv kriminala (materijalistički ciljevi), Davanje većeg učešća ljudima u važnim odlukama vlade, Zaštita slobode govora, Pokušaj da se gradovi i sela učine lepšim, Pomak ka prijateljskom, personalnijem društvu, Pomak ka društvu gde se ideje više vrednuju nego novac (postmaterijalističke vrednosti). Prvi put je baterija od dvanaest ajtema primenjena 1973. godine u devet država, tadašnje, Evropske Unije i Sjedinjenim Američkim Državama (Inglehart, 1981).

3. Revidirana teorija modernizacije i vrednosti samoizražavanja

Teorijska i empirijska istraživanja socioekonomskog razvoja poslednjih decenija dovele su do stvaranja dve suprotstavljene škole mišljenja. Jedna strana ističe konvergenciju vrednosti kao posledicu modernizacije – sveopšte snage koja podstiče kulturne promene, pre svega u vidu opadanja prihvatanja tradicionalnih vrednosti i njihove zamene „modernim“ vrednostima. Sa druge strane, jedna grupa autora tvrdi da tradicionalne vrednosti opstaju uprkos ekonomskim i političkim promenama i pretpostavlja da su vrednosti relativno nezavisne od ekonomskih uslova. Stoga, konvergencija ka određenom sklopu modernih vrednosti nije verovatna – tradicionalne vrednosti nastavljaju da vrše nezavisan uticaj na kulturne promene uzrokovane socioekonomskim razvojem. Ova suprotstavljena gledišta opisana su i u dva modela interpretacije promene vrednosti – modelu modernizacije i modelu kulturalizma (Arts et al., 2003).

Inglhart tvrdi da socioekonomski razvoj zaista teži da određena društva usmerava u grubo predvidljivom pravcu. Međutim, kulturne promene su u izvesnom smislu «omeđene», tj. zavisne su od puta kojim se određeno društvo kretalo u prošlosti (engl. *path dependent*). Činjenica da je određeno društvo istorijski protestantsko, pravoslavno, hrišćansko, islamsko i sl. manifestuje se u koherentnim kulturnim zonama koje karakterišu distinktivni vrednosni sistemi koji opstaju čak i kada se kontroliše nivo socioekonomskog razvoja. Iako se promene vrednosnih sistema različitih društava odvijaju u istom smeru usled uticaja faktora modernizacije, ne postoji njihova konvergencija, kako to klasična teorija modernizacije predviđa. Razlike određenih društava koje pripadaju različitim kulturnim zonama, u vezi sa određenim skupom vrednosti, jednako su velike danas, kao što su bile i pre dvadeset godina.

Jednostavnije rečeno, teza o konvergenciji vrednosti kao posledica modernizacije govori da se različita društva kreću putevima koji se u izvesnoj tački (u budućnosti) seku, tj. spajaju. To je najbolje opisano poznatom Fukujaminom tezom o kraju istorije (Fukujama, 2002). Teza o perzistenciji tradicionalnih vrednosti društva posmatra kao uslovno statična (u vezi sa izmenama dominantnih vrednosnih sistema), pri tom, na izvesnoj, stabilnoj međusobnoj udaljenosti. Najslikovitiji primer jeste Hantingtonova teza o sukobu civilizacija u današnjem svetu (Hantington, 1996). Inghartovo gledište kombinacija je dva navedena u skladu sa kojim se različita društva kreću u određenom pravcu, pod dejstvom istih faktora (uticaj socioekonomskog razvoja), ali se kreću paralelnim putanjama (uticaj istorijskih faktora i tradicionalnih kultura određenog društva). Razlog za to jeste, prema shvatanju Ingharta, činjenica da se uticaj socioekonomskog razvoja na kulturne promene odvija u dve faze, čime Inghart odstupa od klasične teorije

modernizacije i razvija tzv. revidiranu teoriju modernizacije (Inglehart & Welzel, 2005a). U skladu sa njom, razlikuje se industrijska i postindustrijska faza modernizacije koje proizvode ne jednu, već dve dimenzije kulturnih promena. Ovim za Ingleharta dominantna posledica modernizacije prestaje da bude samo širenje postmaterijalističkih vrednosti, budući da su ove vrednosti, u skladu sa novim shvatanjem i pomeranjem teorijskog fokusa, deo jednog šireg vrednosnog sistema.

Industrijska faza modernizacije zapravo je opisana u klasičnoj teoriji modernizacije. Pomak od preindustrijskog ka industrijskom društvu doneo je sa sobom drastično različita dnevna iskustva ljudi i preovlađujući pogled na svet. Život u preindustrijskom društvu mogao bi se okarakterisati kao borba sa prirodom (zavisnost od nepredvidljivih prirodnih okolnosti, smene godišnjih doba, količine padavina i sl.); život u industrijskom društvu karakterisala je borba sa proizvedenom prirodom – tehničkim, mehaničkim, racionalizovanim, birokratskim svetom, usmerenim ka stvaranju i kontroli okruženja. Industrijalizacija je povećala stepen kontrole nad prirodom čime su mnogi problemi preindustrijskih društava mogli biti rešeni tehnologijom. To je dovelo do manjeg značaja religije, Boga, natprirodnih i antropomorfističnih sila. Javljaju se materijalističke ideologije koje nude sekularne interpretacije istorije i utopije koje su bile jednako dogmatske kao i religija, odražavajući rigidno disciplinovane i standardizovane načine na koje je organizovano industrijsko društvo, rad i život uopšte. U skladu sa tim, javljanje sekularno-racionalnih vrednosti ne dovodi do kritičkog preispitivanja, već samo do pomeranja osnove autoriteta od tradicionalno-religioznih ka sekularno-racionalnim izvorima. Uniformne društvene klase, rigidna kontrola i konformistički pritisci ne podstiču osećaj individualne autonomije usled disciplinovanog načina na koji su industrijska društva organizovana.

Pojava postindustrijskog društva dovodi do nove promene u drugom pravcu. Većina ljudi više ne radi u fabrikama, već sa ljudima, simbolima i informacijama. Glavni produkt rada su inovacije, znanje i ideje i otud ljudi pre „*misle nego što rade*“ (Fukujama, 2002, str. 116). Ljudska kreativnost postaje najvažniji produktivni faktor. Pored toga, ljudi osećaju znatno veću autonomiju u obavljanju svojih aktivnosti.

Postindustrijsko društvo uklanja objektivne, kognitivne i društvene prepreke mogućnosti autonomnog izbora pojedinca. Izuzetno visoki nivoi prosperiteta i razvoj države blagostanja čine da hrana, odeća, obrazovanje i zdravstvene usluge budu dostupne gotovo svakome. Fizički opstanak, minimum životnog standarda i prosečan životni vek od oko 80 godina može biti uzet zdravo za gotovo za većinu ljudi u ovim razvijenim zemljama. Sve to stvara mogućnost pomeranja prioriteta na druge ciljeve.

Potreba za kognitivnim veštinama uvećava potrebu za višim obrazovanjem. Masivni proces kognitivne mobilizacije, tj. sve viši nivoi obrazovanja, čine ljude intelektualno nezavisnijim jer više ne zavise od interpretacija sveta koje im

nude drugi. Evolucija mas-medija i informativnih tehnologija nudi ljudima i veće mogućnosti pristupa znanju i informacijama. Stoga, rastući nivoi obrazovanja, kognitivnih i informacionih veština u ekonomskim aktivnostima, kao i dodatna proliferacija znanja putem mas-medija, čine ljude intelektualno nezavisnijim, uklanjajući kognitivne prepreke za mogućnost izbora.

Najzad, dolazi do destandardizacije ekonomskih aktivnosti i društvenog života. Priroda interpersonalnih odnosa se menja, pa socijalizacija i socijalizovanje postaju stvar izbora. Ljudi su slobodni da se povezuju sa kim žele, pri čemu opada uticaj društveno elaboriranih kategorija pola ili klase, što čoveku ostavlja više mesta da se izrazi kao pojedinac. Postepeno, ljudi postaju materijalno, intelektualno i socijalno nezavisni, što za posledicu ima doživljaj veće lične autonomije.

Dve faze modernizacije, industrijska i postindustrijska, imaju, dakle, različit uticaj na dve dimenzije kulturnih promena. Ekonomski rast i rastući nivoi materijalnog prosperiteta zajednički su obema fazama, što vodi rastućem osećaju egzistencijalne sigurnosti koja je podsticajna i za sekularno-racionalne i za vrednosti samoizražavanja – samim tim, obe vrste vrednosti teže da budu sve prihvaćenije tokom obe faze modernizacije. Ali, izuzev zajedničke tendencije uvećanja egzistencijalne sigurnosti, industrijska i postindustrijska faza razlikuju se u vezi sa stepenom razvijanja individualne autonomije, čime one podstiču razvoj dva skupa vrednosti u različitom stepenu. Suštinska razlika jeste da, iako obe promene dovode do preoblikovanja orijentacija prema autoritetu, „*industrijska faza modernizacije donosi sa sobom sekularizaciju autoriteta, dok postindustrijska faza dovodi do emancipacije od autoriteta*” (Inglehart & Welzel, 2005a, str. 25). Individualizovana organizacija ljudskih aktivnosti i njoj analogna autonomija pojedinca u društvu za posledicu ima rastuće prihvatanje vrednosti samoizražavanja. Ovaj proces odražava svojevrsnu „*humanističku transformaciju modernizacije*” (Inglehart & Welzel, 2005a, str.47) jer je rastuće prihvatanje vrednosti samoizražavanja postalo ključna kulturna manifestacija modernizacije. Ljudska sloboda izbora i emancipacija postali su vodeće teme u svim oblastima života, od politike do vaspitanja dece, radne motivacije, religijskih orijentacija, građanskog angažovanja i sl. Sve to ima jednu izuzetno važnu društvenu posledicu – rastuće zahteve za efektivnim građanskim i političkim slobodama i demokratske institucije u društvu. U postindustrijskom društvu socioekonomski razvoj, vrednosti samoizražavanja i efektivna demokratija čine celinu, obezbeđujući sredstva, vrednosti i prava koja ljude čine sposobnim, voljnim i posvećenim oblikovanju sopstvenih života u skladu sa sopstvenim autonomnim izborima. Ovaj proces, po mišljenju Ingleharta, čini suštinsku karakteristiku ljudskog razvoja jer naglašava najdistinktivnije svojstvo čoveka: sposobnost da donosi odluke i ponaša se u skladu sa ličnim autonomnim izborima.

Na osnovu podataka iz Svetske studije vrednosti, Inglehart je faktorskom analizom identifikovao dve opisane dimenzije kros-kulturnih varijacija. (Baker, 2005; Inglehart, 1997; 2007; Inglehart & Baker, 2000, Inglehart & Welzel, 2005a). U tabeli br. 1 prikazana je struktura dve dimenzije na agregatnom nivou analize (država kao jedinica analize). Dimenzije su identifikovane na osnovu po-

dataka prikupljenih u četiri talasa Svetske studije vrednosti koja obuhvata oko 200 istraživanja u preko 70 zemalja.

Tabela br. 1: Faktorska struktura dve dimenzije kros-kulturnih varijacija (agregatni nivo analize)⁵

Tradicionalno - sekularno/racionalne vrednosti		Vrednosti preživljavanja – vrednosti samoizražavanja	
Tvrđnje	Zasićenje	Tvrđnje	Zasićenje
Bog je veoma važan u životu	.91	Materijalističke vrednosti	.87
Važnije je da dete nauči poslušnost i religioznost nego nezavisnost i odlučnost	.88	Ispitanik opisuje sebe kao ne baš srećnu osobu	.81
Abortus se nikada ne može opravdati	.82	Homoseksualnost se nikada ne može opravdati	.77
Jak osećaj nacionalnog ponosa	.81	Ispitanik nikada nije i nikada ne bi potpisao peticiju	.74
Naglašavanje većeg poštovanja autoriteta	.73	Treba biti oprezan kada se veruje drugim ljudima	.46
Procenat objašnjene varijanse	46%	Procenat objašnjene varijanse	25%

Izvor: Adaptirano prema Inglehart & Welzel, 2005a, str. 49.

Prvu dimenziju Inglehart naziva tradicionalne nasuprot sekularno/racionalnim vrednostima. Tradicionalni pol dimenzije tvore stavke koje se (većinski) tiču poštovanja autoriteta – religijskog, nacionalnog i porodičnog. Izuzetak je stav prema abortusu, mada je i protivljenje abortusu indikator zagovaranja tradicionalnih vrednosti (religijskih i porodičnih). Suprotnost ovim tradicionalnim vrednostima su sekularno-racionalne vrednosti koje se često nazivaju moderne ili postmoderne vrednosti i karakterišu populacije razvijenih, sekularno/racionalnih društava.

Drugu dimenziju čini kontinuum vrednosti preživljavanja (engl. *survival values*) i vrednosti samoizražavanja. Glavna komponenta ove dimenzije jeste polarizacija između materijalističkih i postmaterijalističkih vrednosti, odnosno pomak sa naglaska na ekonomskoj i fizičkoj sigurnosti ka povećanju naglaska na samoizražavanju, subjektivnom osećaju blagostanja i kvaliteta života. Ljudi u društvima koje karakteriše nesigurnost, niska primanja i sl. naglašavaju vrednovanje ekonomske i fizičke sigurnosti, osećaju se ugroženi stranim uticajima, etničkom raznovrsnošću i kulturnim promenama, jer „*kada je opstanak nesiguran*,

⁵ U početku je korišćena baterija od dvadeset dve varijable (Inglehart, 1997), ali je taj broj sveden na deset varijabli, kako bi se smanjile teškoće sa nedostajućim podacima. Dimenzije konstruisane na osnovu dvadeset dve varijable, odnosno, deset varijabli jako visoko međusobno koreliraju (dve varijante dimenzije tradicionalno-sekularno-racionalne vrednosti – $r = .95$; dve varijante dimenzije vrednosti preživljavanja-vrednosti samoizražavanja – $r = .96$).

kulturna raznovrsnost izgleda ugrožavajuće” (Baker, 2005, str. 22). Ovo vodi ne-trpeljivosti prema manjinskim grupama, insistiranju na tradicionalnim polnim ulogama, autoritarnom modelu u politici itd. Vrednosti samoizražavanja stoje na suprotnim pozicijama u vezi sa ovim temama.

Identična struktura dve dimenzije pojavljuje se i kada je predmet analize pojedinac, tj. na individualnom nivou analize, koja obuhvata preko 160 000 ispitanika (v. tabelu br. 2). Dve dimenzije objašnjavaju znatno manje varijanse nego odgovarajuće dimenzije na agregatnom nivou, uz, razumljivo, niža zasićenja deset analiziranih varijabli. Razlog za to su, prema Inglehartu, slučajne greške merenja koje se u slučaju agregatnog nivoa analize poništavaju. Ove dve dimenzije se, prema Inglehartu, izdvajaju i na podacima zasnovanim na drugačijim mernim postupcima, tipovima uzorka i drugim vremenskim periodima (Inglehart, 2007).

Tabela br. 2: Faktorska struktura dve dimenzije kros-kulturnih varijacija (individualni nivo analize)

Tradicionalno - sekularno/racionalne vrednosti		Vrednosti preživljavanja – vrednosti samoizražavanja	
Tvrđnje	Zasićenje	Tvrđnje	Zasićenje
Bog je veoma važan u životu	.70	Materijalističke vrednosti	.59
Važnije je da dete nauči poslušnost i religioznost nego nezavisnost i odlučnost	.61	Ispitanik opisuje sebe kao ne baš srećnu osobu	.59
Abortus se nikada ne može opravdati	.61	Homoseksualnost se nikada ne može opravdati	.58
Jak osećaj nacionalnog ponosa	.60	Ispitanik nikada nije i nikada ne bi potpisao peticiju	.54
Naglašavanje većeg poštovanja autoriteta	.51	Treba biti oprezan kada se veruje drugim ljudima	.44
Procenat objašnjene varijanse	26%	Procenat objašnjene varijanse	13%

Izvor: Adaptirano prema Inglehart & Welzel, 2005a, str. 51.

Tradicionalno-sekularno racionalna dimenzija, u skladu sa ranije iznešenim teorijskim stavovima, povezana je sa tranzicijom od agrarnog ka industrijskom društvu i pokazuje visoku pozitivnu korelaciju sa procentom zaposlenih u industrijskom sektoru ($r = .61$), negativnu korelaciju sa procentom radne snage u poljoprivrednom sektoru ($r = -.49$) i slabu korelaciju sa procentom zaposlenih u uslužnom sektoru ($r = .19$).

Druga dimenzija povezana je sa prelaskom od industrijskom ka postindustrijskom društvu, tj. sa pojavom uslužne ekonomije (korelacija sa procentom radne snage u uslužnom sektoru $r = .73$) i negativno sa procentom radne snage u poljoprivrednom ($r = -.46$), odnosno industrijskom sektoru ($r = -.21$). Ova povezanost reprodukuje se i na individualnom nivou. Unutar svakog društva oni sa

višim primanjima, višim obrazovanjem i poslovima u uslužnom sektoru u većoj meri prihvataju vrednosti samoizražavanja. Stoga bi se moglo reći da je „*socioekonomski razvoj povezan sa kulturnim promenama kako na nacionalnom, tako i na individualnom nivou*” (Inglehart & Welzel, 2005a, str.61).

Inglhartove dve dimenzije kros-kulturnih promena jasno podsećaju na ranije analize sličnog tipa. Kon (Kohn, 1969) pokazuje da se konformizam i autonomija, merene preko vrednosti u vaspitanju dece, pojavljuju kao centralne socijalne vrednosti skoro svuda. Iste dve dimenzije navodi Feldman (2003), kao i Švarc (Schwartz & Bardi, 1997; 2001). Triandis (2000; 2001) u kulturnom sindromu individualizam-kolektivizam vidi najznačajniju razliku između kultura. Individualizam je jedan od četiri ključna vrednosna sindroma koje navodi Hofstede (Hofstede, 1980). Možda najbliži model Inghartovom nude autori koji su, istražujući bazične vrednosti Evrope, identifikovali dve dimenzije – autonomiju/liberalizam i normativno/religioznu dimenziju (Hagenaars et al. , 2003)⁶.

Međutim, za razliku od navedenih autora, Inghart ide korak dalje i na osnovu dve identifikovane dimenzije i Hantingtonove klasifikacije civilizacija današnjice (Hantington, 1996), konstruiše kulturnu mapu sveta (prilog br. 1) koju dovodi u vezu sa nivoom ekonomskog razvoja i pretpostavljenim uticajem koji on ima na dominantne vrednosti jednog društva. Sve države sa GDP per capita preko 15000\$ (što su u Inghartovim terminima postindustrijska društva) pozicioniraju se relativno visoko na obe dimenzije, odnosno nisko, kada je taj iznos ispod 2000\$. Međutim, iako ekonomski razvoj pomera sva društva u istom pravcu, bez obzira na njihovo kulturno zaleđe (i to u smeru sekularizacije i vrednosti samoizražavanja), pozicija na dvodimenzionalnoj mapi odražava multidimenzionalnu realnost i odražava činjenicu da je kultura jednog društva oblikovana čitavim ekonomskim i istorijskim zaleđem. Industrijalizacija i ekonomski rast imaju veliki uticaj, ali samo do određene granice. Drugim rečima, razlike u GDP per capita i strukturi zanimanja imaju važan uticaj na preovlađujući pogled na svet, ali istorijsko-kulturni faktori i dalje vrše svoj uticaj, čak i kada se ekonomski faktori drže pod kontrolom. Iako postoje neke anomalije (kao što je npr. pozicija Sjedinjenih Američkih Država), društva sa zajedničkim kulturnim nasleđem tvore distinktivne

⁶ Sam Inghart navodi da postoji sličnost njegove dimenzije vrednosti preživljavanja-samozražavanja sa Hofstedeovom dimenzijom individualizma i Švarcovom dimenzijom autonomija-ukorenjenost, odnosno, da se sva tri koncepta odnose na ono što psiholozi najčešće označavaju kao individualizam (Inglehart, 2007). Štaviše, analize koje je Inghart sproveo koristeći podatke iz Svetske studije vrednosti i podatke koje su koristili pomenuti autori pokazuju da u osnovi ova tri koncepta leži jedna dimenzija (Inglehart, 2007; Inglehart&Welzel, 2005a). Iako i sam Švarc prihvata sličnosti (Schwartz, 2007), ovaj autor navodi da postoje brojna neslaganja i značajne razlike između njegovih i Inghartovih dimenzija koje ukazuju da njihov sadržaj nije identičan, što opravdava odvojenu analizu.

klastera. Tako su, na primer, istorijski protestantska društva dosledno više na samoizražavanju nego istorijski katolička. Slično, sva bivša komunistička društva relativno su nisko na dimenziji preživljavanje-samoizražavanje i sl. I modernizacija i istorijsko-kulturna tradicija određenog društva utiču na obe dimenzije, ali istorijski faktori imaju veći relativni uticaj na tradicionalno-sekularnu dimenziju, dok modernizacija ima veći relativni uticaj na dimenziju preživljavanje-samoizražavanje.

Ipak, ostaje otvoreno pitanje homogenosti klastera koje Inglehart izdvaja, budući da on prilično proizvoljno povlači linije oko zemalja na kulturnoj mapi, pri čemu, recimo, ne koristi klaster analizu kao najrazumniji postupak za analizu grupisanja određenog skupa entiteta, koja bi dala empirijsku potvrdu predložene klasifikacije. Neki nalazi pokazuju da ne samo da su razlike između država i regiona s obzirom na ekonomski i politički razvoj velike, već su unutargrupne razlike često mnogo veće od intergrupnih (Diez-Nicolas, 2004). Dodatno, bliska veza vrednosnih tipova i faktora kojima Inglehart daje primat mogla bi postojati samo za vrednosne tipove koji se specifično odnose na blagostanje, materijalizam, uopšteno zadovoljstvo/sreću i sl., ali u mnogim oblastima vrednosnog sistema postoji aksijalni sistem uverenja, nezavisan od ekonomskih faktora, koji strukturira preovlađujući vrednosni sistem (Szokolczai & Fustos, 1998).

U poslednjih nekoliko godina, koncept vrednosti samoizražavanja dolazi u fokus teorijskog interesovanja Ingleharta. U skladu sa svojom teorijom postmaterijalizma (Inglehart, 1990; 1997) i klasičnim, pre svega sociološkim, razmatranjima preduslova demokratije u delima Lipseta (1969) i Olmonda i Verbe (Almond & Verba, 1963), Inglehart opisuje sindrom samoizražavanja ne samo kao ključnu posledicu modernizacije, već kao jedan od ključnih preduslova demokratije, koji zapravo predstavlja subjektivni aspekt političke kulture razvijenih demokratskih zemalja (Inglehart, 2005a; 2005b; 2007; Inglehart & Welzel, 2005a; Welzel, 2003). Pojam političke kulture jedan je od najsloženijih u društvenim naukama. Osnovne pretpostavke pristupa političkoj kulturi sežu do Aristotela, Monteskijea i Tokvila, koji su tvrdili da društvene institucije reflektuju specifične vrline koje preovlađuju u populaciji. Od samog početka, teoretičari političke kulture smatrali su da je funkcionisanje i preživljavanje demokratskih institucija na društvenom blisku povezano sa vrednosnim orijentacijama na individualnom nivou. Iz ugla ove perspektive, sudbina političkog sistema velikim delom determinisana je političkim stavovima i vrednostima populacije određenog društva. Osnovna tvrdnja ove škole političke kulture jeste ta da političke institucije i masovno prihvaćene vrednosti moraju biti kongruentne kako bi proizvele stabilan i efektivan režim. U objašnjavanju zašto ekonomski razvoj podstiče demokratiju, ranije verzije teorije modernizacije upravo su se pozivale na intervenišuću ulogu vrednosti. U toj koncepciji, socioekonomski razvoj je podsticajan za demokratiju zato što oblikuje

vrednosti tako da ih čini manje kompatibilnim sa autokratskim režimom i više funkcionalnim za demokratiju.

Iako odbacuje kako ekonomski, tako i kulturni determinizam u ovom procesu, kulturne promene su, za Ingharta, glavni faktor u pojavljivanju i održanju demokratije. Stajući na stranu kulturološke perspektive, Inghart tvrdi da različita društva karakteriše specifičan sindrom stavova političke kulture u različitom stepenu. Ove kulturne razlike su relativno stabilne, i imaju krupne političke posledice, od kojih najvažnija jeste njihova čvrsta povezanost sa održivošću demokratskih institucija. U analizi povezanosti politike i ekonomije, politička kultura je, za Ingharta, suštinska intervenišuća varijabla. Međutim, stabilna demokratija nije nužna posledica ekonomskog razvoja. On može podsticati, ali ne garantuje pojavljivanje demokratskih institucija i političke kulture ukoliko sa sobom ne nosi odgovarajuće promene preovlađujućih vrednosti.

U ranije opisanim vrednostima samoizražavanja Inghart vidi sindrom stavova koji ima izuzetno važnu ulogu u promovisanju demokratije. U osnovi dispozicija koje čine samoizražavanje nalazi se jedna tema koja ih objedinjuje u smislenu celinu, a to je težnja ka autonomnom izboru. Kada se uklone prepreke za mogućnost izbora, ljudi i društva izrazito naglašavaju samoizražavanje i individualizam pri čemu taj obrazac, prema Inghartu, nije kulturno specifičan jer je duboko utemeljen u ljudskoj psihologiji i najbolje opisan Maslovljevom teorijom hijerarhije motiva. Kapacitet da se deluje u skladu sa sopstvenim autonomnim izborom inherentan je svakom ljudskom biću. Ono što se razlikuje jeste stepen spoljašnjih prepreka koje određeno društvo postavlja ljudskoj slobodi izbora.

Uzroci javljanja i širenja vrednosti samoizražavanja isti su kao i u slučaju postmaterijalističkih vrednosti. Socioekonomski razvoj nosi sa sobom izuzetno povoljne egzistencijalne uslove, čime se umanjuju prepreke za intrinzički motivisan izbor. Povoljni egzistencijalni uslovi doprinose pomeranju vrednosnih prioriteta sa kolektivne discipline na individualne slobode, na naglašavanje ljudske različitosti nasuprot grupnom konformizmu i građansku autonomiju nasuprot autoritetu države. Ove vrednosti reflektuju kulturu u kojoj je preživljavanje sigurno, pa marginalne grupe ne deluju preteće, ljudi se osećaju dovoljno sigurno da mogu verovati drugima, dok oslanjanje na sebe, kreativnost i inicijativa imaju visok prioritet. Sloboda izražavanja i sloboda izbora visoko su vrednovane, kako za pojedinca samog, tako i za druge. Pojava ovih vrednosti transformiše proces modernizacije u proces humanog razvoja, u čijoj osnovi jeste rast mogućnosti autonomnog izbora, koji dovodi do pojave novog tipa humanističkog društva koje ranije nije postojalo. Samoizražavanje obezbeđuje društvenu silu koja deluje u korist demokratije, pomažući da se ona uspostavi tamo gde nije postojala i učvršćujući je tamo gde ona već postoji. Na taj način posmatrano, demokratija može biti shvaćena kao institucionalni odraz emancipativnih sila inherentnih ljudskom razvoju,

čiji najbolji indikator jesu vrednosti samoizražavanja koje odražavaju antidiskriminatorne i humanističke tendencije, što im daje progradanski karakter. Samim tim, ove duboko ukorenjene orijentacije vrše uticaj na promociju efektivne demokratije na socijetalnom nivou⁷. To, prema Inglehartu, praktično znači da će društvo koje se visoko kotira na skor u vrednosti samoizražavanja pre imati čvrstu i visoko razvijenu demokratiju. Prema Inglehartu, “*veoma je verovatno da će se demokratija pojaviti tamo gde više od 45% građana jednog društva karakterišu vrednosti samoizražavanja*” (Inglehart & Welzel, 2005a, str. 300). Naravno, ovo je samo probablistička, ne deterministička veza, ali je statistička povezanost izrazita. U periodu od 1981. do 2000. godine, vrednosti samoizražavanja postale su raširene u populaciji bogatih demokratija (Inglehart & Welzel, 2005a). Ipak, ovakav pomak ne važi za sva društva. Generacijske razlike odražavaju dugoročno poboljšanje uslova u kojima odrastaju nove generacije tokom formativnih godina, ali sva društva nisu iskusila to poboljšanje. Postoje velike razlike kohorti u postindustrijskim društvima, manje u zemljama u razvoju i jako male u nisko razvijenim zemljama. U ovim poslednjim ne može se očekivati da proces smene generacija donese sa sobom neke promene vrednosti. Jedino u grupi bivših komunističkih zemalja Istočne Evrope dolazi do pada u naglašavanju vrednosti samoizražavanja, do koga je doveo kolaps u ovim zemljama u ekonomskom, političkom i društvenom smislu koji je nadvladao generacijske razlike i sve kohorte pomerio u pravcu većeg naglašavanja vrednosti preživljavanja.

Svoje teorijske stavove Inglehart potkrepljuje empirijskim podacima. Naime, pokazuje se da postoji snažna empirijska veza između stepena raširenosti vrednosti samoizražavanja i razvijenosti demokratskih institucija, što, prema Inglehartu, odražava činjenicu da je samoizražavanje podsticajno za demokratske institucije – upravo tip institucija koji omogućava građanske i političke slobode koje vrednosti samoizražavanja naglašavaju. Stepenu raširenosti vrednosti samoizražavanja visoko korelira sa indeksom efektivne demokratije i, zajedno sa ekonomskim indikatorima, objašnjava oko 80% varijanse razlika u stepenu demokracije različitih zemalja (Inglehart, 2005a)⁸. Štaviše, povezanost raširenosti vrednosti samoizražavanja i efektivne demokratije nezavisna je, kako od dužine vremenskog perioda koje je određeno društvo provelo “pod demokratijom”,

⁷ Inglehart pravi razliku između formalne i efektivne demokratije. Dok je za prvu dovoljno samo prisustvo nekih elemenata demokratske procedure u određenom društvu (npr. slobodni izbori), a koji ne moraju zapravo biti poštovani, pojam efektivne demokratije odnosi se na stepen u kome se demokratska pravila primenjuju u praksi, tj. stepen u kome su praktikovane od strane političkih elita.

⁸ Stepenu “demokracije” određenog društva odnosi se na pojam efektivne demokratije koji predstavlja Indeks konstruisan na osnovu procena koje daju Freedom House (engl. Freedom House) i Transparensi Internešnel (engl. Transparency International).

tako i od stepena verbalne podrške demokratiji⁹. Takođe, korelacija između raširenosti samoizražavanja i naknadnih nivoa demokratije snažnija je nego veza samoizražavanja i prethodnih nivoa demokratije. Drugim rečima, povezanost je znatno viša ako se samoizražavanje posmatra kao uzročnik demokratije, a ne obrnuto. Nivo razvijenosti demokratije prilagođava se društvenom nivou samoizražavanja, što implicira uzročni uticaj vrednosti na individualnom nivou na institucije na društvenom nivou. Vrednosti samoizražavanja zavise jedino od sopstvenog ranijeg nivoa, uslovljene su socioekonomskim razvojem, ali ne i prethodno postojećim stepenom razvijenosti demokratije.

Najvažniji podatak jeste taj da samoizražavanje objašnjava daleko više varijanse u efektivnoj demokratiji nego bilo koja druga varijabla koja se smatra značajnom u literaturi o političkoj kulturi (poverenje u institucije, socijalni kapital, prihvatanje građanskih normi i sl.). Ukoliko se samoizražavanje drži konstantnim, nijedan stav koji nije deo ovog sindroma nema značajan uticaj na demokratiju. To je posledica činjenice da je mogućnost izbora u središtu demokratije, a da građanske vrednosti koje je čine efektivnom jesu one koje naglašavaju mogućnost izbora. Sa druge strane, svaka komponenta samoizražavanja pokazuje značajan uticaj na posledični kvalitet demokratije. To naročito važi za postmaterijalističke vrednosti koje pokazuju najveći parcijalni uticaj na kvalitet demokratije.

Alternativan način da se objasni snažna veza između samoizražavanja i demokratskih institucija bio bi da se pretpostavi da su prodemokratske vrednosti uzrokovane prisustvom demokratije i da se pojavljuju kao posledica habituacije ili institucionalnog učenja usled života pod demokratskim institucijama (tzv. institucionalno objašnjenje). Slično, klasična shvatanja polaze od toga da se demokratska politička kultura ne može pojaviti u nedemokratskom režimu jer je demokratska politička kultura posledica habituacije na prethodno ustanovljene demokratske institucije. Tvrdi se da ekonomski razvoj može dovesti do promena, ali samo ukoliko već postoje demokratske institucije, čime se odbacuje mogućnost da se demokratske vrednosti pojave unutar autoritarnih društava. Inghart smatra da je ovo pogrešno. Prihvatanje vrednosti samoizražavanja nije rezultat prethodno postojeće demokratije, već upravo obrnuto – ono vodi ka demokratiji. Za njega, nema logičnog razloga zašto – ni mehanizma kako – prosto prisustvo demokratskih institucija može usaditi vrednosti samoizražavanja u ljude. Ove vrednosti odražavaju naglašavanje autonomije koje je uzrokovano poželjnim socioekonom-

⁹ Misli se na nezavisnost u statističkom smislu. Uključivanje varijabli vremena pod demokratijom i verbalne podrške demokratiji u regresivni model ne umanjuje značajno eksplikativnu moć vrednosti samoizražavanja koje, kada su (statistički) kontrolisane, praktično poništavaju dejstvo ove dve varijable na stepen efektivnosti demokratije.

skim usovima, pri čemu se one ne razvijaju nužno i ne šire pod demokratskim institucijama, dok se sa druge strane često javljaju unutar autoritarnih društava, kako u bližoj, tako i u daljoj istoriji.

4. Kritički osvrt na koncept vrednosti samoizražavanja

Iako Inghartove pretpostavke i, naročito, empirijski argumenti zvuče ubedljivo, potrebno je skrenuti pažnju na neke nedoumice koje postoje u vezi sa vrednostima samoizražavanja. Važno je, najpre, razlikovati dva nivoa analize ovog koncepta – nivo pojedinca (individualni) i nivo države (agregatni).

U vezi sa vrednostima samoizražavanja kao karakteristikom pojedinca postoji nekoliko problema. Kao što je ranije rečeno, Inghart o samoizražavanju govori u množini, što implicira da je svaki element sindroma vrednost. Međutim, nejasno je ne samo koje su to vrednosti koje najbolje reprezentuju sadržaj samoizražavanja, nego se postavlja i pitanje koje su to vrednosti čiji indikatori jesu ovih pet elemenata. Osim (post)materijalističkih vrednosti čije su značenje i struktura jasno eksplicirani i tolerancije prema homoseksualcima koja bi mogla biti shvaćena kao indikator tolerancije, nejasno je koje vrednosti stoje u osnovi spremnosti za potpisivanje peticije, interpersonalnog poverenja i subjektivnog blagostanja. Pretpostavka je da u osnovi leži težnja ka samoizražavanju, ali bi ovi indikatori mogli biti indikatori širokog spektra vrednosnih orijentacija (ali i drugih dispozicija koje nisu vrednosti).

Postavlja se i pitanje zašto su za te pretpostavljene vrednosti najadekvatniji upravo korišćeni indikatori. Na primer, zašto je baš tolerantnost prema homoseksualnosti najbolji indikator tolerancije, a ne, recimo, stav prema pripadnicima manjina, ljudima druge rase i sl. Takođe, nije pokazano da je odgovarajuća kombinacija koja čini vrednosti samoizražavanja pouzdanija, validnija ili diskriminativnija nego neka druga kombinacija varijabli od ukupnog spiska indikatora koji je prvobitno korišćen, a u odnosu na neki spoljni kriterijum ili relevantan koncept. Nikakva teorijska analiza nije prethodila proveru jednodimenzionalnosti koncepta, koja je, sa druge strane, shvaćena kao ključni argument opravdanosti posmatranja ovog sindroma kao skupa indikatora vrednosti samoizražavanja. Čini se da je izbor indikatora više bio vođen procentom objašnjene varijanse u efektivnosti demokratije nego unapred formulisanim teorijskim argumentima.

Otvoreno je i pitanje da li je lista od pet indikatora dovoljno iscrpan spisak za tako sveobuhvatnu i ultimativnu potrebu ljudi koja utiče na totalitet psihičkog dinamizma. Švarc opravdano navodi da je nepouzdan zaključivati o

bazičnim vrednostima na osnovu odgovora na specifične stavove i da je nužno postaviti brojna pitanja u raznim oblastima sadržaja određene vrednosti (Schwartz, 2007). Stoga je, za ovog autora, značenje Inghartovih dimenzija „izvedenih na osnovu zaključaka o korelacijama različitih ajtema, a ne a priori jasno definisanih i operacionalizovanih, nužno slabo“ (Schwartz, 2007, str. 40). Dodatno, nejasno je i zašto su to baš indikatori koji imaju jasno političko značenje, odnosno, zašto je političko ponašanje ljudi, kao jedan uzak segment ukupnog socijalnog ponašanja pojedinca, najbolji kanal ekspresije potrebe za samoizražavanjem. Mnogo više smisla imalo bi govoriti o *političkom samoizražavanju* ili *vrednostima političkog samoizražavanja*.

Najzad, prema izloženoj teoriji, u osnovi grupisanja indikatora u sindrom samoizražavanja leži težnja ka autonomnom donošenju odluka kao univerzalna potreba koja prevazilazi kulturne, civilizacijske ili bilo koje druge razlike, pa se nameću dva jednostavna pitanja: zašto koncept nije tako i definisan (kao autonomija, individualizam, težnja ka autonomiji i sl.), odnosno, šta je zapravo glavna intrapsihička sila ili dominantan motiv - samoizražavanje ili težnja ka autonomiji? Iako su ova dva pojma u složenim odnosima međuzavisnosti, njihova značenja međusobno se ne iscrpljuju i ne mogu se svesti jedan na drugi. U tom slučaju ili samoizražavanje nije univerzalna potreba (već je to autonomija) ili pozivanje na Maslova, odnosno paralele sa pojmom samoaktuelizacije, nisu adekvatne.

Čak iako se uz sve navedene ograde prihvati lista indikatora, od pet elemenata vrednosti samoizražavanja, s obzirom na uvodnu analizu suštinskih odrednica vrednosti kao koncepta u socijalnoj psihologiji, strože metodološke kriterijume i kriterijume operacionalizacije svakako zadovoljava prvi element sindroma – postmaterijalističke vrednosti koje predstavljaju iskazanu preferenciju poželjnih, društveno relevantnih ciljeva, i, prema Inghartu, zauzimaju centralnu poziciju u vrednosnom sistemu pojedinca i, samim tim, utiču na širok opseg drugih stavova, vrednosti i ponašanja. Međutim, dok se tolerancija i građanski aktivizam mogu u krajnjoj liniji smatrati indikatorima vrednosti, ako ne i vrednostima po sebi (pre svega zbog načina operacionalizacije), status interpersonalnog poverenja i subjektivnog blagostanja kao vrednosti krajnje je problematičan.

Nema sumnje da ovi elementi svakako mogu upućivati na određenu vrednost, tj. biti shvaćeni kao indikatori samoizražavanja kao opštije vrednosti (ili neke druge vrednosti). Međutim, način na koji su ove dve dispozicije operacionalizovane, tj. merene, ostavlja, pre svega, otvoreno pitanje mogućnosti iskazivanja preferencije, odnosno poželjnosti određenih ciljeva, stanja ili načina ponašanja kao jedne od osnovnih karakteristika vrednosti. Stoga se nameće jednostavno pitanje: šta je poželjno ili šta je vrednost u tome što, recimo, pojedinac izjavi da je srećan ili da nije srećan. Ovakav tretman subjektivnog blagostanja posebno iznenađuje ako se ima u vidu da je sam Inghart subjektivno blagostanje iskazano preko pro-

cene stepena sreće posmatrao kao emocionalno stanje, čime je ovaj pojam razlikovao od drugog indikatora subjektivnog blagostanja – uopštenog zadovoljstva životom, u kome je video izvesnu kognitivnu procenu (Inglehart, 1990). Čini se da, neki autori, s pravom, kada govore o samoizražavanju kao vrednosti, koriste znake navoda, upućujući na to da su to samo uslovno vrednosti (Bond et al., 2004) ili su krajnje kritični prema takvom statusu vrednosti samoizražavanja, smatrajući ih heterogenom skupinom ajtema (Haller, 2002).

Dodatnu konfuziju unosi i činjenica da je samoizražavanje jedna od četiri funkcije stavova i vrednosti (Katz, 1960; Rot, 1994) i da, iako ova funkcija vrednosti može biti manje ili više izražena, sve vrednosti teže da se izraze, odnosno svaka vrednost predstavlja izražavanje ličnosti pojedinca, pa su u tom smislu sve vrednosti koje pojedinac poseduje u strukturi ličnosti barem u izvesnom stepenu vrednosti samoizražavanja. Otvoreno je pitanje kako je uopšte moguće zaključivati o vrednostima koje pojedinac poseduje ukoliko se one ne izražavaju kroz, uopšteno formulisano, ponašanje pojedinca. Relevantno ponašanje pojedinca, sa jedne strane, predstavlja ekspresiju vrednosti koje ga (delom) određuju, dok se, sa druge strane, prihvatanje određene vrednosti može, barem u izvesnom stepenu, posmatrati kao ekspresija celokupne ličnosti pojedinca. Iz Inglehartove analize nije jasno da li se o samoizražavanju govori kao o funkciji vrednosti (manje verovatno) ili određenoj vrsti vrednosti (verovatnije).

Definisanje samoizražavanja kao univerzalne i ultimativne težnje ljudi zalazi u sferu psihologije ličnosti i sledi liniju razmišljanja koja je vekovima prisutna u filozofiji, sociologiji i psihologiji. Platon je govorio o *thymos*-u, Hobs o ponosu, Hegel o težnji za priznanjem, From o pozitivnoj slobodi i potrebi za prevazilaženjem, Adler o težnji za perfekcijom, Jung o individualizaciji, Rodžers o samoaktualizaciji kao i Hornaj, Olport, Maslov itd. Poslednji navedeni bio je i direktna osnova Inglehartove teorije, barem u početku.

Iako je prestao da se poziva na Maslova, analogije sa ovim autorom u kasnijim Inglehartovim analizama više su nego očigledne. Maslovljeva tvrdnja da je potreban „*izvestan nivo gratifikacije nižih potreba da bi pojedinca doveo do nivoa na kom je dovoljno civilizovan da se oseća frustriranim zbog većih ličnih, socijalnih i intelektualnih stvari*” (Maslow, 1970, str. 70) jasna je analogija sa mehanizmom pomeranja vrednosnih prioriteta sa vrednosti preživljavanja na vrednosti samoizražavanja. Zadovoljavanje bazičnih potreba, u skladu sa Maslovom, dovodi do osećaja sigurnosti, tolerancije, poštovanja manjina i ugroženih grupa, prihvatanja sebe i drugih, autonomije i, najzad, demokratske karakterne strukture. O svemu tome, zapravo, govori i Inglehart u formi vrednosti samoizražavanja. Iako zadovoljavanje potreba vodi samo privremenoj sreći koja se smenjuje sa nezadovoljstvom i težnjom za ponovnim zadovoljenjem, „*najvažnija gratifikacija dolazi u prvih nekoliko godina života ... ljudi koji su bili sigurni i snažni u ranim godi-*

nama teže da to i ostanu ma šta ih ugrožavalo“ (Maslow, 1970, str. 38). Tvrdnja da više potrebe mogu postati autonomne i nezavisne od gratifikacije nižih potreba kada se jednom ostvare ovi viši nivoi jeste osnova Inghartovog naglašavanja presudne uloge formativnog perioda. Međutim, ključna razlika pojavljuje se u vezi sa shvatanjem koncepta samoaktualizacije koji je, za Maslova, ograničen na starije ljude i *„ne pojavljuje se kod mladih...“* koji još *„...nisu formirali identitet ili autonomiju ... niti sopstveni sistem vrednosti“* (Maslow, 1970, str. XX). Inghart tvrdi upravo suprotno. Iako vrednosti samoizražavanja nisu nužno izraženije u populaciji mladih (budući da su za njihovo širenje potrebni određeni preduslovi), u odgovarajućim uslovima mladi su upravo grupa koja ih najviše prihvata.

Možda veći problem jeste zasnivanje dominantnih vrednosti na glavnim nezadovoljenim potrebama jer *„ako su potrebe i vrednosti jedno, onda i pacovi imaju vrednosti“* (Rokeach, 1973, str. 20). Ne može se generalizovati i reći da ako pojedinac nešto nisko ranguje, to čini zbog toga što to već poseduje ili, obrnuto, da nečemu teži jer mu je nedostupno. Rokič navodi da postoji nekoliko razloga zbog kojih određena vrednost može biti rangirana nisko ili visoko (Rokeach, 1973). Osoba može nešto rangovati visoko jer želi ono što nema (što je, u principu, Maslovljevo i Inghartovo gledište) ili zato što to ima, ali ga želi još više. Sa druge strane, osoba može nešto rangovati nisko jer još nije dovoljno zrela da to ceni, zato što to već ima i uzima ga zdravo za gotovo ili zato što to niti ima, niti želi. Na izbor ciljeva utiču kako vlastite potrebe, tako i interesi drugih ljudi, životna filozofija, pogled na svet, aktuelni egzistencijalni položaj, društvena situacija (Kuzmanović, 1995c), tj. veći broj međuzavisnih faktora koji su u teoriji Ingharta potpuno zanemareni.

Najzad, pojam samoaktualizacije Maslov upotrebljava u kontekstu psihičke normalnosti i patologije. Bezuslovna analogija sa teorijom ovog autora može u Inghartovom slučaju implicirati preteške i krajnje spekulativne zaključke, budući da se tvrdi da su samoaktualizovani pojedinci daleko ređa pojava u siromašnim društvima nego u bogatim. Time se prenebregeva i analiza samog Maslova koji je tvrdio da pojedinci mogu biti zdraviji, čak mnogo zdraviji, nego kultura u kojoj rastu i žive. Drugim rečima, dobra sredina podstiče dobar razvoj, ali je ova veza daleko od savršene, dok definicija dobre sredine svakako ne uključuje samo materijalne i ekonomske sile.

Prevlast vrednosti preživljavanja bi, u skladu sa Inghartovim gledištem, mogla biti shvaćena kao ono što From naziva društveno strukturirani defekt (From, 1989), kada većina članova društva nije uspjela da postigne slobodu, spontanost ili samoaktualizaciju. Međutim, upravo velika prevlast vrednosti preživljavanja može imati jednaku motivacionu snagu kao i raširenost vrednosti samoizražavanja. Pod uslovima koji su suprotni osnovnim zahtevima ljudskog razvoja, *„čovjek ne može, a da ne reaguje ... on mora ili da se izopači i propadne ili da stvori uslove koji su*

mного više u skladu sa njegovim potrebama“ (From, 1989, str. 42). Tako bi, na primer, nizak nivo socioekonomskog razvoja pod autoritarnim režimom i težak život velikog broja građana određenog društva mogli podstaći akciju ka svrgavanju autoritarnih struktura sa vlasti i uvođenje, recimo, demokratskih institucija, što je upravo suprotno Inghartovim pretpostavkama - on potpuno zanemaruje posebno informativne i značajne izuzetke od opštih trendova kakav bi mogla biti i Srbija. Ipak, Inghart samoizražavanje najčešće koristi u analizama agregatnog tipa i čini se da je definisanje samoizražavanja kao demokratske političke kulture bolje rešenje, što, istina, Inghart i čini. Samoizražavanje bi, u toj koncepciji, moglo biti definisano kao sindrom strukturalno shvaćene političke kulture koja uključuje više komponenti (Almond & Verba, 1963; Pantić, 1989; Pantić i Pavlović, 2006) operacionalizovanih preko elemenata koje samoizražavanje obuhvata. Međutim, tretman samoizražavanja i kao vrednosti i kao političke kulture implicira izjednačavanje ova dva pojma, što je legitimno stanovište, ali je krajnje diskutabilno, jer pomenuta strukturalna shvatanja političke kulture smatraju da integralni pojam političke kulture, pored vrednosne, uključuje i druge komponente, kao što su kognitivna, akciona ili motivaciona. Drugim rečima, otvoreno je pitanje da li se pojmom vrednosti iscrpljuje pojam političke kulture (Pantić, 1998). Sa druge strane, ovaj pojam (kao i sam pojam političke kulture) podseća i na napuštenu koncepciju nacionalnog karaktera. Pri tom, način tretiranja ovog sindroma implicira svojevrstan univerzalni karakter, dakle opštu kombinaciju malog broja dispozicija koja je kod različitih pojedinaca unutar istog, ili između različitih društava razvijena u različitom stepenu. To implicira razvoj potpuno jednoobraznih ličnosti – svi idu ka tome da budu srećni, tolerantni, aktivni i postmaterijalistički orijentisani pod dejstvom istih makroekonomskih faktora (iako je potpuno nejasno kako se opšti faktori društvenih kretanja prevode u konkretne agense socijalizacije, kao ni koji su glavni agensi formiranja ovih vrednosti i putem kojih oblika učenja se one usvajaju).

Međutim, ukoliko samoizražavanje predstavlja izražavanje suštine bića jednog pojedinca, njegovog jedinstvenog, neponovljivog i idiosinkratičkog selfa, kako to između ostalog i Maslov pretpostavlja, o univerzalnosti i jednoobraznosti ne može biti govora. Takođe, univerzalnost ove karakterne strukture trebalo bi da prevazilazi kulturno-civilizacijsku omeđenost razvoja ovih karakteristika o kojima sam Inghart govori u formi razlikovanja kulturnih zona koje se nalaze na istom nivou socioekonomskog razvoja (ili ova potreba ipak nije univerzalna). Najzad, značaj koji teorija pridaje ovom sindromu za demokratski sistem implicira da su neka društva trajno osujećena za mogućnost efikasnog funkcionisanja demokratskih institucija.

S obzirom na sve navedeno, iako će u delovima koji slede biti korišćena sintagma vrednosti samoizražavanja, njena upotreba je, barem do zaključne dis-

kusije, samo uslovna i trebalo bi je shvatiti više kao pokušaj očuvanja pojmovne srodnosti sa originalnim konceptom, nego kao konačni sud o njegovoj prirodi, odnosno sadržaju. Pored toga, ove kritičke napomene će, uz rezultate ranijih istraživanja koji će upravo biti izloženi, biti posebno uzete u obzir pri formulisanju hipoteza, kao i u analizi samih vrednosti samoizražavanja.

5. Ranija relevantna istraživanja i kritika Inghartove teorije

Koncept koji je predmet istraživanja relativno je nov u literaturi, pa samim tim do sada nije detaljnije teorijski ili empirijski analiziran, kako u našoj zemlji, tako i šire. Međutim, to ne znači da ne postoje ranija empirijska istraživanja koja se mogu smatrati relevantnim. Inghartova teorija je od samih početaka bila praćena brojnim kritikama i praktično ne postoji aspekt teorije koji nije kritikovan (čak i osporen). Kritike se, pre svega, odnose na koncept postmaterijalizma, ali su i nalazi tih istraživanja više nego relevantni i za predmet ovog rada jer dovode u pitanje dve centralne hipoteze (oskudice i socijalizacije) na kojima počiva i analiza vrednosti samoizražavanja. I u našoj zemlji postoje malobrojna istraživanja nekih aspekata Inghartove teorije, ali i brojna istraživanja koja daju širi okvir interpretacije ovde dobijenih podataka i osnov za postavljanje hipoteza. Tu se pre svega misli na istraživanja karakteristika političke kulture u Srbiji (budući da se samoizražavanje u Inghartovoj teoriji posmatra kao aspekt demokratske političke kulture), ali i na blisko povezana istraživanja politički relevantnih vrednosti (budući da samoizražavanje, prema teoriji, ima prodemokratski karakter). Na osnovu toga, biće ukratko prikazan veći broj istraživanja koja su procenjena relevantnim, a koja na razne načine preispituju nalaze do kojih je došao Inghart i nude alternativne modele tumačenja istih rezultata – sve u cilju formulisanja preciznijih hipoteza i stvaranja referentnog okvira tumačenja rezultata. Detaljnije će biti prikazana ona istraživanja i nalazi koji se, sa stanovišta ovog rada, smatraju posebno važnim.

Mnogi istraživači dovodili su u sumnju valjanost baterije za merenje postmaterijalizma, preciznije, pretpostavku o jednodimenzionalnosti koja leži u njenoj osnovi. Takvom stavu je, delom, doprineo i sam Inghart, koji tek povremeno daje dokaze o jednodimenzionalnosti svojih koncepata, i to bez navođenja odgovarajućih statističkih pokazatelja. Pojedini autori navode da postmaterijalizam (merenje preko standardne baterije od četiri ajtema) nije jedna, već obuhvata više vrednosnih dimenzija (Sacchi, 1998); drugi tvrde da postmaterijalizam ima dva oblika i da obrazovanje i uzrast imaju različit uticaj na svaki od tipova (Moors, 2003). Do

sličnih nalaza dolaze i istraživači koji proveravaju dimenzionalnost baterije od dvanaest ajtema. Originalna procedura koju je primenjivao Ingllhart predviđa podelu indeksa na dvanaest ajtema u tri celine od po četiri tvrdnje, čime se dobijaju tri parcijalna indeksa koji se kombinuju u jedan. Međutim, pokazuje se da postoje jako niske korelacije na tri dela globalnog indeksa (Davis, Dowley and Silver, 1999). Toliko malo ispitanika biva konzistentno klasifikovano kao materijalisti ili postmaterijalisti da je to snažan dokaz o nedostatku konzistentnosti instrumenta. U samo sedam od četrdeset jedne analizirane nacije barem 5% ispitanika su dosledno materijalisti na sva tri dela, a u samo pet društava, barem 5% su postmaterijalisti.

Jedna od najtežih kritika došla je od autora koji su, takođe, istraživali valjanost instrumenta koji je Ingllhart dosledno koristio, ali i činioce formiranja postmaterijalističkih vrednosti i njihove korelate (Davis & Davenport, 1999). U toj analizi se, između ostalog, pokazalo da individualni odgovori ne održavaju vrednosnu dimenziju koja im, po pretpostavci, leži u osnovi, u smislu da se opaženi obrasci odgovora ne razlikuju od onoga što bi se očekivalo na osnovu slučaja. Pri tom, preferencija ciljeva varira u zavisnosti od toga na kom mestu se pojavljuje određeni ajtem. Menjajući redosled četiri cilja, autori pokazuju da svaki ajtem dobija najveću podršku ukoliko se nalazi na prvom mestu. Najzad, izbor jednog postmaterijalističkog ili materijalističkog cilja nije na dosledan način povezan sa izborom drugog postmaterijalističkog, tj. materijalističkog cilja.

Dejvis i Devenport analizirali su i valjanost indeksa postmaterijalizma kao zavisne, odnosno nezavisne varijable, čime su osporili neke od osnovnih pretpostavki Ingllhartove teorije, što je sa stanovišta ovog rada od posebne važnosti. Upravo u suprotnosti sa teorijom, postoji statistički značajna negativna korelacija između nivoa primanja i prihvatanja postmaterijalističkih vrednosti, što dovodi u sumnju Ingllhartovu hipotezu oskudice jer nalazi govore upravo suprotno - oni koji su bogatiji u većoj meri su materijalisti, a ne obrnuto, kako to teorija predviđa. Dodatno, odsustvo uticaja varijable uzrasta na postmaterijalističke vrednosti dovodi u pitanje drugu centralnu pretpostavku - hipotezu socijalizacije jer očekivanje da su mlađe kohorte više postmaterijalističke nije potkrepljeno podacima. Sa druge strane, nema monotone povezanosti između postmaterijalističke-materijalističke klasifikacije i socijalnih vrednosti - čini se da materijalisti nemaju različite vrednosti od postmaterijalista i ljudi koji su u mešovitoj kategoriji čak ni za stavove koji bi, po teoriji, trebalo da budu na nedvosmislen način povezani sa ovim vrednostima (liberalne, konzervativne vrednosti, stav prema ravnopravnosti žena, zadovoljstvo životom, finansijskom situacijom i sl.). Po mišljenju ovih autora, ispitanici koji biraju određeni ajtem nisu nužno materijalisti ili postmaterijalisti u zavisnosti od toga šta biraju – oni jednostavno odgovaraju što bolje mogu na alternative koje su ponuđene u bateriji, bez ikakve posvećenosti nekoj vrednosnoj dimenziji koja po pretpostavci leži u osnovi.

Kritiku slične vrste upućuju i autori koji tvrde da je pogrešno pretpostaviti da odgovori na određena pitanja mere političku kulturu, jer su to često prolazna mišljenja o trenutno istaknutim temama i proizvod konverzacije u određenom kontekstu (Clarke et al., 1997a). Naime, pokazuje se da su odgovori na postmaterijalističkoj bateriji pod snažnim uticajem ekonomskog konteksta u vremenu kada su pitanja postavljena (pre svega, inflacije i stope nezaposlenosti). Inghart priznaje mogućnost kratkoročnih fluktuacija koje su za njega period efekti (pre svega uzrokovani inflacijom), ali nije uvideo da je indeks osetljiv na promenjeni ekonomski kontekst. Iako inflacija, u većini razvijenih zemalja, više nije dominantan ekonomski problem, ispitanik može birati samo nešto od ponuđenih ciljeva jer baterija nije osetljiva na duge ekonomske preokupacije, pa ispitanik zaokupljen, na primer, problemom nezaposlenosti ne može svoju brigu izraziti biranjem odgovarajućeg ajtema u bateriji. Iz tih razloga, klasična baterija pokazuje kontradiktorne rezultate u smislu da je, suprotno Inghartovoj hipotezi oskudice, stopa nezaposlenosti u jednom društvu pozitivno povezana sa procentom postmaterijalista i negativno sa procentom materijalista (Clarke & Dutt, 1991; Clarke et al., 1997a; Clarke et al., 1999). Uticaj izmenjenih ekonomskih okolnosti ubedljivo je pokazan upotrebom dve baterije – standardne, koju je koristio Inghart, i baterije koja umesto cilja „*borba protiv rasta cena*” uključuje cilj „*smanjenje nezaposlenosti*”, jer je nezaposlenost verovatno najvažniji problem savremenih zrelih demokratija. Dobijene razlike bile su više nego indikativne: u verziji sa nezaposlenošću 38% ispitanika svrstano je u materijaliste, nasuprot 25% onih koji su radili verziju sa inflacijom; u prvom slučaju postoji 11% postmaterijalista, nasuprot 17% u slučaju primene standardne procedure. Nalazi su, po mišljenju autora, jasno pokazali da je indeks pod velikim uticajem toga da li je u bateriji ajtem *nezaposlenost* ili *inflacija* i da zamena standardne tvrdnje koja se odnosi na inflaciju tvrdnjom koja se odnosi na nezaposlenost ima ključnu ulogu za klasifikaciju ispitanika kao materijalista ili postmaterijalista (Clarke et. al., 1999). Birani odgovori znatno se razlikuju u zavisnosti od toga koja baterija je u pitanju. Ovo važi čak i za iste ispitanike kojima su zadavane obe verzije u istom intervjuu. Budući da je očigledno da su odgovori uslovljeni interakcijom sadržaja baterije i ispitanikovih ekonomskih preokupacija, to praktično znači da preovlađujući ekonomski kontekst značajno utiče na način na koji ispitanici odgovaraju na bateriju, pa su podaci očekivani jer je nezaposlenost postala značajniji ekonomski problem nego inflacija (to bi takođe moglo značiti da je postmaterijalizam nemoguće meriti istim instrumentom u različitim zemljama, jer različite zemlje imaju različite dominantne ekonomske probleme). Ovo stvara velike teškoće Inghartovoj argumentaciji jer, ako su postmaterijalističke vrednosti posledica rane socijalizacije, onda savremeni ekonomski uslovi ne bi trebalo da imaju značajan uticaj na proporciju postmaterijalista. Dodatno, ukoliko ljudi reaguju na bateriju u terminima trenutnih istaknutih

političkih tema, onda ispitanik zabrinut za rastuću nezaposlenost, čak iako je materijalista, ne mora nužno birati materijalistički ajtem (jer odgovarajući ne postoji u bateriji). Neki nalazi pokazuju da ispitanici u toj situaciji biraju ajtem „*davanje većeg učešća ljudima u važnim odlukama vlade*“ kako bi ispoljili svoje preferencije za politiku koja bi rešila probleme (Clarke et. al., 1999), čime nezaposlenost postaje pozitivno povezana sa porastom procenta postmaterijalista i negativno sa procentom materijalista. Drugim rečima, nalazi upućuju na to da je veliki deo pomaka od materijalizma ka postmaterijalizmu zapravo artefakt merenja.

Na sličnu nestabilnost vrednosti na individualnom nivou ukazuju i neke panel analize. Analiza panela iz Holandije (Deth, 1983), pokazala je da promene u postmaterijalističkim vrednostima nisu u skladu sa Inghartovim predikcijama u smislu odbacivanja hipoteze socijalizacije.

U bliskoj vezi sa opisanim slabostima jesu i podaci koji pokazuju da pravac vrednosnih promena ne ide ka većem prihvatanju postmaterijalističkih vrednosti. Inghart je predviđao da će, uprkos postepenom efektu smene generacija, naročito s obzirom na pad stope nataliteta krajem osamdesetih godina XX veka, do 2010. godine, broj postmaterijalista nadmašiti broj materijalista u odnosu 5:3 (Abramson & Inglehart, 1992). Međutim, obrazac nije uniforman. Postoje zemlje u kojima se smanjuje broj materijalista, a raste broj postmaterijalista (Clarke & Dutt, 1991), što je trend koji Inghart predviđa. Takođe, postoje zemlje gde je ovaj trend ili jako slab ili odsutan (Boltken & Jagodzinski, 1985), ali i zemlje u kojima procenat postmaterijalista opada. Uopšteno, u razvijenim zemljama Zapadne Evrope, promene se odvijaju u pravcu povećanja grupe mešovitih (Arts & Halman, 2004).

Otvoreno je i pitanje da li su ciljevi koje pojedinci smatraju poželjnim za svoju zemlju istovremeno i njihovi lični ciljevi. Inghart tvrdi da to jeste slučaj, ali to potkrepljuje analizama u sferi radne motivacije (Inglehart, 1990; Inglehart & Welzel, 2005a). Međutim, neki nalazi govore upravo suprotno. Analiza postmaterijalističkih vrednosti u populaciji Velike Britanije pokazala je da su, nasuprot teorijskim očekivanjima, postmaterijalisti manje zadovoljni svim materijalnim aspektima života, iako su istovremeno svesni deprivacije potreba višeg reda u njihovoj sredini (Marsh, 1975). Posao i životni standard najviše doprinose njihovom životnom zadovoljstvu, pa su postmaterijalisti, barem u Velikoj Britaniji, zapravo više „materijalisti“ od samih materijalista. Marš dodatno pokazuje da se Inghartovi ajtemi jasno tiču nacionalnih ciljeva i vrednosti koje neko smatra poželjnim za političku zajednicu, ali oni nisu istovremeno i ciljevi koje pojedinac prihvata u svom ličnom životu. I jedni i drugi jednako brinu o novcu, dugovima, poslu, ali i o potrebama višeg reda, što, dodatno, direktno dovodi u pitanje zasnivanje Inghartove teorije na pretpostavkama Maslova. Pored toga, Maslovljeva teorija je teorija individualnog ponašanja i mišljenja koja objašnjava put samoaktualizacije,

a ne put „nacionalne aktualizacije“. Drugim rečima, postmaterijalisti imaju potrebe višeg reda u javnoj sferi i potrebe nižeg reda u privatnoj sferi, u meri u kojoj to nije u skladu sa Maslovom, niti sa načinom na koji ga Inglehart tumači.

Niz navedenih kritika doveo je do formulisanja alternativnog objašnjenja Inglehartovih podataka koje vrednosne promene objašnjava rastućim nivoima obrazovanja. Inglehart je nivo obrazovanja isključivo posmatrao kao posrednu meru nivoa ekonomskog blagostanja pojedinca u formativnim godinama, ne pridajući mu nikakvu ulogu u formiranju i širenju postmaterijalističkih ili vrednosti samoozračavanja (Abramson & Inglehart, 1994; Inglehart, 1971; 1990; Inglehart & Abramson, 1994; Inglehart & Welzel, 2005c). Međutim, jedno istraživanje početkom devedesetih godina XX veka ozbiljno je dovelo u sumnju ove pretpostavke Inglehartove teorije i ubedljivo pokazalo ulogu faktora obrazovanja.

Polazeći, pre svega, od iznenađujuće visokih nivoa postmaterijalizma u zemljama bivšeg SSSR-a (iznenađujućih, s obzirom na prilično loša ekonomska postignuća komunizma), Dač i Tejlor istražuju potpuno specifikovan kros-nacionalni multivarijantni model postmaterijalizma koji uključuje kako individualne varijable, tako i makroekonomske pokazatelje (Duch & Taylor, 1993; 1994). Rezultati analize podataka iz devet zemalja do kojih su ovi autori došli sugerišu da rani ekonomski uslovi ne utiču na način na koji ispitanici rangiraju postmaterijalističke ajteme. Obrazovanje i ekonomski uslovi u trenutku istraživanja su se, u analizi ovih autora, pokazali mnogo boljim faktorima objašnjenja varijacija. Drugim rečima, ispostavilo se da obrazovanje, pre nego rana socijalizacija, objašnjava zašto su mlađe kohorte više postmaterijalisti.

Autori su analizirali model koji je uključivao makroekonomske pokazatelje (GDP per capita i stopu inflacije) u trenutku ispitivanja i u trenutku političke maturacije (iz adolescentskog perioda ispitivanja), lična primanja, obrazovanje, uzrast i varijablu urbanizacije. Na agregatnom nivou, kombinacija navedenih indikatora objašnjava 46% varijanse. Potpuno iznenađujuće, sa stanovišta Inglehartove teorije, kao najbolji prediktor u ovom modelu, pokazuju se ekonomski uslovi u vreme ispitivanja. Uzrast, iako značajno povezan sa postmaterijalizmom, ima manji nezavisan uticaj od stope inflacije u vreme ispitivanja, dok urbanizacija, lična primanja i stepen obrazovanja ne pokazuju statistički značajne korelacije. Međutim, ono što je najvažnije jeste podatak da ni GDP per capita ni stopa inflacije u vreme maturacije nemaju značajan uticaj na postmaterijalističke vrednosti.

Analiza na individualnom nivou još ubedljivije osporava Inglehartove pretpostavke. Iako model objašnjava manje varijanse (14%), obrazovanje je najbolji prediktor postmaterijalističkih vrednosti, dok i uzrast i urbanizacija ostvaruju značajan uticaj. Dodatno, stopa inflacije i GDP per capita u vreme maturacije značajno, ali negativno, koreliraju sa postmaterijalističkim vrednostima, što je u direktnoj suprotnosti sa Inglehartovom hipotezom socijalizacije.

Ovi nalazi značajni su iz dva razloga. Najpre, iako Inghart priznaje uticaj izmenjenih uslova u socioekonomskoj sredini (npr. visoka stopa inflacije) problem sa njegovim argumentom jeste što analize pokazuju da su kratkoročne fluktuacije od sveopšteg značaja za postmaterijalističke skorove, ali nema dokaza da ekonomski uslovi u vreme maturacije imaju ikakav uticaj. Kada se kontrolišu obrazovanje i inflacija u vreme istraživanja, razlike između kohorti postaju trivijalne. Ovo ozbiljno dovodi u sumnju kako presudnu ulogu ekonomske sigurnosti u formativnom periodu, tako i presudnu ulogu formativnog perioda na kasnije nivo postmaterijalističkih vrednosti. Druga implikacija prikazanih nalaza tiče se presudne uloge obrazovanja. Obrazovanje, u analizi pomenutih autora, jasno ima najveći uticaj na postmaterijalizam. Kada se jednom propisno kontroliše obrazovanje, povezanost između ekonomske sigurnosti i postmaterijalizma, prema nalazima ovih autora, nestaje (Duch & Taylor, 1993).

Izložene rezultate bi trebalo shvatiti ne u smislu da obrazovne institucije podstiču razvoj postmaterijalizma, već da Inghartov indeks zapravo meri prodemokratsku orijentaciju. Bilo kroz nenametnutu indoktrinaciju preovlađujućim političkim normama (u demokratskim zemljama), ili kroz direktniji proces usađivanja uverenja u jednakost i individualne slobode, formalna edukacija stvara posvećenost demokratskim vrednostima. Drugim rečima, obrazovanje je važno jer će neke ajteme baterije pre prihvatiti oni koji su kroz godine školovanja naučili da cene vrednosti koje oni reprezentuju. U prilog ovome govore i nalazi nekih istraživanja. Tramp (Trump, 1991) je analizirao decu na istom nivou obrazovanja i nije našao značajne efekte ekonomske sigurnosti. De Graf i Evans zaključuju da Inghartova skala ne meri postmaterijalizam, već vrednosti koje su povezane sa političkim liberalizmom, budući da su promene vrednosti pod najvećim uticajem nivoa obrazovanja, dok uticaj nekoliko indikatora formativnog bogatstva nije značajan (De Graaf & Evans, 1996). Vorvik je pokazao da obrazovanje ima značajan efekat na postmaterijalizam i umanjuje značaj uzrasta, što govori da je obrazovanje uzrok uzrasnih razlika u vrednosnim prioritetima (Warwick, 1998). Mere materijalne sigurnosti koje je ovaj autor analizirao (zadovoljstvo finansijama i klasna pripadnost) nemaju značajan uticaj na vrednosne prioritete, dok, sa druge strane, pokazatelji formativne sigurnosti (očev nivo obrazovanja, prestiž očevog zanimanja, majčin nivo obrazovanja) ne redukuju značaj obrazovanja. Čak i varijabla koja se direktno odnosila na subjektivnu procenu sigurnosti tokom odrastanja, ne utiče na uticaj obrazovnog postignuća. Najzad, sa stanovišta ovog autora, klasičan indeks jesu zapravo političke vrednosti iz još jednog razloga – faktori obrazovanja više utiču na njega, nego na postmaterijalistički indeks napravljen od drugih ajtema koji nemaju političko značenje i koji nisko koreliraju sa klasičnim indeksom.

Inghart se branio od ovih kritika (Abramson & Inglehart, 1994) objašnjavajući visok nivo postmaterijalizma u zemljama bivšeg SSSR-a osećajem si-

gurnosti u komunističkom uređenju društva (siguran posao, male stanarine, besplatno obrazovanje i sl.). Međutim, time se njegove teze ne mogu opovrgnuti. Prema teoriji, ekonomska sigurnost uzrokuje postmaterijalizam, ali ako su nivoi postmaterijalizma visoki, a nivo ekonomskog razvoja nizak, onda su neki drugi faktori odgovorni za ekonomsku sigurnost. Takođe, vrlo je moguće da ekonomska nesigurnost može biti visoka, pri relativno visokim nivoima ekonomskog rasta (Duch & Taylor, 1993). Prost podatak da je jedna zemlja doživela visok nivo ekonomskog rasta ne znači da je građanin nužno ekonomski sigurniji. Stoga pojedinci mogu dostići političku zrelost tokom perioda ekonomskog rasta, a da ne osete ekonomsku sigurnost (i da to samim tim ne doprinosi postmaterijalizmu). Najznačajniju kritiku koja se direktno odnosi na koncept koji je predmet ovog rada dao je Haler (Haller, 2002), koji je istraživao dva aspekta Inghartove metodologije: merenje tradicionalno-sekularno/racionalnih vrednosti i vrednosti preživljavanja-samoizražavanja i njegovo tretiranje jedinica i nivoa merenja, pri čemu će ovde biti prikazana Halerova analiza vrednosti samoizražavanja, budući da je to veoma važno za ovaj rad. Haler pokazuje da su Inghartove skale, tj. „vrednosti“, heterogene skupine ajtema: ne mere specifične vrednosti, vrednosne orijentacije niti normativne preskripcije, niti postoji bilo kakva statistička mera, koeficijent pouzdanosti ili nešto slično koji bi pokazali da je skala homogena i pouzdana. Uz to, Inghart često koristi samo jedan indikator za neku dispoziciju, što može znatno dovesti u sumnju dobijene rezultate. Prvi ajtem dimenzije preživljavanje-samoizražavanje, *davanje prednosti kvalitetu života i samoizražavanju nasuprot ličnoj sigurnosti*, po Haleru, nameće alternative koje su za mnoge besmislene, jer niko kome je život ugrožen neće dati prednost samoizražavanju. Drugi ajtem, *lična sreća*, za ovog autora, uopšte nije vrednost, kao ni *interpersonalno poverenje*, dok bi *spremnost za potpisivanje peticije i prihvatanje homoseksualnosti* mogli biti povezani sa vrednostima koje nisu samoizražavanje (npr. interesovanje za politiku ili tolerancija). Stoga Haler umesto vrednosti samoizražavanja za ovu dimenziju predlaže naziv građanski senzibilitet (engl. *civic sense*) koji ukazuje na visoko vrednovanje tolerancije, visoku participaciju u društvenim i političkim stvarima i visok nivo poverenja u druge ljude nasuprot zatvorenosti, rigidnim normama i oslanjanju na zaštitu države.

Inghartova centralna teza – da su promene vrednosti prvenstveno posledica tehnološkog razvoja i ekonomskog rasta, što vodi širenju sekularno-racionalnih i vrednosti samoizražavanja – jeste, po Haleru, materijalistička, unilinearna i komparativno statična jer Inghart pogrešno interpretira teoriju i predviđanja Marksa i naglašava sociološki uopštene teze, čiju validnost nije u stanju da dokaže. U skladu sa njegovom hipotezom socijalizacije, po mišljenju ovog autora, moglo bi se reći da je to paradigmatički primer materijalističke teorije koja implicira direktnu uslovljenost ideja materijalnim okolnostima, budući da pretpostavlja direktan

odnos između ekonomskog razvoja i vrednosnih promena, naročito u tranziciji od nižih ka višim formama ekonomsko-industrijskog društva. Pored toga, teorija ne predviđa mogućnost obrnutog efekta, tj. uticaj vrednosti na ekonomski razvoj¹⁰ ili čak i na tehnološki progres i njegovo korišćenje, niti uzima u obzir relaciju vrednosti i konteksta unutar kojih vrednosti postaju relevantne.

Na potrebu skeptičnijeg posmatranja velikih teorija poput Inglehartove upućuje i Berg-Šloser (Berg-Schlusser, 2003), koji skreće pažnju na odsustvo analize distribucije vrednosti samoizražavanja među pojedinim grupama unutar populacije određenih zemalja, kao i na analizu efekata ličnih primanja ispitanika na njihove odgovarajuće stavove. Inglehartove pretpostavke, po mišljenju ovog autora, ne mogu da objasne zašto neke forme efektivne demokratije funkcionišu i u određenom broju siromašnih zemalja ili zašto čak i siromašni stratumi populacije ponegde podržavaju demokratske vrednosti i procedure. Takođe, ostaje nejasno kako je efektivnost demokratije, pojam koji Inglehart koristi u svojim analizama, procenjena od strane građana određene zemlje, a ne od strane nekog spoljnog posmatrača, tj. procena koje daje Freedom Haus, a koje imaju dobro poznate slabosti. Korišćenjem samo proseka, korelacija i regresija, po mišljenju ovog autora, gube se iz vida važni devijantni primeri i nipodaštava se praktični značaj svakog pojedinačnog slučaja. U skladu sa shvatanjima ovog autora, ovako opšta teorija morala bi biti više istorijski i društveno utemeljena, s obzirom na različite obrasce razvoja pojedinih regiona ili delova sveta.

Jedno od najranijih istraživanja u našoj sredini koje je uključivalo Inglehartove koncepte jeste ono koje je opisao Bolčić (1998). Empirijski podaci iz jednog istraživanja interesa pokazali su da je među ljudima u Srbiji (samo onih koji su zaposleni u društvenim firmama) krajem osamdesetih godina XX veka učestalija bila postmaterijalistička nego materijalistička orijentacija¹¹. Pored toga, pokazalo se da ispitanici svih kategorija izrazito češće sebi pripisuju postmaterijalističku interesnu orijentaciju, dok drugima, češće nego sebi, pripisuju materijalističku orijentaciju. Najzad, iako je postmaterijalistička orijentacija dominantna u svim uzrasnim kategorijama, najvažniji podatak jeste da je materijalistička usmerenost bila najizraženija kod najmlađe posmatrane kohorte (ispitanici do 27 godina), što je u direktnoj suprotnosti sa Inglehartovom teorijom. Veza sa obrazovanjem bila je u očekivanom pravcu – kako je raslo obrazovanje ispitanika, linearno je opadala učestalost pripisivanja materijalističke usmerenosti sopstvenoj ličnosti.

¹⁰ Ova zamerka je, uslovno, neosnovana jer, kao što je ranije rečeno, Inglehart navodi da širenje postmaterijalističkih vrednosti unutar jednog društva dovodi do usporavanja daljeg ekonomskog rasta.

¹¹ Ove vrednosti nisu merene standardnom Inglehartovom baterijom, već verzijom koja je bila više usmerena na procenu ličnih, a ne društvenih ciljeva.

Do sličnih nalaza došao je i Pantić (1990). Analizirajući promene u raširenosti vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji u periodu 1979-1988. godine, Pantić zaključuje da se ne može govoriti o nastupanju postmaterijalističkih vrednosti kod nas, budući da je došlo do minimalnog uvećanja materijalne orijentacije kod mladih u Srbiji (1981. godine 28 % mladih bilo je svrstano na materijalistički pol, 1990. godine 32% ispitanika).

Mirjana Vasović (1988), analizirajući dimenzionalnost Inghartove baterije od dvanaest tvrdnji, ne pronalazi dokaze o postojanju jednog, već izdvaja četiri faktora. Prvi faktor na jednom polu obuhvatao je materijalističke ciljeve u užem smislu (visok standard, jaku privredu i sl.), a na drugom ciljeve poput razvoja humanijih odnosa u društvu, kretanje ka društvu u kom su ideje važnije od novca itd. i nazvan je *humanistička nasuprot materijalnoj orijentaciji*; faktor (*ne*) *demokratske orijentacije* na jednom polu grupisao je politička prava i slobode nasuprot jačanju ekonomske moći društva i razvoju humanijih odnosa u društvu; treći bipolaran faktor sadržao je suprotstavljanje ekoloških ciljeva nasuprot jakoj privredi i nazvan je *industrijska nasuprot ekološkoj svesti*; najzad, četvrti faktor činili su ciljevi koji se odnose na sigurnost (zaštita imovine i života, borba protiv kriminala, jačanje odbrambenih snaga i sl.). Nalazi su u skladu sa ranije prikazanim rezultatima koji su dovodili u sumnju pretpostavku o jednoj dimenziji koja leži u osnovi izbora ciljeva. Korelacija između ovih faktora nije visoka. U istraživanju se pokazalo da se mladi na neki način polarizuju i dvoume između materijalističkih ciljeva u užem smislu i tipičnih postmaterijalističkih, pri čemu prvi ipak dominiraju. Uočene su i izvesne naznake generacijske smene vrednosti jer su se najmlađe kohorte pozicionirale ispod prosečno na materijalističkim, a iznad prosečno na postmaterijalističkim polovima izdvojenih faktora.

U tom kontekstu su i nalazi do kojih je pomenuta autorka došla istražujući vrednosne prioritete početkom devedesetih godina XX veka u tadašnjoj Jugoslaviji (Vasović, 1991). Materijalistička orijentacija je bila daleko dominantnija (56%) nego mešovita (28%) ili postmaterijalistička (16%). Analiza je, pored toga, pokazala da istorija zadovoljenja materijalnih potreba nije jedina, niti dovoljna determinanta vrednosnih prioriteta jer je proporcija postmaterijalista bila najveća na Kosovu i Metohiji koje je predstavljalo ekonomski najslabije razvijen region.

Ista autorka u jednom istraživanju u kome je korišćena modifikovana verzija baterije od šest ciljeva (Vasović, 1997a), utvrđuje da su prioritetni ciljevi u populaciji *obezbediti jaku državu* (36%) i *stabilna i jaka privreda* (27%), dakle materijalističke vrednosti. Težnja ka većem demokratskom uticaju na vlast jeste cilj koji je bio na poslednjem mestu, sa svega nekoliko procenata od ukupnog broja ostvarenih izbora. Nalazi su razumljivi imajući na umu datu konstelaciju društvene i političke situacije sredinom devedesetih godina XX veka. O tome dodatno govori povezanost obrazovanja i preferencije ciljeva, jer su u svakoj obrazovnoj kategoriji najpoželjniji materijalistički ciljevi, pa su, na primer, stabilnu i jaku privredu

najčešće birali upravo ispitanici za najvišim stepenom obrazovanja (45%), iako bi bilo očekivano da su oni naklonjeniji postmaterijalističkim ciljevima.

Pantić navodi da je 1996. godine primenom standardne Inghartove baterije utvrđeno da je postmaterijalizam ispoljilo 23% građana Srbije (Pantić, 2002; Pantić i Pavlović, 2006). U tom pogledu se Srbija među petnaest zemalja u tranziciji nalazila na desetom mestu (prosečna prihvaćenost ovih vrednosti bila je 30%). Prihvatanje postmaterijalističkih vrednosti u velikoj meri zavisilo je od izborne orijentacija ispitanika. Najviše vrednosti ispoljile su pristalice Građanskog saveza Srbije (41%), potom pristalice Jugoslovenske levice (30%), Demokratske stranke Srbije (28%), Demokratske stranke (26%), pa Srpskog pokreta obnove (26%). Najniže su postmaterijalističke vrednosti prihvatala pristalice dve najkonzervativnije stranke – Srpske radikalne stranke (17%) i Socijalističke partije Srbije (12%).

Ispitujući ciljeve koji su relevantni, kako za građane kao pojedince, tako i za društvo u celini, Kuzmanović (1995c) pokazuje da je najvažniji društveni cilj sredinom devedesetih godina XX veka bio materijalni standard, kako u grupi učenika osnovnoškolskog (21%), tako i u grupi učenika srednjoškolskog uzrasta (32%). Promene u preferenciji ciljeva od kraja osamdesetih ka sredini devedesetih godina XX veka išle su u pravcu povećanja značaja materijalnih ciljeva, što je naročito karakteristično za stariji uzrast, tj. srednjoškolce. Takav trend je, verovatno, bio posledica društvenih promena koje su za ishod imale pad životnog standarda i ugrožavanje egzistencijalnih potreba, ali i uzrasnih razvojnih promena, jer mladi postaju svesniji primarnog značaja jake privrede, materijalnog standarda i stabilne države za ostvarivanje niza drugih ciljeva. Posebno važan nalaz jeste i relativna stabilnost preferencija ciljeva koji su bili privlačni u formativnom periodu za kasnije uzraste.

Isti autor (Kuzmanović i Petrović, 2007), analizirajući stepen i strukturu ličnih i društvenih ciljeva na uzorku beogradskih srednjoškolaca, kao najpoželjnije društvene ciljeve nalazi zaposlenost (58%) i životni standard građana (58%), dakle, materijalističke ciljeve. Međutim, analogni lični ciljevi su niže rangirani, na primer, materijalni standard je tek na četvrtom mestu. Ono što je sa stanovišta ovog rada posebno važno jeste da korelacije između (ne)prihvaćenih ličnih i društvenih ciljeva nisu visoke, a često su i odsutne, čak i za ciljeve slične po sadržaju. Ovaj nalaz upućuje na opravdanost (pa i nužnost) odvojene analize dve grupe ciljeva. Analizirajući raširenost (post)materijalističkih vrednosti u Srbiji 2001. godine u kontekstu drugih evropskih zemalja, Pavlović (2006) navodi da Srbija spada u grupu većinski materijalistički orijentisanih zemalja – 49% ispitanika su karakterisale materijalističke vrednosti, nasuprot 6% postmaterijalista. Istovremeno, Srbija je među retkim zemljama u Evropi u kojoj materijalistički orijentisani građani čine većinu, tj. kategorija onih koji biraju materijalističke ciljeve kao

prioritetne za svoju zemlju brojnija je od “mešovitog” modela koji u većini evropskih zemalja predstavlja dominantnu opciju.

Isti autor, analizirajući prihvatanje vrednosti samoizražavanja na uzorku evropskih zemalja i agregatnog nivou analize, pokazuje da populaciju Srbije karakteriše slabo prihvatanje ovih vrednosti, pri čemu između dva posmatrana perioda (1996. g i 2001. g.) dolazi do dodatnog pada u prihvatanju samoizražavanja (Pavlović, 2007a). Međutim, ako se sa agregatnog nivoa pređe na individualni, faktorskom analizom istih tvrdnji, ali samo na uzorku Srbije, dobijaju se dva faktora, što znači da analizirani skup tvrdnji na individualnom nivou ne meri jednu dispoziciju kako to Inghart pretpostavlja¹. Time se menja kako struktura sindroma samoizražavanja, tako i psihološka interpretacija dobijenih faktora. Prvi dobijeni faktor obuhvatao je tri elementa Inghartovog koncepta samoizražavanja: postmaterijalističke vrednosti, spremnost za potpisivanje peticije i toleranciju homoseksualnosti, a drugi preostala dva elementa: subjektivno blagostanje i interpersonalno poverenje, koncepte koji su dosledno povezani sa prihvatanjem demokratije. Dva, u statističkom smislu, nezavisna faktora ukazuju na to da se vrednosti samoizražavanja u Srbiji diferenciraju na dva aspekta koji opisuju srodne, ali različite dispozicije u bliskoj vezi sa demokratskim ponašanjem, pri čemu se promene između dva posmatrana perioda odvijaju u suprotnim pravcima. Populaciju Srbije je sredinom devedesetih godina XX veka karakterisala netolerantnost i pasivnost, uz istovremeno visok nivo opšteg zadovoljstva, dok je situacija 2001. godine donekle obrnuta. Političku kulturu odlikovala je visoka tolerancija i participativna aktivnost, uz istovremeno nisko zadovoljstvo. Demokratske promene u Srbiji 2000. godine su, očigledno, različito uticale na dve sržne dispozicije pojedinca i to različito u različitim uzrasnim grupama.

Izloženi rezultati upućuju na oprez u vezi sa nekim od ključnih aspekata Inghartove teorije – strukturom, tj. dimenzionalnošću postmaterijalističkih i vrednosti samoizražavanja; validnošću instrumenata za njihovo merenje; presudnom važnošću formativnih godina za formiranje vrednosti i, naročito, presudnom ulogom ekonomskih faktora u tom procesu; relativnom stabilnošću ovih vrednosti; zanemarenom ulogom obrazovanja itd. Ovi nalazi će imati presudnu ulogu u formisanju hipoteza, ali i u interpretaciji dobijenih podataka.

¹² Tvrdnje na osnovu kojih je rađena faktorska analiza razlikuju se od varijabli preko kojih je samoizražavanje operacionalizovano u ovom radu, o čemu će biti više reči u odeljku o instrumentu istraživanja.

II PREDMET ISTRAŽIVANJA

Predmet istraživanja je analiza strukture, činilaca i pravca i intenziteta promena u raširenosti vrednosti samoizražavanja u populaciji Srbije. Preciznije, analizirana je struktura sindroma vrednosti samoizražavanja, odnosno međusobni odnos elemenata preko kojih je samoizražavanje operacionalizovano. Pored toga, ovo istraživanje za predmet ima povezanost između sociodemografskih karakteristika pojedinca i vrednosti samoizražavanja, tj. raširenost vrednosti samoizražavanja unutar segmenata populacije definisanih na osnovu relevantnih sociodemografskih varijabli (pol, uzrast, obrazovanje, socioekonomski status i sl.), ali i analizom povezanosti samoizražavanja sa nizom drugih stavova i vrednosnih orijentacija (autoritarnost, modernizam, otvorenost prema svetu, konformizam i sl.). Najzad, budući da je isti skup indikatora bio deo istraživanja koja su u Srbiji sprovedena 1996. i 2001. godine, analiziran je smer i intenzitet promena u prihvatanju vrednosti samoizražavanja u desetogodišnjem periodu.

1. Ciljevi istraživanja

U skladu sa predmetom istraživanja, moguće je definisati pet uopštenih ciljeva istraživanja:

1. Proveriti pretpostavku o jednodimenzionalnosti skupa tvrdnji koje definišu sindrom samoizražavanja, kao i pretpostavku o jednodimenzionalnosti ciljeva za ispitivanje (post)materijalizma na individualnom nivou analize.

2. Ustanoviti raširenost vrednosti samoizražavanja u populaciji Srbije kao celini, kao i u grupama unutar populacije, definisanih preko relevantnih sociodemografskih varijabli.

3. Utvrditi relativan doprinos, tj. važnost analiziranih sociodemografskih varijabli za prihvatanje vrednosti samoizražavanja.

4. Utvrditi povezanost vrednosti samoizražavanja sa drugim vrednosnim orijentacijama koje su procenjene kao relevantne za analizirani koncept.

5. Utvrditi razlike u stepenu prihvatanja vrednosti samoizražavanja u tri posmatrana perioda – 1996., 2001. i 2007. godine.

2. Hipoteze

U istraživanju vrednosti samoizražavanja polazi se od nekoliko uopštenih hipoteza u skladu sa predmetom i postavljenim ciljevima istraživanja. Prilikom formulisanja hipoteza u obzir su uzeti nalazi ranije opisanih istraživanja, kao i neke implikacije koje proizilaze iz Inghartove teorije (naročito za pojedine segmente teorije za koje nedostaje empirijska građa). Formulisane hipoteze će biti praćene teorijskim ili empirijskim argumentima na kojima su bazirane.

- Osnovna hipoteza od koje se polazi u istraživanju jeste da su **vrednosti samoizražavanja u populaciji Srbije slabo prihvaćene**. Iz Inghartove teorije sledi da dobar deo populacije Srbije prihvata vrednosti samoizražavanja jer bi slom autoritarnog režima 2000. godine trebalo da bude posledica raširenosti samoizražavanja u populaciji. Međutim, sa jedne strane, brojna istraživanja tokom devedesetih godina XX veka ukazuju na visok nivo etničkih predrasuda, konformizma, nacionalizma, ksenofobije i, pre svega, autoritarnosti koja je specifično bojila političku kulturu Srbije tokom teških vremena devedesetih godina XX veka (iako je dobrim delom bila razuman odgovor na totalitarno-autoritarni režim tog vremena), ali i nakon toga (Golubović, Vasović i Kuzmanović, 1995; Kuzmanović, 1994; 1995; 1997a; 1998; Lazić, 1994; Pantić, 2002; Pantić i Pavlović, 2006). Naziranje određene strukture ili socijalno-psihološkog podsistema – tradicionalno-autoritarnog mentaliteta sa elementima političke i ideološke autoritarnosti (Kuzmanović, 1994) ukazuje da je društveno-političko angažovanje tokom devedesetih godina XX veka barem jednim delom imalo antidemokratski predznak, pa nije očekivano masovno prihvatanje vrednosti koje imaju prodemokratski karakter. Sa druge strane, podaci o preovlađujućim materijalističkim vrednostima, odnosno slabom prihvatanju samih vrednosti samoizražavanja (iako delom drugačije operacionalizovanih) tokom devedesetih godina XX veka, kao i nakon demokratskih promena (Pavlović, 2006; 2007a), daje osnova za pretpostavku da takav trend opstaje i danas, s obzirom da se vrednosti kao relativno stabilne kategorije ne menjaju preko noći.

- Pretpostavlja se da će prihvatanje vrednosti samoizražavanja biti različito u različitim delovima populacije, odnosno da će **sociodemografske varijable biti važan izvor varijacije vrednosti samoizražavanja**. Za neke varijable moguće je postaviti precizna očekivanja. To se, pre svega odnosi na tri varijable – stepen obrazovanja, nivo ličnih prihoda i uzrast. Ove varijable ključne su kako u teoriji Ingharta, tako i u ranije navedenim istraživanjima koja su se bavila relativnim doprinosom različitih varijabli vrednostima samoizražavanja. Ovde se pretpostavlja da će mlađi, obrazovaniji i ispitanici sa višim primanjima biti skloniji prihvatanju vrednosti samoizražavanja. Pretpostavka je, pored toga, da će ove varijable imati najveći relativan doprinos, odnosno da će biti najbolji prediktori prihvatanja

vrednosti samoizražavanja. To se, iz istih razloga, odnosi i na ispitanike koji su zadovoljniji kako ličnim životnim standardom, tako i ekonomskom situacijom u zemlji. Očekivanje je i da će ispitanici iz urbanih sredina, odnosno većih gradova, više prihvatiti vrednosti samoizražavanja jer život u urbanoj sredini može imati uticaj na ove vrednosti, usled veće verovatnoće susreta sa suprotstavljenim idejama, običajima i stavovima, pa samim tim ispitanici iz urbanih sredina pre mogu biti socijalizovani za demokratske norme tolerancije, slobode govora itd. Takođe, može se pretpostaviti da će ispitanici sa zanimanjima koja imaju veći prestiž ili se oslanjaju na veći stepen individualne autonomije više prihvatiti vrednosti samoizražavanja. Za neke sociodemografske varijable (pol, bračno stanje, radni status, nacionalnost, religioznost) nije moguće postaviti očekivanja koja bi bila potkrepljena empirijskim argumentima. Ipak, s obzirom na prirodu analiziranih vrednosti kao koncepta koji je suprotstavljen tradicionalnim vrednostima, može se pretpostaviti da će žene, osobe koje su u braku, nezaposleni, pripadnici nacionalnih manjina i religiozniji ispitanici slabije prihvatiti vrednosti samoizražavanja. U tradicionalno-patrijarhalnoj sredini kakva Srbija i dalje jeste, žene su češće socijalizovane za submisivnu ulogu što bi moglo voditi slabijem vrednovanju samoizražavanja. Slično, bračna zajednica se često posmatra kao deo tradicionalnih vrednosti (ograničavajuća za ličnu slobodu), pa se može očekivati da samci budu skloniji prihvatanju samoizražavanja. Tradicionalna konotacija još više se odnosi na religioznost, pa će nereligiozni verovatnije vrednovati samoizražavanje. Argumentacija za slabije prihvatanje samoizražavanja u slučaju nezaposlenih i nacionalnih manjina u osnovi je ista i uzima u obzir, potencijalno, ugrožen osećaj sigurnosti usled materijalnih teškoća i briga (u slučaju nezaposlenih), odnosno statusa manjine u Srbiji, s obzirom na ranije zabeležene nivoe ksenofobije, etničke distance i sl. kod većinskog srpskog stanovništva prema etničkim manjinama u Srbiji.

- Pretpostavlja se da *postoji značajna povezanost između vrednosti samoizražavanja i nekih drugih vrednosti* koje su analizirane u ovom radu. Iznađajuće zapostavljen u literaturi jeste odnos samoizražavanja i autoritarnosti. Inglehart je samo jednom, i to na samom početku razrade koncepta postmaterijalizma (Inglehart, 1971), naveo da ne postoji izrazitija i konzistentna povezanost sa čuvenom F-skalamom koju su konstruisali Adorno i saradnici (Adorno et al., 1950). Iako postoji očigledna razlika u fokusu između svojevrstne istorijski oblikovane kauzalnosti u slučaju tumačenja izvora postmaterijalizma, tj. vrednosti samoizražavanja koja nije inkompatibilna, ali je svakako različita od analize psihodinamike autoritarnosti, analiza odnosa ova dva fenomena je od izuzetne važnosti. U pitanju su dva koncepta koja, barem teorijski, imaju jasno suprotstavljena značenja – jedan naglašava sklonost ka prihvatanju fašističke ideologije, drugi potencijal za demokratsko ponašanje, pa je i za očekivati da je povezanost ova dva koncepta

značajna i negativna. Slično, može se očekivati značajna pozitivna povezanost između samoizražavanja i vrednosnih orijentacija modernizma i otvorenosti prema svetu, budući da poslednje dve vrednosti dosledno češće karakterišu političku kulturu birača demokratski orijentisanih stranaka u Srbiji (Pantić, 2002; Pantić i Pavlović, 2006), pa, barem jednim delom, upućuju na demokratski potencijal pojedinca. Iz istih razloga je razumno pretpostaviti da će vrednosti samoizražavanja više prihvatati pristalice demokratski orijentisanih stranaka¹³. Pored toga, očekuje se pozitivna povezanost vrednosti samoizražavanja i vrednosne orijentacije nekonformizma i unutrašnjeg lokusa kontrole. Osoba koja visoko vrednuje samoizražavanje jeste „individualac“ koji visoko ceni ličnu autonomiju i sopstvene norme koje upravljaju ponašanjem, što je inkompatibilno sa konformiranjem normama i standardima ponašanja grupe. Takođe, budući da samoizražavanje vodi, kako to Inghart tvrdi, emancipaciji od autoriteta i njegovoj internalizaciji unutar samog pojedinca, jasno je da bi takvu osobu trebalo da odlikuje unutrašnji lokus kontrole.

- Pretpostavlja se da *nije došlo do promena u raširenosti vrednosti samoizražavanja u periodu 1996-2007. g. u smislu većeg prihvatanja ovih vrednosti*. Teško je predvideti da li se i u kom pravcu odvija promena u raširenosti prihvatanja vrednosti samoizražavanja. Prema Inghartu, proces se odvija sporo i odloženo - smenom generacija uz nužno postojanje perioda dugoročnijeg ekonomskog razvoja koji, tek nakon izvesnog vremenskog perioda, prati i veće prihvatanje samoizražavanja, što takvu promenu u Srbiji čini malo verovatnom. U vezi sa mogućnošću resocijalizacije generacija koje su odrastale pod autoritarnim sistemima za demokratske vrednosti i ponašanje, teorijska razmatranja političke socijalizacije vode pesimističkim predviđanjima u manjem ili većem stepenu (Dawson & Prewitt, 1969; Dennis, 1973; Greenberg, 1970; Hyman, 1969; Vasović, 1997b; 1998a; 2007). Dva vodeća modela, generacijska i hipoteza životnog ciklusa, dozvoljavaju samo mogućnost postepene promene, tj. promene na dugi rok. Generacijska hipoteza, koju i Inghart zagovara, presudnu ulogu u razvoju politički relevantnih osećanja, znanja, stavova, vrednosti i ponašanja daje ranim uzrastima političke socijalizacije i to u skladu sa dva principa - principom *primarnosti* (ono što je prvo naučeno, najbolje je naučeno) i principom *strukturiranja* (ono što je prvo naučeno, strukturira kasnija saznanja). U toj koncepciji, vrednosti svake generacije odlikavaju društveno-ekonomske uslove koji su postojali u formativnim

¹³ Pod pristicama demokratski orijentisanih stranaka u ovom radu podrazumevaju se pristalice Demokratske stranke Srbije, Demokratske stranke, G17 plus i Liberalno-demokratske partije. Ova klasifikacija zasnovana je na ranijim analizama tipova političkih partija i sličnosti bazičnih stavova i vrednosti pristalica političkih stranaka u Srbiji (Goati, 2000; 2002; Komšić, Pantić i Slavujević, 2003; Mihailović, 2006; Pantić, 2006; Pantić i Pavlović, 2006; Slavujević, 2001).

godinama te kohorte, što znači da se promena političke kulture odvija smenom generacija. Ukoliko i dođe do promena “*one se najpre ispoljavaju među mladim generacijama kod kojih nije neophodno slomiti otpore ranog, a nekonzistentnog učenja*” (Vasović, 1998, str. 88). U skladu sa tim, za očekivati je da su se intenzivnije promene desile kod mlađih kohorti koje su podložnije procesima resocijalizacije, za šta uostalom postoje i empirijske potvrde (Siemienska, 2003). Problem je što su mlađe kohorte, u slučaju Srbije, svoje formativne godine, barem većim delom, provele u teškim vremenima devedesetih godina XX veka koje su mogle imati uticaj na bazičnu strukturu vrednosti u smislu slabog prihvatanja samoizražavanja. Istovremeno postoje potvrde da je život pod komunizmom imao jasne posledice na vrednosti građana istočnoevropskih zemalja. Stroga pravila, nadgledanje, suzbijanje inicijative, rizika i inovacije, zahtev za konformiranjem, svojevrsni paternalizam komunističke države koji je vodio gušenju ambicioznosti i osećaja odgovornosti za sopstvene postupke – sve to podrivalo je vrednosti autonomije (Schwartz & Bardi, 1997). To bi moglo značiti da je nisko prihvatanje vrednosti samoizražavanja karakteristika i onih građana Srbije koje su svoje formativne godine proveli u kakvoj-takvoj sigurnosti pre vremena devedesetih godina XX veka, dakle i starijih ispitanika.

Sa druge strane stoje tumačenja koja smatraju da se pre može govoriti o diskontinuitetu u procesu političke socijalizacije, tj. između ranog učenja i političkog ponašanja odraslog čoveka (Almond & Verba, 1963; Dawson & Prewitt, 1969). Postoje brojni nalazi da rana socijalizacija nije presudna (Mishler & Rose, 2002; Niemi & Hepburn, 1995). Deca ne mogu apstraktno da misle pre dvanaeste godine, pa su mnogi politički koncepti ili previše komplikovani ili van njihove oblasti interesovanja, što onemogućava shvatanje značenja političkih institucija ili principa kao što je sloboda govora ili neki elementi ekonomskog sistema (Niemi & Sobieszek, 1977). Obrnuta logika od one koju zagovara Inghart smatra uspešan opstanak demokratije (u terminima političkog i ekonomskog postignuća) uzročnim faktorom za razvoj odgovarajućih sindroma stavova političke kulture koji predstavljaju racionalne, naučene odgovore na iskustvo života u zemlji koja ima stabilan demokratski režim (Mishler & Rose, 2002; Muller & Seligson, 1994). U skladu sa tim, istraživanja pokazuju da demokratizacija uvećava značaj vrednosti otvorenosti i samoprevazilaženja i umanjuju značaj konzervativnih vrednosti (Schwartz & Sagie, 2000) i da sama činjenica da je neko živeo pod demokratskim režimom utiče na vrednosne prioritete (Warwick, 1998). Institucionalne promene i izmenjene okolnosti stavljaju neke vrednosti u povlašćen položaj, čime raste verovatnoća njihovog prihvatanja (Kuzmanović, 1995) i stvaraju priliku za praktikovanje i uvežbavanje demokratskih veština koje postaju sastavni deo iskustva, čime se stvaraju preduslovi za njihovo prihvatanje i internalizaciju. Naglo uvođenje demokratskih institucija u društvu u kom je većina građana

bila socijalizovana za nedemokratske norme (kao što je to u slučaju Srbije), kod pojedinaca stvara kognitivnu disonancu i postavlja zahteve za adaptacijom na aktuelne životne uslove kojima su ljudi izloženi. Pojedinci moraju ili naučiti nove norme i ponašanje koje odgovara demokratskom sistemu ili nova demokratija ne može biti konsolidovana za nekoliko generacija. Problem je što građani Srbije pod demokratskim režimom žive samo sedam godina, što je period u kome bi trebalo da se desila resocijalizacija ispitanika. Najstariji ispitanici u ovom istraživanju rođeni su 1918. godine, najmlađi – 1992. godine. To praktično znači da ne postoje ispitanici koji su većinu života proveli u kakvoj-takvoj demokratiji, čime se smanjuje verovatnoća značajnijih i izrazitijih promena u vezi sa prihvatanjem vrednosti samoizražavanja (iako ona nije nemoguća). Ipak, promene, ukoliko budu registrovane, verovatnije su posledica promena vrednosti na nivou pojedinca, odnosno resocijalizacije, budući da je posmatrani period od deset godina suviše kratak da bi odražavao posledice smene generacija.

3. Varijable

Prema funkciji koju imaju u ovom istraživanju analizirane varijable je moguće svrstati u dve grupe – one koje imaju status nezavisnih, odnosno, zavisnih varijabli.

Nezavisne varijable

U grupi nezavisnih varijabli nalazi se veći broj sociodemografskih varijabli:

- **Tip naselja** – varijabla je operacionalizovana preko dihotomije urbano-ruralno.
- **Veličina mesta prebivališta** – ova varijabla je po sadržaju analogna gorenavedenoj, s tim što predstavlja precizniju meru, budući da obuhvata pet kategorija u skladu sa brojnošću stanovnika određenog mesta (do 2,000 stanovnika, od 2,000-4,999, od 5,000-19,999, od 20,000-99,999, od 100,000-499,999 i preko 500,000 stanovnika)
- **Pol** - obuhvata dve kategorije ispitanika: muški i ženski.
- **Uzrast** - na osnovu samoiskaza ispitanika, dobijeni uzrasni opseg (od 15 do 89 godina), podeljen je u pet uzrasnih kategorija: od 15-29 godina; od 30-39 godina; 40-49 godina; 50-59 godina; 60 i više godina.
- **Nacionalnost** – indikator je bio samoiskaz ispitanika o etničkoj pri-

padnosti na osnovu koga je razlikovano osam kategorija: Srbin, Crnogorac, Jugosloven, Hrvat, Musliman-Bošnjak, Mađar, Albanac i Rom.

- **Radni status** – ispitanici su svrstani u dve kategorije: zaposleni i nezaposleni.

- **Zanimanje** – ova varijabla obuhvata osam kategorija: 1. domaćica/poljoprivrednik, 2. nekvalifikovani ili polukvalifikovani radnik, 3. kvalifikovani ili visoko kvalifikovani radnik, 4. službenik ili stručnjak sa srednjom školom, 5. službenik ili stručnjak sa višom ili visokom školom, 6. učenik ili student, 7. penzioner i 8. drugo zanimanje.

- **Stepen obrazovanja** – s obzirom na stepen obrazovanja, ispitanici su svrstavani u osam kategorija: 1. bez škole, 2. osnovna škola (završena ili nezavršena), 3. nezavršena srednja škola, 4. završena škola za radnička zanimanja, 5. završena srednja škola, 6. završena viša škola, 7. nezavršen fakultet, 8. završen fakultet ili akademija, 9. specijalizacija, magistratura ili doktorat. U analizi povezanosti obrazovanja sa vrednostima samoizražavanja biće izvršeno sažimanje navedenih 9 kategorija u tri uobičajene grupe: osnovnoškolsko (bez škole, osnovna škola, nezavršena srednja škola), srednjoškolsko (škola za radnička zanimanja, srednja škola, nezavršen fakultet) i fakultetsko obrazovanje (završena viša škola, završen fakultet ili akademija, specijalizacija, magistratura, doktorat).

- **Bračni status** – ova varijabla obuhvata nekoliko kategorija: oženjen-udata, razveden-a, udovac-udovica, vanbračna zajednica i neoženjen-neudata.

- **Ukupan prihod domaćinstva** - ukupan prihod domaćinstva iz poslednjeg meseca pre trenutka istraživanja koji uključuje plate, penzije, porodijske i dečje dodatke, honorarne prihode, prihode od poljoprivrede i sl. svrstan je u 22 kategorije. Počev od prve kategorije koja obuhvata ukupna primanja do 8,000 din., raspon svake sledeće kategorije je uvećavan za 4,000 din. Dakle, prva kategorija obuhvata raspon do 8,000 din., sledeća od 8,001 – 12,000 din., zatim od 12,001-16,000 din. itd. do poslednje kategorije koja obuhvata primanja preko 88,000 dinara.

- **Finansijska situacija porodice** – indikator sličan prethodnom, s tim što se odnosi na subjektivnu procenu ekonomske situacije porodice koja je mogla biti izražena preko pet opisnih tvrdnji na osnovu koji su ispitanici svrstani u tri kategorije: 1. Loša ekonomska situacija („Nemamo dovoljno novca, često ni za hranu“ ili „Imamo dovoljno novca za hranu, ali teško možemo da kupimo odeću“), 2. Srednja ekonomska situacija („Imamo dovoljno novca za hranu i odeću, možemo malo i da uštedimo, ali ne za veće kupovine, kao što su televizor ili frižider“), 3. Dobra ekonomska situacija („Imamo novca i za veće kupovine kao što su televizor i frižider“ ili „Možemo da kupimo sve što poželim“).

- **Zadovoljstvo ličnim životnim standardom** – izražavano je preko petostepene skale Likertovog tipa (kontinuum od veoma nezadovoljan do veoma zadovoljan).

- **Zadovoljstvo ekonomskom situacijom u zemlji** – takođe izražavano preko petostepene skale Likertovog tipa (kontinuum od veoma nezadovoljan do veoma zadovoljan).

- **Datum istraživanja** – varijabla koja će kao nezavisna biti iskorišćena u analizi promena prihvatanja vrednosti samoizražavanja obuhvata tri kategorije: istraživanje iz 1996. g., istraživanje iz 2001. g. i istraživanje iz 2007. g.

Zavisne varijable

- **Vrednosti samoizražavanja** - osnovna zavisna varijabla u ovom istraživanju jesu vrednosti samoizražavanja. Pri operacionalizaciji ovih vrednosti, preuzeta je definicija i originalan skup tvrdnji koje je koristio Inglehart. Vrednosti samoizražavanja jesu „*sindrom masovno prihvaćenih stavova u čijoj osnovi leži jedna dimenzija koja odražava naglašavanje slobode, toleranciju različitosti i participaciju*“ (Inglehart & Welzel, 2005b, str. 67), odnosno „*sindrom koji uključuje postmaterijalističke težnje za ljudskom slobodom, interpersonalno poverenje, nekonvencionalne forme političke akcije, toleranciju manjinskih grupa i naglašavanje subjektivnog blagostanja*“ (Inglehart & Welzel, 2005a, str. 258). U skladu sa ovim deskriptivnim definicijama, vrednosti samoizražavanja sastoje se od pet elemenata u koje spadaju (*post*)materijalističke vrednosti, javno samoizražavanje (spremnost za potpisivanje peticije), tolerancija različitosti (spremnost za prihvatanje homoseksualaca za susede), subjektivno blagostanje (procena stepena lične sreće), i interpersonalno poverenje.

Niz drugih vrednosnih orijentacija koje su uključene u analizu ima status u istraživanju koji je teško definisati, s obzirom na kategorizaciju zavisne-nezavisne varijable. Iako je u sociopsihološkim istraživanjima uobičajeno da vrednosti imaju status zavisnih varijabli, ovde će biti posmatrana njihova povezanost sa vrednostima samoizražavanja pri čemu je, pod pretpostavkom postojanja povezanosti, teško reći koja varijabla utiče na koju. Pri tom su kako za vrednosti samoizražavanja, tako i za uključene vrednosne orijentacije, činioci, uzroci ili uslovi njihovog javljanja u grupi goreopisanih nezavisnih varijabli. To je bio glavni razlog da vrednosne orijentacije budu svrstane u kategoriju zavisnih varijabli, ali je ova podela samo uslovna i bolje rešenje bi bilo govoriti o varijablama s obzirom na prirodu pojava na koje se odnose (Havelka, Kuzmanović i Popadić, 1998). U tom slučaju bi grupa nezavisnih varijabli bila svrstana u sociodemografske varijable, dok bi sve ostale varijable mogle biti određene kao psihološko-dispozicione. Budući da su indikatori vrednosnih orijentacija modernizma, autoritarnosti, otvorenosti prema svetlu, konformizma i lokusa kontrole preuzeti iz Pantičevog instrumenta, biće ukratko opisan sadržaj svake vrednosne orijentacije, onako kako ih izvorno definiše ovaj autor (Pantić, 1981; 1990a; 1990b).

- **Modernizam – tradicionalizam** - neki autori smatraju da su u pitanju

dva vrednosna sistema s obzirom na složenost ove vrednosne orijentacije. Često se primat daje dimenziji liberalizam – konzervatizam koja je, verovatno, nešto specifičnija. U svakom slučaju, i dimenzija modernizam – tradicionalizam i dimenzija liberalizam – konzervatizam se vrlo često koriste za političko razlikovanje ljudi. Ova dimenzija se često poistovećuje sa odnosom prema društvenoj promeni, iako je u pitanju veoma uopštena dimenzija koja uključuje kako stav prema potrebi, tempu i obimu društvenih promena, tako i tretman tradicije, stav o ulozi prošlosti, inovacijama, novim idejama i sl.

- **Otvorenost prema svetu – zatvorenost prema svetu** – ova dimenzija obuhvata razne vrste odnosa prema etničkom pripadanju, od najuže, lokalne zajednice, do najširih, svetskih zajednica ili čovečanstva uopšte i supsumira klasičnu dimenziju internacionalizam-nacionalizam. U literaturi se za ovaj odnos prema etničkom pripadanju koriste razni nazivi: nacionalna vezanost, nacionalna identifikacija, oblik uključivanja u nacionalni sistem i sl. Pantić razlikuje pet modaliteta na ovoj dimenziji: ekstremnu zatvorenost (lojalnost sopstvenoj naciji uz niže vrednovanje pripadnika drugih nacija), blaži oblik zatvorenosti (pozitivan stav prema sopstvenoj naciji, ali i tolerancija prema drugim nacijama), nacionalnu alijenaciju (nepostojanje vezanosti za bilo koju naciju), blaži oblik otvorenosti (pripadnici drugih nacija se doživljavaju na sličan način kao i pripadnici svoje nacije), ekstremni oblik otvorenosti (druge nacije se više vole i cene od svoje). Kuzmanović (1990, 1995b) izlaže nešto drugačije shvatanje ove dimenzije, pre svega s obzirom na analizu ekstremnih oblika otvorenosti koja ne uključuje ksenofiliju i negativnu nacionalnu identifikaciju.

- **Autoritarnost – neautoritarnost** – autoritarnost je koncept koji predstavlja jedan od ključnih pojmova političke psihologije, oko kojeg postoje brojne dileme i neslaganja. Još je From (From, 1989) o autoritarnosti govorio kao o sadomazohističkom karakteru, tj. o svojevrsnoj kombinaciji autoritarne submisivnosti i dominantnosti. Ističući ulogu porodice u formiranju autoritarnog karaktera, Adorno i saradnici su autoritarnu ličnost odredili kao skup devet osobina koji obuhvata konvencionalizam, autoritarnu submisivnost, agresivnost, antiintraceptivnost, poštovanje vlasti, destruktivnost i cinizam, rigidnost mišljenja, preterano interesovanje za seksualne aktivnosti i sklonost korišćenju mehanizma projekcije (Adorno et al., 1950). Prema njima, ovaj sindrom ličnosti odgovoran je za antidemokratsku orijentaciju i sklonost ka prihvatanju fašističke ideologije. Jedan od autora ove studije kasnije je autoritarnu ličnost sveo na dve najvažnije osobine – autoritarnu submisivnost i autoritarnu agresiju (Sanford, 1973). Slično je i Altmajerevo stanovište da autoritarnost (desnice) karakteriše autoritarna submisivnost, autoritarna agresija i konvencionalizam (Altemeyer, 1988). Ajzenk smatra da postoji sličnost između njegove T-dimenzije i autoritarnosti (Eysenck, 1954). Smatrajući da F-skala meri samo jednu formu autoritarnosti, a ne autoritarnost

uopšte, Rokič opštu autoritarnost određuje kao način mišljenja koji naziva dogmatizmom (Rokeach, 1973). Pojedini autori autoritarnost svode na dimenziju socijalni konformizam – autonomija (Feldman, 2003), pri čemu je u dinamici autoritarizma centralna interakcija ove dimenzije i sredinskih faktora (pre svega, opažene pretnje). Drugi ga posmatraju kao grupni fenomen, naglašavajući da jedino snažna i ugrožena grupna identifikacija vodi autoritarnoj reakciji (Stellmacher & Petzel, 2005). Sa stanovišta autoritarizma kao grupnog fenomena, prihvatanje antidemokratskih ideologija nije samo stvar personalnih karakteristika, već takođe zavisi i od društvenog konteksta. Treći ga posmatraju kao posledicu neadekvatnog učenja da se nosimo sa realnošću, usled čega pojedinac beži pod zaštitu onih koji nude podršku u kritičnim i pretećim situacijama (Oesterreich, 2005). Najzad, česta u domaćoj literaturi jeste i koncepcija po kojoj se autoritarnost uči putem različitih oblika učenja i pod uticajem brojnih agensa socijalizacije, a njeno poreklo je u kulturnim i subkulturnim obrascima (Kuzmanović, 1994; 1997; 2003, Pantić, 1990b; Rot i Havelka, 1973).

- **Konformizam – nekonformizam** – nema saglasnosti o tome da li je konformizam situaciona varijabla, crta ličnosti ili vrednost (Pantić, 1990b; Rot, 1999). From (1989) je u konformizmu video jedan oblik bekstva od slobode, tokom kojeg pojedinac prestaje da bude pojedinac i usvaja ličnost koju mu pružaju kulturni obrasci. Putem konformizma deluje anonimni autoritet. Konformizam je, za Froma, u krajnjoj liniji rezultat industrijskog načina proizvodnje koji zahteva prilagođavanje mašini, disciplinu, poslušnost i sl. Za potrebe istraživanja, konformizam se najčešće operacionalizuje kao crta ličnosti koja se manifestuje kroz nekritičko prihvatanje mišljenja većine i nastojanje da se sopstveno ponašanje ne razlikuje od ponašanja većine drugih ljudi. Reč je o “*strategiji ili taktici ponašanja koje se prihvata kao 'mudro', korisno, neophodno, pa se, utoliko, može govoriti o životnoj i vrednosnoj orijentaciji*” (Kuzmanović, 1995b, str. 29)

- **Spoljašnji lokus kontrole – unutrašnji lokus kontrole** – Konstrukt lokusa kontrole razvijen je u sklopu Roterove teorije socijalnog učenja (Rotter, 1975, navedeno prema Bezinović i Savčić, 1989) i može se tretirati i kao deo atribucione teorije koja se bavi istraživanjima percepcije kauzalnosti. Prema teoriji, konstrukt internalnost-eksternalnost je stabilna, globalna i jednodimenzionalna varijabla ličnosti. Ova vrednosna dimenzija je ujedno i osobina ličnosti, a manifestuje se u percepciji mesta gde osoba opaža uzrok zbivanja. Razlika između unutrašnjeg i spoljašnjeg lokusa kontrole je zapravo razlika u očekivanjima i uverenjima pojedinca da drži situaciju pod svojom kontrolom, da su događaji predvidljivi i da se na njih može uticati jer su uzroci i odgovornost za konsekvence neke akcije u nama samima i ne zavise od slučajnosti, neke više ili natprirodne sile.

- **Religioznost – nereligioznost** – pod (ne)religioznošću se podrazumeva „sistem uverenja o potrebi očuvanja i razvijanja religije i religioznog pogleda na

svet, odnosno o važnosti ograničavanja i prevazilaženja religije i crkve“ (Kuzmanović, 1995b, str. 28). Religioznost je ideološka orijentacija koja se temelji na stavovima kognitivne prirode (verovanje u natprirodno biće), stavovima emocionalne prirode i drugim osećanjima, kao što su zavisnost, bespomoćnost, divljenje itd. prema natprirodnom biću, dinamičke stavove o potrebi obavljanja verskih obreda, stavove prema institucijama određene konfesije i izvesne moralne stavove (Pantić, 1981). Religioznost se može posmatrati kao vrednosna orijentacija, a ne samo skup osećanja i verovanja jer se kognitivna komponenta, religiozna osećanja i vrednosni stavovi vezani za obrede i institucije često povezuju.

- **Partijska orijentacija** – pored vrednosnih orijentacija, ispitanici su na osnovu samoprocene o tome za koga bi glasali da se sutra održavaju parlamentarni izbori, svrstani u pristalice određene partije, s obzirom na izbornu orijentaciju. Spisak partija je obuhvatao sve relevantne političke stranke u Srbiji - Srpsku radikalnu stranku (SRS), Demokratsku stranku (DS), Demokratsku stranku Srbije (DSS), Socijalističku partiju Srbije (SPS), Srpski pokret obnove (SPO), G17 plus i Liberalno-demokratsku partiju (LDP). Postojale su i tri dodatne kategorije za one koji ne bi glasali, one koji su neodlučni da li bi glasali, i one koji ne znaju za koga bi glasali.

III METOD ISTRAŽIVANJA

1. Instrument

Instrument korišćen u ovom radu bio je deo upitnika za ispitivanje javnog mnjenja koje je sproveo Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, Instituta društvenih nauka iz Beograda. Instrument se sastoji od tri dela (prilog br. 1).

Prvi deo predstavlja standardnu seriju pitanja koja se odnose na sociodemografske karakteristike ispitanika. Ovde su prikupljeni podaci o tipu i veličini naselja, polu, uzrastu, nacionalnosti, radnom statusu i zanimanju, stepenu i vrsti obrazovanja, bračnom statusu, visini prihoda, finansijskoj situaciji porodice, zadovoljstvu ličnim životnim standardom i ekonomskom situacijom u zemlji i religioznosti.

Drugi deo instrumenta odnosi se na vrednosti samoizražavanja. Inglehart na različitim mestima pod vrednostima samoizražavanja podrazumeva različit skup indikatora. Najčešće je to skup ranije opisanih indikatora koji je poslužio kao osnova za konstruisanje kulturne mape, tj. dvodimenzionalne osnove kros-kulturnih varijacija (Inglehart, 2002; Inglehart & Welzel, 2005a). Međutim, na drugim mestima, istim pojmom se označava, delom, drugačiji skup indikatora (Inglehart & Welzel, 2003; 2005b). U tom slučaju je, umesto indikatora *Subjektivna procena sreće*, korišćen indikator *Uopšteno životno zadovoljstvo* (koji, istina, visoko korelira sa procenom stepena sreće), dok je indikator koji je nazvan *Tolerancija različitosti* bio operacionalizovan preko spremnosti ispitanika da za susede prihvati osobe koje su homoseksualci i osobe obolele od side. Pored toga, standardna baterija za ispitivanje (post)materijalizma je na jednom mestu proširena, a ova vrednosna orijentacija operacionalizovana preko tri postmaterijalistička cilja, a ne dva, kako to standardna baterija predviđa (pored *Zaštite slobode govora* i *Davanja većeg učešća narodu u važnim odlukama vlade* uključen je i cilj *Veći uticaj ljudi na to kako se stvari odvijaju u njihovoj užoj zajednici i njihovom poslu*) (Inglehart & Welzel, 2005a). Razlozi za ove izmene su, po Inglehartu, delom i tehničke prirode (neke varijable nisu bile uključene u istraživanja u pojedinim zemljama), ali i u cilju veće eksplanatorne moći modela (model sa tri postmaterijalistička cilja objašnjava više varijanse u stepenu efektivnosti demokratije).

Ova nekonzistentnost stvara velike teškoće u izboru indikatora, budući da postoje različite verzije baterije koje predstavljaju operacionalizaciju istog fenomena. Ovde je preuzeta prvobitna verzija koja je do sada, od strane samog Ingleharta, najviše korišćena i koja je poslužila za konstrukciju kulturne mape sveta.

Skup indikatora preko kojih su operacionalizovane vrednosti samoizražavanja obuhvatio je sledeće elemente:

- *(Post)materijalističke vrednosti* (standardna baterija od četiri društvena cilja)
- *Javno samoizražavanje* (spremnost za potpisivanje peticije)
- *Tolerancija različitosti* (spremnost za prihvatanje homoseksualaca za susede)
- *Interpersonalno poverenje*
- *Subjektivno blagostanje* (procena lične sreće)

Indikatori i formulacija pitanja preuzeti su u neizmenjenom obliku iz upitnika koji je korišćen u Svetskoj studiji vrednosti. Varijable *Tolerancija različitosti*, *Interpersonalno poverenje* i *Subjektivno blagostanje* bile su praćene standardnom petostepenom skalom Likertovog tipa, *Javno samoizražavanje* je trostepena varijabla, dok su *(Post)materijalističke vrednosti* iskazane na uobičajen način – indeksom koji obuhvata tri kategorije (materijalističke vrednosti, mešoviti tip, postmaterijalističke vrednosti).

Treći deo instrumenta odnosi se na seriju pitanja koja se tiču drugih vrednosti i stavova za koje postoje teorijska i empirijska očekivanja da će pokazati značajnu povezanost sa vrednostima samoizražavanja. Tu su, pre svega, uključeni pojedini indikatori vrednosnih orijentacija onako kako ih je operacionalizovao Pantić (1981; 1990b) i to za vrednosne orijentacije (ne)autoritarnost, modernizam-tradicionalizam, otvorenost-zatvorenost prema svetu, (ne)konformizam i lokus kontrole. Nažalost, navedene vrednosne orijentacije bile su zastupljene sa po samo jednom varijablom, usled nemogućnosti da se dodatno optereti postojeći upitnik za ispitivanje javnog mnjenja. Iz tih razloga, izbor indikatora svake od navedene vrednosne orijentacije bio je vođen poslednjim, autoru dostupnim, istraživanjem u kojem su proveravane metrijske karakteristike Pantićevog instrumenta (Damjanić, 2006), na osnovu koga su birane tvrdnje koje visoko koreliraju sa skorom na odgovarajućoj vrednosnoj orijentaciji u celini. Izuzev vrednosnih orijentacija, ovaj deo instrumenta obuhvata i pokazatelje partijske orijentacije ispitanika.

2. Uzorak

Uzorak je slučajan i to višestapni stratifikovani¹⁴. Počev od tri poduzorka (Vojvodina, Beograd, Centralna Srbija) i stratuma (urbano-ruralno), odnosno dva-

¹⁴ Konstruktor uzorka je dr Dragomir Pantić, upravnik Centra za politikološka istraživanja i javno mnjenje, Instituta društvenih nauka u Beogradu.

naest demografskih regiona Srbije (grad Beograd, predgrađe Beograda, Šumadija/Pomoravlje/Podunavlje, Jugo-zapad, Severo-zapad, Istok, Jug, Bačka, Banat, Srem, Kraljevo i Niš), slučajno su birane opštine, naselja i mesne zajednice. Poslednji korak izbora ispitanika vršen je procedurom tzv. slučajnog hoda (engl. *random walk*) u kojoj je precizno definisana polazna tačka u svakoj mesnoj zajednici i procedura za izbor konkretnog ispitanika. Originalan uzorak obuhvata 2091 ispitanika starijeg od 15 godina. Međutim, zbog nepotpunih odgovora, odgovora tipa „*ne znam*“ ili odbijanja ispitanika da odgovori na pojedina pitanja (pre svega na indikatorima vrednosti samoizražavanja), jedan broj ispitanika izbačen je iz dalje analize. Ovde će biti opisan skraćeni uzorak koji je korišćen u analizi.

Uzorak obuhvata ukupno 1359 ispitanika iz Srbije (bez Kosova i Metohije), starijih od 15 godina. Struktura uzorka s obzirom na najvažnije kriterijume, u vezi sa polom, uzrastom, tipom naselja i nacionalnošću, ne odstupa značajno od podataka iz poslednjeg popisa.

Više od polovine ispitanika (55%) živi u urbanim sredinama, dok 45% ispitanika potiče iz ruralnih sredina. S obzirom na pol, 47% ispitanika je muškog, a 53% ženskog pola. Uzrasni opseg ispitanika u uzorku kreće se od 15 do 89 godina. Najviše je onih u grupi najmlađih, od 15-29 godina (24%), odnosno najstarijih, preko 60 godina (24%). Uzrasne kategorije od 30-39 godina (17%), 40-49 godina (16%) i 50-59 godina (18%) obuhvataju približno isti broj ispitanika. Velika većina ispitanika (87%) izjašnjava se kao pripadnik srpske nacionalnosti. Od ostalih nacionalnosti, najbrojniji su Mađari (3%), Bosanci (2%), Jugosloveni (1%), Crnogorci (1%) i Romi (1%). Manje od 1% ispitanika izjašnjava se kao pripadnik hrvatske (0.7%), odnosno albanske nacionalnosti (0.2%).

Veći broj ispitanika obuhvaćenih uzorkom nije u radnom odnosu (62%) nego što jeste (38%). S obzirom na strukturu zanimanja, najzastupljeniji su službenici i stručnjaci sa srednjom (25%), odnosno višom ili visokom školom (16%). Potom slede KV i VKV radnici (12%), studenti i učenici (10%), NKV i PKV radnici (10%), penzioneri (8%) i domaćice/poljoprivrednici (6%).

Za razliku od prethodno opisanih karakteristika uzorka, struktura s obzirom na stepen obrazovanja ispitanika nije reprezentativna za populaciju, zbog povećanog učešća ispitanika sa srednjom (50%) i visokom stručnom spremom (18%) i nedovoljne zastupljenosti ispitanika sa osnovnim obrazovanjem (32%)¹⁵.

Ipak, nije vršena post-stratifikacija uzorka, iz prostog razloga što struktura uzorka ne odstupa drastično od podataka iz poslednjeg popisa, niti je postizanje reprezentativnosti uzorka za populaciju Srbije od presudne važnosti za ovo istraživanje. Uostalom, procene zasnovane na projekcijama Centra za demograf-

¹⁵ Podaci iz poslednjeg popisa iz 2002. g. pokazuju sledeće vrednosti: obrazovanje na nivou osnovne škole i manje – 47%; srednjoškolsko obrazovanje – 42%; fakultetsko obrazovanje – 11%.

ska istraživanja za 2007. g., koje uzimaju u obzir stopu smrtnosti starijih generacija (koje su slabije obrazovane), procvat privatnih univerziteta, fenomen „većitih“ studenata i sl. daju distribuciju obrazovanja sličnu upravo izloženoj (obrazovanje na nivou osnovne škole i manje – 37%; srednjoškolsko obrazovanje – 48%; fakultetsko obrazovanje – 15%). Razlozi za ovo zakrivljenje uzorka su, verovatno, sistematske prirode. Poznato je da su obrazovaniji ispitanici spremniji, ali i sposobniji za učešće u istraživanjima ovog tipa. Ako se zanemare mogući slučajevi odstupanja od propisane procedure slučajnog izbora, i potpuno pridržavanje pravila za izbor ispitanika u uzorak od strane terenskih saradnika moglo je dovesti do povećanog učešća obrazovanih ispitanika jer su nisko obrazovani verovatno više odbijali učešće u istraživanju. Pored toga, pomenuto isključivanje određenog broja ispitanika iz dalje analize ugrozilo je prvobitnu strukturu uzorka, budući da su time favorizovani ispitanici koji imaju jasno profilisane stavove (i spremni su da ih javno iznose), a to su uglavnom obrazovaniji ispitanici.

Ukoliko se navedene projekcije obrazovne strukture prihvate kao adekvatne za trenutnu situaciju u Srbiji, moglo bi se zaključiti da je uzorak reprezentativan za populaciju građana Srbije starijih od 15 godina.

3. Tok i uslovi ispitivanja

Ispitivanje je sprovedeno u periodu od 1. do 24. juna 2007. godine. Anketiranje je obavila grupa stalnih terenskih saradnika Centra za politikološka istraživanja i javno mnjenje koja uglavnom obuhvata diplomirane psihologe, socijalne radnike, pedagoge i sl. koji su prošli proces instruktaze za primenu upitnika i izbor ispitanika u uzorak. Nakon prikupljanja popunjenih upitnika, kontrolu upitnika, šifriranje i unos podataka obavila je standardna ekipa saradnika Centra za politikološka istraživanja i javno mnjenje.

Primenjena je procedura *face to face* intervjua, koji su u proseku trajali između 45 i 60 minuta¹⁶. Ispitanici su, prema izveštajima terenskih saradnika, pokazivali visok stepen zainteresovanosti za sadržaj upitnika. Većina ispitanika je odgovorila na sve tvrdnje iz upitnika. U slučajevima nepotpunosti podataka ili velikih propusta u primeni upitnika od strane terenskih saradnika, podaci su, kao što je ranije rečeno, isključeni iz dalje analize.

¹⁶ Navedeno trajanje intervjua se odnosi na zadavanje svih pitanja iz upitnika koji je korišćen u istraživanju. Vreme potrebno za zadavanje samo onih tvrdnji koje su korišćene u ovom radu je teško proceniti jer su one bile integralni deo obimnijeg instrumenta, ali je ono svakako bilo znatno kraće od ukupnog trajanja intervjua (verovatno oko 10 minuta).

Postojale su izvesne teškoće u vezi sa pojedinim tvrdnjama putem kojih su operacionalizovane vrednosne orijentacije i vrednosti samoizražavanja. Pojedini ispitanici žalili su se na neadekvatnost tvrdnji i teškoće u razumevanju, pa je to zahtevalo dodatna pojašnjenja od strane terenskih saradnika. Dodatan problem bila je Inghartova baterija ciljeva jer se kod neodlučnih ispitanika povremeno javljao samo jedan odgovor koji onemogućava konstrukciju indeksa (post)materijalizma, pa su, samim tim, takvi slučajevi isključeni iz dalje analize. Svi indikatori ranije opisanih zavisnih varijabli sadržavali su i opciju „ne znam“ ili „ne želi da odgovori“ kako bi se dala legitimnost neodlučnosti ili neprofilisanim stavovima. Time je situacija olakšana za ispitanike, ali je otežana dalja procedura obrade podataka, budući da je deo podataka nužno izgubljen jer je bilo dovoljno da nedostaje podatak na jednom od pet elemenata sindroma samoizražavanja, pa da ispitanik bude isključen iz dalje analize.

IV REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Rezultati istraživanja će biti prikazani u nekoliko delova. Najpre će biti izloženi rezultati analize strukture vrednosti samoizražavanja koji imaju poseban značaj s obzirom na izvesne specifičnosti koje su presudno uticale na dalji tok obrade. Nakon toga, u delu o činiocima i korelatima ovih vrednosti, nakon kratkog prikaza rezultata o raširenosti vrednosti samoizražavanja u uzorku kao celini, biće prikazani rezultati analize povezanosti svake od nezavisnih varijabli sa vrednostima samoizražavanja, odnosno povezanosti ovih vrednosti sa srodnim konceptima. U poslednjoj potcelini knjige, biće prikazana analiza promena u raširenosti vrednosti samoizražavanja u Srbiji u poslednjih deset godina. Dobijeni rezultati će biti praćeni kratkim interpretacijama, dok će u završnom delu knjige biti napravljen pokušaj integracije parcijalnih rezultata u smislaonu celinu.

1. Struktura vrednosti samoizražavanja

Ranija istraživanja upućuju na oprez u prihvatanju jednodimenzionalnosti, kako indeksa postmaterijalizma, tako i vrednosti samoizražavanja. Iz tih razloga je, pre bilo kakve dalje analize, proverena pretpostavka o dimenzionalnosti ova dva pojma.

U skladu sa principom izrade indeksa postmaterijalističkih vrednosti, ispitanici koji biraju dva materijalistička cilja (*Održavanje reda u državi; Borba protiv rasta cena*) bivaju svrstani u grupu onih koje karakterišu materijalističke vrednosti, odnosno grupu postmaterijalista, ukoliko su odabrali oba postmaterijalistička cilja (*Davanje ljudima većeg uticaja u važnim odlukama vlade; Zaštita slobode govora*). Bilo koja druga mešovita kombinacija ciljeva svrstava ispitanika u grupu mešovitih. U osnovi ovog postupka leži ideja da je (post)materijalizam jedna dimenzija čiji jedan pol tvore materijalističke, a drugi postmaterijalističke tvrdnje. Problem je što u situaciji rangovanja dva cilja odgovori nisu nezavisni, što je jedan od osnovnih uslova za korišćenje faktorske analize. I pored toga Inglehart je koristio faktorsku analizu na standardnoj bateriji od četiri cilja budući da faktorska potvrda dimenzionalnosti dodatno govori o koherentnosti sindroma, za šta postoji smanjena verovatnoća kada se ovaj postupak primenjuje na rangovanim podacima (Inglehart & Abramson, 1999). U cilju provere dimenzionalnosti sindroma u populaciji Srbije primenjena su dva postupka: faktorska analiza četiri binarne varijable koje predstavljaju četiri cilja u bateriji (1 – cilj se smatra važnim;

0 – cilj nije biran; N = ukupan broj ispitanika) koja je manje adekvatna metoda, kao i hijerarhijska klaster analiza. Oba primenjena postupka potvrđuju opravdanost pretpostavke o koherentnosti sindroma. U prvom slučaju, analizom glavnih komponenti izdvojen je jedan bipolaran faktor koji objašnjava 49% varijanse. Na pozitivnom polu grupišu se dva materijalistička cilja, na negativnom dva postmaterijalistička cilja. Klaster analiza na isti način potvrđuje koherentnost sindroma. Izdvojena su dva klastera – jedan, koji tvore materijalistički i drugi, koji tvore postmaterijalistički ciljevi.

Situacija je značajno drugačija u vezi sa širim sindromom vrednosti samoizražavanja. Interkorelacije elemenata su niske i nisu sve statistički značajne (tabela br. 3). „Najproblematičniji“ element je svakako interpersonalno poverenje, koje pokazuje samo jednu statistički značajnu korelaciju i to sa subjektivnim blagostanjem. Povezanost sa procenom spremnosti za potpisivanje peticije, tj. sa javnim samoizražavanjem je čak negativna, mada statistički nije značajna.

Tabela br. 3: Matrica interkorelacija elemenata sindroma vrednosti samoizražavanja

	(Post)materijalističke vrednosti	Subjektivno blagostanje	Javno samoizražavanje	Interpersonalno poverenje
Subjektivno blagostanje	.071**	-	-	-
Javno samoizražavanje	.172**	.154**	-	-
Interpersonalno poverenje	-.003	.087**	-.027	-
Tolerancija različitosti	.146**	.123**	.196**	.010

* Značajnost na nivou .01

Dotatnu potvrdu o problematičnoj pretpostavci jednodimenzionalnosti daje sama faktorska analiza. Izdvajaju se dva faktora (tabela br. 4). Prvi faktor, koji objašnjava 29.79% varijanse, tvore tri elementa – (post)materijalističke vrednosti, javno samoizražavanje i tolerancija različitosti.

Tabela br. 4: Faktorska struktura vrednosti samoizražavanja

Elementi	Faktorska zasićenja	
	I	II
(Post)materijalističke vrednosti	.601	
Subjektivno blagostanje		.584
Javno samoizražavanje	.697	
Interpersonalno poverenje		.852
Tolerancija različitosti	.626	
Objašnjena varijansa	29.79%	21.01%

Ova dispozicija je uslovno nazvana *Demokratska vrednosna orijentacija*, budući da odražava podršku elementarnim demokratskim normama i principima – toleranciji, građanskom aktivizmu i zaštiti slobode govora. Demokratska vred-

nosna orijentacija shvaćena je kao sindrom međusobno povezanih dispozicija koje određuju odnos pojedinca prema demokratskom načinu donošenja odluka, tj. prihvatanje demokratije kao vrednosti (koja se manifestuje u preferenciji demokratskih ciljeva) i usvajanje karakterističnih principa ponašanja. Tu se pre svega misli na građanski aktivizam (manifestovan u spremnosti za učešće u nekonvencionalnim formama političke akcije) i tolerantnost kao osnovu interpersonalnih odnosa.

Na opravdanost posmatranja ovog sindroma kao demokratske predispozicije ukazuju i neke ranije analize (ne)demokratske političke orijentacije, vrednosti, karaktera ili ličnosti kao celine. Nepoštovanje ličnih sloboda i prava (nacionalnih) manjina jesu elementi antidemokratske političke orijentacije koje izdvaja Milošević (1993). Neki od elemenata autoritarnog pogleda na svet o kome govori Bojanović (2004) jesu i negativan odnos prema razlikovanju i netrpeljivost prema nesaglasnim idejama, što je u osnovi netolerantnost. Isti autor (Bojanović, 1999) među šest međusobno povezanih vrednosti koje čine demokratski karakter ubraja i otvorenost duha, tj. sposobnost da se sasluša mišljenje drugih. Tolerantnost prema neistomišljenicima je jedna od komponenata demokratske ličnosti o kojoj govore Pantić (1985) i Kuzmanović (1997b), koji spominje i spremnost za angažovanje. I neka ranija istraživanja pokazuju da postoji značajna veza između nekih oblika nekonvencionalnog političkog angažovanja i tolerancije, pri čemu je veza recipročna – protestuju oni koji su tolerantniji, ali i oni koji protestuju postaju zbog toga tolerantniji (Guerin et al. , 2004)¹⁷.

Drugi „faktor“ objašnjava dodatnih 21.01% varijanse i čine ga interpersonalno poverenje i subjektivno blagostanje. Ova rudimentarna struktura je, verovatno, samo indicija moguće dispozicije i može samo uslovno biti smatrana faktorom, budući da je čine samo dve tvrdnje, a da se u faktorsko-analitičkom postupku najmanje tri varijable smatraju nužnim da bi se moglo govoriti o faktoru. Faktor je, s obzirom na svoj sadržaj, mogao biti različito imenovan – altruizam, prihvatanje drugih, socijalna orijentacija, bazično poverenje, zadovoljstvo sobom i drugima i sl., ali je dispozicija opisno nazvana *Prihvatanje sebe i drugih*. Istovremeno, ovakvim tretmanom dispozicije implicitno se ukazuje da gnoseološki status ove dimenzije teško može biti opisan pojmom vrednosti u strogom sociopsihološkom smislu. Dok je manje-više razumljivo zašto ova dva elementa idu zajedno, otvorena su dva pitanja – pitanje prirode ove dispozicije i njene relevantnosti za demokratsko ponašanje i političku kulturu.

Iako današnji teoretičari naglašavaju različite kulturne, političke i institucionalne faktore koji objašnjavaju odnos građanina, države i tržišta, svi dele sta-

¹⁷ Visok nivo angažovanja nije nužno povoljan za demokratiju. Povećan nivo angažovanja može da odražava opadanje društvene kohezije i slom demokratskog procesa, dok stabilna demokratija može da počiva na, uslovnoj, pasivnosti koja je posledica uverenja da neka akcija neće bitno uticati na društvo (Lipset, 1969).

novište da građansko društvo i vitalna demokratija nužno zahtevaju visok nivo poverenja i društvene kohezije (Dekker et al., 2003). Društva sa visokim stepenom interpersonalnog poverenja su ekonomski prosperitetnija, politički efektivnija i institucionalno stabilnija nego društva sa niskim nivoima poverenja, jer su utemeljena u kulturi reciprociteta, moralne obligacije i osećaja dužnosti prema zajednici (Fukuyama, 1995). Drugim rečima, poverenje ne samo da osnažuje prosocijalno ponašanje na mikronivou, već generiše osećanje podrške za demokratsku vlast i institucije, spremnost za političku participaciju i građanski angažman (Inglehart, 1990).

Bez određenog nivoa poverenja, ljudske interakcije koje tvore društveni život ne bi bile moguće jer poverenje čini kooperaciju, solidarnost i altruizam mogućim. Pretpostavka je da pojedinac uči da veruje u druge ljude na nivou mikro-odnosa koji se formiraju sa članovima porodice, prijateljima, susedima i sl. i onda prenose tu karakteristiku na sekundarne grupe (Welch et al., 2005). U tom smislu poverenje se može posmatrati kao temelj društvene solidarnosti, odnosno, njegovo odsustvo kao znak društvenog sloma.

Sociološka perspektiva smatra poverenje, pored članstva u raznim organizacijama, najznačajnijim indikatorom socijalnog kapitala (Ferguson, 2006). Još su Olmond i Verba u svojoj klasičnoj studiji (Almond & Verba, 1963) interpersonalno poverenje smatrali jako važnim elementom građanske političke kulture, ali je Patnamova studija bila prvo sistematsko istraživanje koje je socijalni kapital povežalo sa uspehom demokratske vladavine (Putnam, 1993). Dalje razrade pokazale su da se načini delovanja socijalnog kapitala na demokratiju odvijaju preko uticaja na ekonomski rast (Whitley, 2000), diferenciranja tzv. politički relevantnog socijalnog kapitala (La Due Lake & Huckfeldt, 1998) i uticaja na razne oblike građanskog aktivizma (Crystal & De Bell, 2002).

Nizak nivo poverenja i zadovoljstva, prema Inglehartu, čini pojedinca spremnijim da odbaci postojeći poredak i podrži ekstremne političke partije (Inglehart, 1988). I spremnost za potpisivanje peticije je, za Ingleharta, indikator socijalnog kapitala, iako u tome vidi specifičnu formu – emancipativan oblik, tipičan za samoasertivnu javnost (Welzel et al., 2005). Izuzev retkih primera stanovišta da interpersonalno poverenje nije povežano sa demokratijom (Muller & Seligson, 1994), čini se da u literaturi o političkoj kulturi postoji konsenzus o relevantnosti interpersonalnog poverenja za uspešno funkcionisanje demokratskog sistema. Ova dispozicija se često posmatra i kao element demokratske strukture ličnosti u različitim oblicima: prihvatanje sebe i poverenje u druge (Bojanović, 1999), što je zapravo ovde dobijena dispozicija, prihvatanje drugih (Pantić, 1985), kooperativnost (Kuzmanović, 1997b) i sl. Međutim, dispozicije poput ovih kod različitih autora imaju različit konceptualni status. Prihvatanje sebe i drugih moglo bi biti shvaćeno kao socijalna vrednosna orijentacija. Zadovoljstvo sobom i poverenje u druge posmatraju se i

kao indikatori integrisanosti, odnosno socijalne i emocionalne adekvatnosti ličnosti (Hrnjica, 1975), deo su testova ličnosti gde imaju status crte ličnosti (Bilsky & Schwartz, 1994). Interpersonalno poverenje bi moglo biti posmatrano i kao socijalni aksiom, tj. osnovna premisa u formi uopštenog očekivanja koju ljudi koriste kao princip ponašanja u svakodnevnom životu, različit od vrednosti, jer nije nužno poželjan koncept (Bond et al., 2004; Szokolczai & Fustos, 1998). Najzad, neki autori smatraju da socijalni kapital uopšte nije karakteristika pojedinca jer je to nešto što postoji između ljudi (La Due Lake & Huckfeldt, 1998).

Ipak, sudeći po navedenim analizama, prihvatanje sebe i drugih trebalo bi da bude važan indikator demokratskog potencijala pojedinca, budući da ukazuje na socijalni kapital, toleranciju, kooperativnost i sl., ali i na svojevrsan integritet ličnosti, realizam i, uslovno, odsustvo frustracija koje bi pojedinca činile netrpeljivim. Mogući ishod redukovano poverenja i zadovoljstva jeste osujećenje autonomije i individualnosti, budući da nepoverenje znači da je bolje ne upuštati se u previše otvorene odnose sa drugima i da je bolje držati se ustanovljenih normi, uloga i očekivanja, što vodi izvesnom osećaju sigurnosti i predvidljivosti, ali na uštrb lične inicijative (Schwartz & Bardi, 1997).

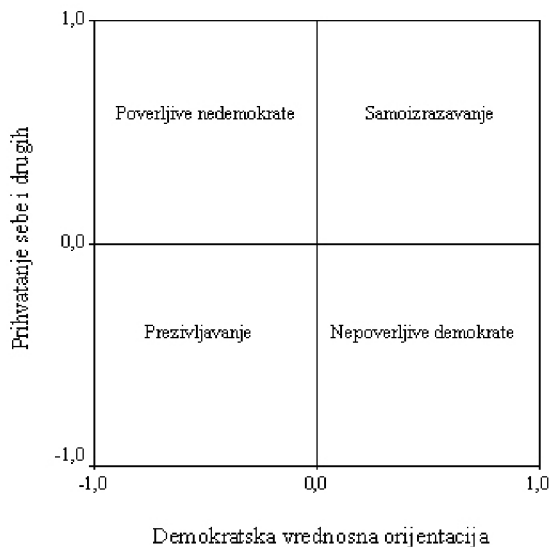
Nakon primene različitih metoda faktorske analize (analiza glavnih komponenti, ortogonalna, kosougla rotacija), izabrana je ortogonalna (*varimax*) rotacija kao najsmisleniji postupak koji daje interpretabilne faktore. Faktorski skorovi, dva, u statističkom smislu, nezavisna faktora, korišćena su u daljoj analizi kao intervalne mere latentnih varijabli. Dodatan razlog upotrebe prosečnih faktorskih skorova jeste činjenica da oni predstavljaju proizvod ponderisanja originalnih rezultata onih varijabli koje ulaze u sastav faktora, pa bi izrada indeksa koji bi davali jednak doprinos svakoj varijabli koja ulazi u sastav faktora mogli dovesti do iskrivljene predstave o razvijenosti određene dispozicije. Različita priroda, odnosno sadržaj na koji se ove dve dispozicije odnose, nameće potrebu analize činilaca i korelata svakog od dva izolovana elementa, ali i sindroma u celini.

U te svrhe su, pored analize razlika prosečnih faktorskih skorova, konstruisani tipovi vrednosti koji, uslovno, odgovaraju onome što Ingllhart naziva vrednostima preživljavanja, odnosno vrednostima samoizražavanja. Na osnovu hipotetske pozicije u dvofaktorskom prostoru (grafik br. 2), ispitanici koje karakteriše pozitivni faktorski skorovi na oba izdvojena faktora (gornji desni kvadrant) svrstani su u tip vrednosti samoizražavanja, budući da ta kombinacija dispozicija uslovno opisuje ono što Ingllhart pod tim podrazumeva. Slično, ispitanici sa negativnim skorovima na oba faktora (donji levi kvadrant) svrstani su u tip vrednosti preživljavanja.

Pored toga, analizirane su i dve preostale kombinacije. Ispitanike koje karakteriše pozicija na pozitivnom polu jednog i negativnom polu drugog faktora (gornji levi ili donji desni kvadrant) odlikuje svojevrsni konfliktni ili mešoviti tip. Prvi konfliktni tip – pozitivni faktorski skorovi na dimenziji demokratske vred-

nosne orijentacije i negativni na dimenziji prihvatanje sebe i drugih – opisno je nazvan tip *nepoverljivog demokrate*, dok je drugi konfliktni tip u skladu sa tim imenovan tipom *poverljivog nedemokrate*.¹⁸ Na taj način, dobijena su četiri tipa vrednosti čija će raširenost unutar pojedinih grupa u populaciji Srbije biti predmet dalje analize, ali će fokus ipak biti na tipu vrednosti samoizražavanja.

Grafik br. 2: Hipotetska pozicija četiri tipa vrednosti na osnovu dve dispozicije vrednosti samoizražavanja

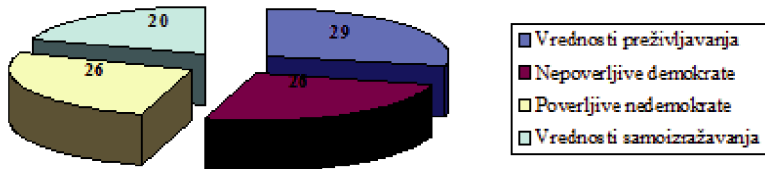
Dobijeni tipovi vrednosti, za razliku od Inghartovih analiza, nisu deo jedne dimenzije, odnosno krajnji polovi jedne dimenzije, već odgovarajuća kombinacija dva nezavisna elementa, što bi trebalo posebno imati na umu. Drugim rečima, razlike između četiri izdvojena tipa su kvalitativne, a ne kvantitativne prirode. U skladu sa tim će u delovima koji slede biti poređene razlike između odgovarajućih grupa putem utvrđivanja značajnosti razlika prosečnih faktorskih skrova na dva izdvojena faktora, odnosno analizirana distribucija četiri tipa vrednosti unutar odgovarajućih grupa u populaciji.

¹⁸ U tom smislu, tip vrednosti preživljavanja predstavlja nepoverljive nedemokrate, dok njemu suprotstavljeni tip vrednosti samoizražavanja opisuje poverljive demokrate, ali su ipak korišćene sintagme vrednosti preživljavanja, odnosno samoizražavanja kako bi bila očuvana analogija sa odgovarajućim pojmovima o kojima govori Inghart, a sa kojima postoji sadržajna sličnost.

2. Činioci vrednosti samoizražavanja

Ukoliko se posmatra uzorak u celini, polovinu populacije Srbije (52%) karakteriše konfliktna kombinacija razvijenosti dve dispozicije, pri čemu se tip poverljivog nedemokrate (26%) i njemu suprotstavljeni tip nepoverljivog demokrate (26%) javljaju sa jednakom učestalošću (grafik br. 3). Tip vrednosti preživljavanja (29%) rašireniji je nego njemu suprotstavljeni tip vrednosti samoizražavanja (20%).

Grafik br. 3: Raširenost četiri tipa vrednosti u populaciji Srbije (u %) ¹⁹

Budući da postoje razumna teorijska i empirijska očekivanja da je prihvatanje ovih vrednosti pod snažnim uticajem stepena obrazovanja, a da je u analiziranom uzorku prekobrojno zastupljena kategorija fakultetski i srednje obrazovanih ispitanika, može se očekivati da bi post-stratifikacija s obzirom na varijablu obrazovanja uticala na distribuciju ovih vrednosti u populaciji Srbije, u smislu smanjenja broja ispitanika u grupi tipa vrednosti samoizražavanja. To, naravno, ne mora biti slučaj jer zastupljenost viših obrazovnih kategorija nije drastično različita u odnosu na populacione parametre (pa ni post-stratifikacija ne bi verovatno dala bitno izmenjene rezultate), a ostaje otvoreno i pitanje smera i intenziteta povezanosti obrazovanja i vrednosti samoizražavanja. Rezultati, u svakom slučaju, upućuju na zaključak da petina populacije Srbije prihvata vrednosti samoizražavanja i, barem za sada, potvrđuju pretpostavku o slaboj raširenosti vrednosti samoizražavanja u našoj sredini.

Tip naselja i veličina mesta prebivališta

U Inghartovoj teoriji, varijable ovog tipa nemaju nikakav značaj. Neki drugi autori, kao što je ranije navedeno, ove varijable posmatraju kao indikatore

¹⁹ Procenti su zaokruživani, pa je u pojedinim grafikonima i tabelama u tekstu zbir procenata veći od 100.

stepena urbanizacije koji implicira razlike u stepenu industrijalizovanosti, vrsti preovlađujućih aktivnosti, razuđenosti kulturnih institucija, društvenog i političkog života, ukorenjenosti tradicionalnih vrednosti i sl. Samim tim, indikatori ovog tipa mogu imati važnu ulogu u socijalizaciji pojedinca za demokratske norme i ponašanje. Tip naselja u kome ispitanik živi, u ovom konkretnom slučaju, ima značajan uticaj na vrednosne prioritete, ali različito u zavisnosti od dve dispozicije vrednosti samoizražavanja (tabela br. 5). U proseku, demokratska vrednosna orijentacija raširenija je u grupi ispitanika koji potiču iz urbanih sredina, pri čemu su razlike statistički značajne ($t(1357) = 8.41; p=.000$). Međutim, iako ispitanike iz urbanih sredina karakteriše intenzivnija razvijenost i druge dispozicije, nema značajnih razlika između dve grupe ispitanika ($t(1357) = .96; p=.335$).

Povezanost tipa naselja i demokratske vrednosne orijentacije posebno je značajna jer potvrđuje pretpostavku da život u urbanoj sredini može uticati na prihvatanje demokratskih vrednosti. Uzrok ovih razlika verovatno leži u činjenici da su ruralne sredine u poređenju sa urbanim tradicionalnije i nameću stroga pravila u pogledu uobičajenih normi ponašanja uz nisko tolerisanje različitosti.

Tabela br. 5: Prosečne vrednosti, standardna devijacija i značajnost razlika s obzirom na dihotomiju urbano-ruralno

Tip naselja	Demokratska vrednosna orijentacija		Prihvatanje sebe i drugih	
	AS	SD	AS	SD
Urbano	.102	1.00	.026	.995
Ruralno	-.350	.968	-.026	1.02
Značajnost razlike	$t(1357) = 8.41; p=.001; \eta = .223$		$t(1357) = .96; p=.335; \eta = .026$	

Pored toga, iznenađuje slabija izraženost druge dispozicije u ruralnim sredinama gde su interpersonalni odnosi intenzivniji i gde „svako svakog zna“. To je verovatno posledica specifične vrste poverenja koja je uglavnom ograničena na uzak krug najbližih prijatelja i rodbine, tj. ljudi koje pojedinac lično poznaje, a, kako se čini, ne uključuje nepoznate ljude, odnosno uopšteno formulisano „većinu“ drugih ljudi.

Viši nivoi poverenja u urbanim sredinama, sa druge strane, mogu imati svojevrstnu adaptivnu vrednost za pojedinca, budući da je određen stepen uopštenog poverenja potreban za život u većim sredinama i u kontaktima sa ljudima koje pojedinac lično ne poznaje, a konstantno susreće u svom svakodnevnom životu, pa je, samim tim poverenje i razvijenije.

Analiza distribucije tipova vrednosti unutar dve grupe ispitanika pokazuje da je tip vrednosti samoizražavanja češći u grupi urbanih ispitanika ($\chi^2 = 49.68; df=3; p=.001; \text{Kramerovo } V = .191$)². Približno svakog četvrtog ispitanika iz ur-

banih sredina (26%; tabela br. 6) karakterišu ove vrednosti, što je skoro dvostruko više nego u slučaju ispitanika iz ruralnih sredina (15%).

Tabela br. 6: Raširenost četiri tipa vrednosti s obzirom na dihotomiju urbano-ruralno

Tip naselja	Tip vrednosti				Ukupno
	Vrednosti preživljavanja	Nepoverljive demokrate	Poverljive nedemokrate	Vrednosti samoizražavanja	
Urbano	183 (25%)	212 (28%)	159 (21%)	192 (26%)	746 (100%)
Ruralno	204 (33%)	136 (22%)	188 (31%)	85 (15%)	613 (100%)
Ukupno	387 (29%)	348 (26%)	347 (26%)	276 (20%)	1359 (100%)

Ovaj tip vrednosti je u urbanim sredinama neznatno rašireniji nego njemu suprotan tip vrednosti preživljavanja (25%). Sa druge strane, tip vrednosti preživljavanja je najčešći u grupi ispitanika iz ruralnih sredina (33%), gde je ovaj tip dominantan.

Dva konfliktna tipa javljaju se sa različitom učestalošću u slučaju dve grupe ispitanika, budući da je tip nepoverljivog demokrate (28%) nešto češći u grupi ispitanika iz urbanih krajeva (što je ujedno i najčešći tip u slučaju ove grupe ispitanika), dok obrnuto važi za njemu suprotstavljeni tip u grupi ispitanika iz ruralnih mesta (31%).

Analiza s obzirom na veličinu mesta prebivališta ispitanika, blisko povezanu sa stratumom urbano-ruralno, daje još ubedljiviji prikaz uticaja stepena urbanizovanosti na analizirane dispozicije (tabela br. 7). Kako raste veličina mesta u kom ispitanik živi, linearno rastu prosečne vrednosti na dimenziji demokratske vrednosne orijentacije ($F(5) = 19.28; p = .001$). U mestima koja imaju više od 20,000 stanovnika, demokratska orijentacija je natprosečno prihvaćena. U mestima sa manjim brojem stanovnika od tog, prihvaćeniji je suprotan pol vrednosti. Kao i u slučaju stratuma, prosečne vrednosti razvijenosti druge dispozicije ne razlikuju se statistički značajno u zavisnosti od veličine mesta ($F(5) = 1.48; p = .190$). Obrazac je, pri tom, nekonzistentan i neinterpretabilan.

²⁰ Kao pokazatelj stepena povezanosti kategoričkih varijabli korišćen je Kramerov V umesto uobičajenog C koeficijenta. Kao i u slučaju drugih pokazatelja asocijacije kategoričkih varijabli, minimalna vrednost V koeficijenta je 0 (pa ne pomaže u utvrđivanju smera povezanosti koji se lako identifikuje prostom inspekcijom tabela kontingencije), ali on ima suštinsku prednost u odnosu na druge pokazatelje – maksimalna vrednost mu je +1, bez obzira na veličinu tabele. To praktično znači da se V koeficijent može koristiti za komparaciju povezanosti u tabelama različite veličine. Iako teži da potceni stvarnu povezanost, smatra se najboljom kvantifikacijom asocijacije nominalnih varijabli (Fajgelj, 2004).

Tabela br. 7: Prosečne vrednosti, standardna devijacija i značajnost razlika s obzirom na veličinu mesta

Veličina mesta	Demokratska vrednosna orijentacija		Prihvatanje sebe i drugih	
	AS	SD	AS	SD
Do 2,000 stanovnika	-.410	.958	.013	.998
Od 2,000-4,999 stanovnika	-.239	1.00	-.165	1.00
Od 5,000-19,999 stanovnika	-.180	.976	.043	1.125
Od 20,000-99,999 stanovnika	.060	.970	.014	1.003
Od 100,000-499,999 stanovnika	.251	.914	-.076	1.013
Preko 500,000 stanovnika	.281	1.05	.097	.898
Značajnost razlika	F (5) = 19.28; p=.001; $\eta = .258$		F (5) = 1.48; p=.190; $\eta = .074$	

Kombinacija dve dispozicije u četiri tipa vrednosti upućuje na slične zaključke (tabela br. 8). Sa porastom veličine mesta, linearno raste raširenost tipa vrednosti samoizražavanja i, analogno, opada raširenost tipa vrednosti preživljavanja ($\chi^2 = 72.43$; $df = 15$; $p = .001$; Kramerovo V = .133).

Tabela br. 8: Raširenost četiri tipa vrednosti s obzirom na veličinu mesta

Veličina mesta	Tip vrednosti			
	Vrednosti preživljavanja	Nepoverljive demokrate	Poverljive nedemokrate	Vrednosti samoizražavanja
Do 2,000 stanovnika	135 (34%)	87 (22%)	129 (32%)	51 (13%)
Od 2,000-4,999 stanovnika	58 (35%)	41 (25%)	39 (24%)	27 (16%)
Od 5,000-19,999 stanovnika	51 (26%)	46 (24%)	60 (31%)	37 (19%)
Od 20,000-99,999 stanovnika	78 (27%)	78 (27%)	70 (24%)	68 (23%)
Od 100,000-499,999 stanovnika	25 (27%)	25 (27%)	15 (16%)	29 (31%)
Preko 500,000 stanovnika	41 (19%)	71 (34%)	34 (16%)	65 (31%)
Ukupno	387 (29%)	348 (26%)	347 (26%)	277 (20%)

Tip vrednosti samoizražavanja karakteriše otprilike svakog osmog ispitanika (13%) u mestu ispod 2,000 ispitanika, približno svakog šestog (16%) u mestu od 20,000-99,999 stanovnika, odnosno približno trećinu ispitanika u gradovima sa preko pola miliona stanovnika (31%). U mestima koja imaju više od 100,000 stanovnika tip vrednosti samoizražavanja procentualno je zastupljeniji od tipa vrednosti preživljavanja. Sličan obrazac karakteriše i raširenost dva preostala tipa, ali je trend suprotan – učestalost tipa nepoverljivog demokrate, u principu, raste sa veličinom mesta (pa je najrašireniji u najvećim naseljima), dok raširenost tipa poverljivog nedemokrate opada sa veličinom mesta (pa je najčešći u najmanjim mestima).

Iako teorijski neočekivan, značaj ovih faktora za formiranje vrednosti samoizražavanja u Srbiji je nesumnjiv.

Pol

Žene, na nivou proseka (tabela br. 9), u većoj meri karakteriše demokratska vrednosna orijentacija i istovremeno nešto niži prosečni skorovi na faktoru prihvatanja sebe i drugih, ali razlike nisu statistički značajne, kako u vezi sa prvom ($t(1357) = -.79; p=.430$), tako ni u vezi sa drugom dispozicijom ($t(1357) = -.50; p=.615$). Drugim rečima, pol nema uticaja na analizirane dispozicije.

Tabela br. 9: Prosečne vrednosti, standardna devijacija i značajnost razlika s obzirom na pol

Pol	Demokratska vrednosna orijentacija		Prihvatanje sebe i drugih	
	AS	SD	AS	SD
muško	-.124	1.001	.017	1.044
žensko	-.081	1.025	-.009	.973
Značajnost razlika	$t(1357) = -.79; p=.430; \eta=.021$		$t(1357) = -.50; p=.615; \eta=.014$	

Slično, između pola i četiri razlikovana tipa nema značajne povezanosti ($\chi^2 = 4.69; df=3; p=.196$; Kramerovo $V = .059$), iako postoje minimalne razlike (tabela br. 10). Približno svakog petog muškarca (22%), odnosno ženu (19%) karakteriše tip vrednosti samoizražavanja. Uz to su dva ekstremna pola, i u slučaju muškaraca i u slučaju žena, procentualno približno jednako zastupljena, iako je tip vrednosti preživljavanja nešto rašireniji u grupi muških (29%) nego u grupi ženskih (28%) ispitanika.

Tabela br. 10: Raširenost četiri tipa vrednosti s obzirom na pol

Pol	Tip vrednosti				Ukupno
	Vrednosti preživljavanja	Nepoverljive demokrate	Poverljive nedemokrate	Vrednosti samoizražavanja	
Muško	186 (29%)	145 (23%)	165 (26%)	136 (22%)	633 (100%)
Žensko	201 (28%)	203 (28%)	181 (25%)	141 (19%)	726 (100%)
Ukupno	387 (29%)	348 (26%)	346 (26%)	277 (20%)	1359 (100%)

Uzrast

Uzrast je jedna od najvažnijih varijabli u eksplanatornom modelu koji nudi Inghart. Jednim delom, dobijeni rezultati jesu u skladu sa teorijskim očekivanjima. Što je pojedinac mlađi, to su prosečni skorovi na dimenziji demokratske vrednosne orijentacije viši (tabela br. 11). Sa starošću, prosečni skorovi linearno opadaju, pri čemu su razlike statistički značajne ($F(4)= 54.74$; $p=.000$).

Tabela br. 11: Prosečne vrednosti, standardna devijacija i značajnost razlika s obzirom na uzrast

Uzrast	Demokratska vrednosna orijentacija		Prihvatanje sebe i drugih	
	AS	SD	AS	SD
15-29 godina	.335	.957	.073	.911
30-39 godina	.125	.876	.066	.929
40-49 godina	-.042	1.035	-.039	1.065
50-59 godina	-.165	.910	-.232	1.092
60 godina i više	-.701	.932	.093	1.021
Značajnost razlika	$F(4)= 54.74$; $p=.001$; $\eta=.373$		$F(4)= 4.85$; $p=.01$; $\eta=.119$	

Sa druge strane, značajne su i razlike prosečnih skorova na faktoru prihvatanja sebe i drugih ($F(4)= 4.85$; $p=.01$), iako je obrazac nejasan. Najsrećniji i najpoverljiviji su najstariji ispitanici u uzorku, pa najmlađi ispitanici i ispitanici uzrasta od 30 do 39 godina. Ostale dve uzrasne kategorije, u proseku, karakteriše upravo suprotno. Eta koeficijent ukazuje da je uticaj varijable uzrasta veći u vezi sa prvom, nego u vezi sa drugom dispozicijom.

Procentualna zastupljenost tipa vrednosti samoizražavanja u odgovarajućoj uzrasnoj kategoriji, u principu, opada sa uzrastom ispitanika ($\chi^2= 140.4$; $df=12$; $p=.001$; Kramerovo $V = .186$). U dve najmlađe uzrasne kategorije, od 15-29 godina i od 30-39 godina, tip vrednosti samoizražavanja je najrašireniji i isto vreme rašireniji nego tip vrednosti preživljavanja (grafik br. 12).

Tabela br. 12: Raširenost četiri tipa vrednosti s obzirom na uzrast

Uzrast	Tip vrednosti			
	Vrednosti preživljavanja	Nepoverljive demokrate	Poverljive nedemokrate	Vrednosti samoizražavanja
15-29 godina	59 (18%)	118 (36%)	60 (18%)	95 (29%)
30-39 godina	48 (20%)	76 (32%)	52 (22%)	61 (25%)
40-49 godina	61 (28%)	56 (26%)	58 (27%)	41 (19%)
50-59 godina	89 (36%)	62 (25%)	54 (22%)	44 (18%)
60 godina i više	130 (40%)	36 (11%)	123 (38%)	36 (11%)
Ukupno	387 (29%)	348 (26%)	347 (26%)	277 (20%)

Počev od srednje uzrasne kategorije (40-49 godina), odnos se menja u korist veće raširenosti tipa vrednosti preživljavanja (u odnosu 1.5:1). U slučaju ispitanika starijih od 50 godina taj trend je još izraženiji (2:1), dok u grupi najstarijih ispitanika tek otprilike svaki deveti (11%) prihvata ove vrednosti.

Učestalost dva konfliktna tipa pokazuje suprotan obrazac promena raširenosti sa uzrastom. Nepoverljive demokrate su u grupi najmlađih ispitanika (36%) najčešće kako u odnosu na tri preostala tipa u ovoj uzrasnoj grupi, tako i u odnosu na raširenost ovog tipa u drugim uzrasnim grupama. Uopšteno, raširenost ovog tipa opada sa uzrastom. Sa druge strane, raširenost tipa poverljivog nedemokrate raste sa uzrastom. On je i najčešći je u grupi ispitanika iz najstarije uzrasne grupe (38%).

Međutim, problem je što bi ovakav obrazac distribucije vrednosti, u skladu sa teorijom, trebalo da bude uzrokovan ekonomskim rastom koji bi doveo do ekonomske i fizičke sigurnosti u formativnom periodu i, što je važnije, drastično izmenjenih iskustava socijalizacije mladih u poređenju sa starijim generacijama.

I dok bi se za ispitanike u uzrasnoj grupi od 30-39 godina i moglo reći da su odrastali u periodu relativne sigurnosti, ispitanici iz najmlađe uzrasne kategorije rođeni su u periodu između 1978. godine (najstariji ispitanici iz ove grupe) i 1992. godine (najmlađi ispitanici), pa se njihove formativne godine poklapaju sa vremenima devedesetih godina XX veka tokom kojih se teško može govoriti o sigurnosti i u fizičkom, a još manje u ekonomskom smislu. Podaci su tim značajniji jer su vrednosti samoizražavanja najraširenije upravo u ovoj uzrasnoj grupi, iako bi se to teorijski moglo očekivati u slučaju starijih generacija koje su svoje formativne godine provele u kakvoj-takvoj stabilnosti. Argumentacija je još ubedljivija ukoliko se posmatra prva dispozicija vrednosti samoizražavanja – pri-

hvatanje demokratske orijentacije, čiji sastavni deo jeste postmaterijalizam koji je, u skladu sa teorijom, pod direktnim uticajem sigurnosti u formativnom periodu, a, uslovno, najnesigurnija kohorta u tom smislu jesu najmlađi, koji manifestuju najviše prosečne skorove na ovom faktoru.

To implicira da su, barem u slučaju Srbije, na širenje vrednosti samoizražavanja uticali neki drugi faktori – na primer, rastući nivoi obrazovanja, ali i to da su značajne interuzrasne razlike moguće i bez perioda dugoročnijeg ekonomskog rasta koji je, u skladu sa teorijom, neophodan. Najzad, uočeni trend bi mogao biti posledica efekata životnog ciklusa, a ne generacijskih razlika u smislu u kojem o njima govori Inghart.

Stepen obrazovanja

Još jedna, jednako važna, varijabla jeste stepen obrazovanja, iako njoj mnogo veći (i presudan) uticaj daju kritičari teorije Ingharta, nego sam Inghart. Stepem obrazovanja ima izrazit i statistički značajan uticaj na prihvatanje demokratske vrednosne orijentacije ($F(2) = 68.69; p=.001$). Što je ispitanik nižeg stepena obrazovanja, slabije prihvata demokratsku orijentaciju i obrnuto (tabela br. 13). Sa druge strane, nema značajnih razlika između prosečnih vrednosti na drugoj dispoziciji vrednosti samoizražavanja s obzirom na obrazovanje ($F(2) = 2.16; p=.115$).

Tabela br. 13: Prosečne vrednosti, standardna devijacija i značajnost razlika s obzirom na obrazovanje

Stepen obrazovanja	Demokratska vrednosna orijentacija		Prihvatanje sebe i drugih	
	AS	SD	AS	SD
Osnovna škola	-.541	.975	.025	1.034
Srednja škola	.052	.963	-.046	.990
Fakultetsko obrazovanje	.242	.963	.103	.998
Značajnost razlika	$F(2) = 68.69; p=.001; \eta=.303$		$F(2) = 2.16; p=.115; \eta=.056$	

U skladu sa tim, pokazuje se da je kombinacija dve dispozicije koja čini tip vrednosti samoizražavanja značajno slabije ($\chi^2 = 65.66; df=6; p=.001$; Kramero-vo $V = .155$) raširena u grupi ispitanika sa osnovnoškolskim obrazovanjem (15%), nego u grupi ispitanika sa srednjoškolskim (22%) ili fakultetskim obrazovanjem (26%). Kako raste stepen obrazovanja, linearno opada raširenost tipa vrednosti preživljavanja i raste zastupljenost tipa vrednosti samoizražavanja (tabela br. 14).

Tabela br. 14: Raširenost četiri tipa vrednosti s obzirom na stepen obrazovanja

Stepen obrazovanja	Tip vrednosti				Ukupno
	Vrednosti preživljavanja	Nepoverljive demokrate	Poverljive nedemokrate	Vrednosti samoizražavanja	
Osnovna škola	155 (36%)	70 (16%)	142 (33%)	63 (15%)	431 (100%)
Srednja škola	188 (27%)	201 (29%)	146 (21%)	151 (22%)	685 (100%)
Fakultetsko obrazovanje	44 (18%)	77 (32%)	59 (24%)	63 (26%)	243 (100%)
Ukupno	387 (29%)	348 (26%)	347 (26%)	277 (20%)	1359 (100%)

Izraženo neprihvatanje sebe i drugih i istovremeno prihvatanje demokratske vrednosne orijentacije češće je u grupi fakultetski obrazovanih ispitanika (32%) nego u slučaju ispitanika sa srednjoškolskim (29%) i, naročito, osnovnoškolskim obrazovanjem (16%). Suprotna kombinacija je nasuprot tome najčešća upravo u grupi ispitanika sa najnižim stepenom obrazovanja (33%).

Obrazovanje pojedinca Inghart isključivo posmatra i koristi kao posrednu meru stepena sigurnosti u formativnom periodu i ne smatra da obrazovanje na neki drugi način utiče na formiranje vrednosti samoizražavanja. Ovakav tretman obrazovanja već je bio predmet oštrih kritika, kao što je ranije rečeno. Pored toga, takva interpretacija se ne čini adekvatnom u ovom slučaju iz nekoliko razloga.

Pre svega, kako u Srbiji, tako i u većini bivših komunističkih zemalja, obrazovanje nije tako čvrsto povezano sa nivoom porodičnog standarda, barem ne toliko kao u slučaju zemalja Zapadne Evrope. Jedan od glavnih argumenata za to jeste činjenica da je obrazovanje u ovim zemljama bilo (a i danas uglavnom jeste) u velikoj meri finansirano od strane države, pa samim tim ne može biti posmatrano kao funkcija ekonomskog blagostanja porodice budući da se, uslovno, svako mogao školovati onoliko koliko je hteo, u skladu sa ličnim sposobnostima i aspiracijama²¹.

Pored toga, razumno se čini pretpostavka da je, u situaciji postojanja intergrupnih razlika u vezi sa raširenošću vrednosti samoizražavanja, interpretacija koja se poziva na rastuće nivoe obrazovanja kao uzročni faktor u ovom nizu najbolje moguće alternativno objašnjenje. To je naročito osnovano u situaciji kada odsustvuje dejstvo faktora koji se u Inghartovoj teoriji smatraju ključnim, a postoje registrovane razlike u vezi sa vrednostima samoizražavanja. Iz tih razloga su, na primer, mlađi skloniji prihvatanju ovih vrednosti, iako su formativne godine proveli u vremenu nesigurnosti. Čini se da obrazovanje ima svojevrstu kom-

²¹ Misli se, pre svega, na više obrazovne nivoe, tj. fakultetsko obrazovanje.

penzatornu ulogu jer ublažuje posledice siromaštva na vrednosne prioritete (Pavlović, 2007b).

Najzad, ovaj nalaz bi mogao biti potvrda pretpostavki nekih drugih autora da se koncept postmaterijalizma, a i samoizražavanja kao njegovog proširenja, odnosi pre svega na demokratske vrednosti koje su pod snažnim uticajem obrazovanja, koje je u tom slučaju važniji faktor od makroekonomskih indikatora. U najgorem slučaju uticaj rastućih nivoa obrazovanja trebalo bi posmatrati kao komplementarno, ako ne i alternativno tumačenje suštine vrednosti samoizražavanja i uočenih razlika u vezi sa njima.

Nacionalnost

S obzirom na relativno mali ukupan broj ispitanika u uzorku koji su se izjasnili kao pripadnici neke od nacionalnih manjina u Srbiji, kao i na to da je za predmet ovog rada važniji sam status manjine, a ne pripadnost konkretnoj etničkoj zajednici, ispitanici su svrstani u dve kategorije – srpskog stanovništva i pripadnika manjine kao jedne celine. Na taj način posmatrano, statistički značajne razlike između dve grupe (tabela br. 15) pojavljuju se u vezi sa demokratskom vrednosnom orijentacijom ($t(1357) = 2.44; p=.015$), ali i ne u vezi sa drugom dispozicijom ($t(1357) = -1.48; p=.137$).

Tabela br. 15: Prosečne vrednosti, standardna devijacija i značajnost razlika s obzirom na nacionalnost

Nacionalnost	Demokratska vrednosna orijentacija		Prihvatanje sebe i drugih	
	AS	SD	AS	SD
Srpska	-0.075	1.010	-0.012	1.004
Nacionalne manjine	-0.272	1.022	.106	1.018
Značajnost razlika	$t(1357) = 2.44; p=.015; \eta=.066$		$t(1357) = -1.48; p=.137; \eta=.040$	

Iako je kombinacija koja odgovara tipu vrednosti samoizražavanja češća u slučaju ispitanika koji imaju status nacionalnih manjina u Srbiji, razlike nisu statistički značajne ($\chi^2 = 3.55; df=3; p=.314; \text{Kramerovo } V = .051$). Svaki peti ispitanik srpske nacionalnosti (20%) i svaki peti pripadnik neke od nacionalnih manjina u Srbiji (22%) pripada tipu vrednosti samoizražavanja (tabela br. 16). Istovremeno, tip vrednosti preživljavanja takođe je neznatno češći u grupi manjina (29%).

Tabela br. 16: Raširenost četiri tipa vrednosti s obzirom na nacionalnost

Nacionalnost	Tip vrednosti				Ukupno
	Vrednosti preživljavanja	Nepoverljive demokrate	Poverljive nedemokrate	Vrednosti samoizražavanja	
srpska	336 (29%)	311 (26%)	295 (25%)	235 (20%)	1177 (100%)
nacionalne manjine	51 (29%)	37 (20%)	52 (29%)	42 (22%)	182 (100%)
Ukupno	387 (29%)	348 (26%)	347 (26%)	277 (20%)	1359 (100%)

Nešto izraženije razlike javljaju se u vezi sa učestalošću tipa nepoverljivog demokrate koji je zastupljeniji u grupi većinskog srpskog stanovništva (26%), nego među pripadnicima manjina (20%), ali su one samo indikativne.

Radni status i zanimanje

Radni status ispitanika ima značajan uticaj na izraženost demokratske vrednosne orijentacije (tabela br. 17). U proseku, ispitanici koji su u radnom odnosu više prihvataju demokratsku vrednosnu orijentaciju ($t(1347) = 7.16; p=.001$). Sa druge strane, i pored izvesnih varijacija, nema značajne razlike u prosečnim faktorskim skorovima na faktoru prihvatanja sebe i drugih ($t(1347) = .16; p=.873$).

Tabela br. 17: Prosečne vrednosti, standardna devijacija i značajnost razlika s obzirom na radni status

Radni status	Demokratska vrednosna orijentacija		Prihvatanje sebe i drugih	
	AS	SD	AS	SD
Zaposlen	.147	.943	.012	.954
Nezaposlen	-.253	1.028	.003	1.035
Značajnost razlika	$t(1347) = 7.16; p=.001; \eta=.191$		$t(1347) = .16; p=.873; \eta=.004$	

Podaci ukazuju na to da bi, u proseku, čist tip vrednosti samoizražavanja trebalo da bude češći u grupi zaposlenih, nego u slučaju nezaposlenih ispitanika koje karakterišu suprotni predznaci prosečnih faktorskih skorova. Učestalost pojedinih tipova vrednosti je u skladu sa tim očekivanjima (tabela br. 18). Tip vrednosti preživljavanja značajno je češći u grupi onih koji su zaposleni ($\chi^2 = 28.57; df=3; p=.001; Kramerovo V = .145$). Ovaj tip vrednosti karakteriše približno svakog petog nezaposlenog ispitanika (19%) i otprilike svakog četvrtog zaposlenog (23%). Slične razlike se pojavljuju i u vezi sa raširenošću tipa nepoverljivog demokrate koji je u grupi zaposlenih ispitanika daleko češći (32%), nego u slučaju ispitanika koji nisu u radnom odnosu (22%).

Vrednosti preživljavanja su, sa druge strane, daleko češće u grupi nezaposlenih (32%) nego u grupi ispitanika koji rade (23%). Objašnjenje u terminima ugroženog osećaja, pre svega, ekonomske sigurnosti u slučaju nezaposlenih ispitanika i ovde se čini kao razumna pretpostavka. Materijalna ugroženost i teškoće ove ispitanike usmeravaju ka vrednosnim prioritetima koji se odnose na potrebe nižeg reda i, u ovom slučaju, vrednosti preživljavanja.

Tabela br. 18: Raširenost četiri tipa vrednosti s obzirom na radni status

Radni status	Tip vrednosti				Ukupno
	Vrednosti preživljavanja	Nepoverljive demokrate	Poverljive nedemokrate	Vrednosti samoizražavanja	
Zaposlen	117 (23%)	163 (32%)	113 (22%)	120 (23%)	512 (100%)
Nezaposlen	265 (32%)	184 (22%)	233 (28%)	155 (19%)	837 (100%)
Ukupno	382 (29%)	347 (26%)	346 (26%)	275 (20%)	1349 (100%)

Vrsta zanimanja još je intenzivnije povezana sa dve dispozicije vrednosti samoizražavanja, pri čemu su prosečne razlike značajne kako u vezi sa demokratskom vrednosnom orijentacijom ($F(7) = 47.09$; $p = .001$), tako i u vezi sa prihvatanjem sebe i drugih ($F(7) = 2.60$; $p = .011$), pri čemu je uticaj na prvu dispoziciju izrazitiji ($\eta = .451$). Kako raste prestiž zanimanja i sa tim povezana složenost poslova koje pojedinac obavlja, raste i prihvatanje demokratske vrednosne orijentacije, ali i stepen prihvatanja sebe i drugih (tabela br. 19).

Domaćice/poljoprivrednici, NK, PK, KV i VKV radnici i penzioneri tvore grupu u kojoj je demokratska orijentacija ispodprosečno raširena. Sa druge strane, stručnjaci i službenici, kako sa srednjom, tako i sa visokom stručnom spremom, kao i učenici i studenti, jesu grupa unutar koje je demokratska orijentacija natprosečno raširena. Slično se može reći i za drugu dispoziciju, s tim što postoje dva izuzetka – službenici sa srednjom stručnom spremom koji su ispodprosečno srećni i poverljivi i, sa druge strane, penzioneri koje karakteriše upravo suprotno.

Tabela br. 19: Prosečne vrednosti, standardna devijacija i značajnost razlika s obzirom na zanimanje

Zanimanje	Demokratska vrednosna orijentacija		Prihvatanje sebe i drugih	
	AS	SD	AS	SD
Domaćica/poljoprivrednik	-.808	.896	-.216	1.012
NK i PK radnik	-.564	.848	-.120	1.143
KV i VKV radnik	-.245	.897	-.034	1.032
Stručnjak ili službenik sa srednjom školom	.128	.919	-.054	.986
Službenik ili stručnjak sa višom i visokom školom	.296	.924	.086	.959
Učenik ili student	.608	.829	.128	.933
Penzioner	-.716	.974	.170	.970
Drugo	-.106	.969	.157	.982
Značajnost razlika	F (7) = 47.09; p=.001; η =.451		F (7) = 2.60; p=.011; η =.118	

Kako raste prestiž zanimanja, statistički značajno raste i raširenost tipa vrednosti samoizražavanja, ali i tipa nepoverljivog demokrate i istovremeno opada tip vrednosti preživljavanja, odnosno tipa poverljivog nedemokrate ($\chi^2= 184.4$; $df=21$; $p=.001$; Kramerovo V = .217).

Tabela br. 20: Raširenost četiri tipa vrednosti s obzirom na zanimanje

Zanimanje	Tip vrednosti				Ukupno
	Vrednosti preživljavanja	Nepoverljive demokrate	Poverljive nedemokrate	Vrednosti samoizražavanja	
Domaćica/ poljoprivrednik	70 (49%)	19 (13%)	44 (31%)	11 (8%)	143 (100%)
NK i PK radnik	57 (43%)	25 (19%)	36 (27%)	15 (11%)	132 (100%)
KV i VKV radnik	58 (35%)	35 (21%)	44 (26%)	30 (18%)	167 (100%)
Stručnjak ili službenik sa srednjom školom	86 (26%)	108 (32%)	68 (20%)	74 (22%)	336 (100%)
Službenik ili stručnjak sa višom i visokom školom	38 (17%)	72 (33%)	52 (24%)	56 (26%)	219 (100%)
Učenik ili student	12 (9%)	56 (39%)	18 (13%)	56 (39%)	142 (100%)
Penzioner	42 (37%)	13 (11%)	46 (40%)	15 (13%)	115 (100%)
Drugo	12 (26%)	8 (17%)	17 (37%)	9 (19%)	47 (100%)
Ukupno	375 (29%)	337 (26%)	325 (25%)	266 (20%)	1301 (100%)

Kategoriju domaćica/poljoprivrednik (8%) karakteriše najslabija raširenost tipa samoizražavanja, pri čemu je tip vrednosti preživljavanja najzastupljeniji na nivou proste većine ispitanika iz ove kategorije (49%). Vrednosti preživljavanja dominantne su i u grupi NK i PK radnika (43%), KV i VKV radnika (35%), penzionera (37%), ali i u grupi službenika sa srednjom školom (26%). Sa druge strane, fakultetski obrazovane službenike i stručnjake (26%), učenike i studente (39%) karakteriše veća zastupljenost tipa vrednosti samoizražavanja. Zanimanje u sebi obuhvata veliki broj različitih faktora, počev od samih karakteristika posla (prestiz, plata, složenost i tip poslova, manja ili veća lična autonomija i kreativnost i sl.), pa do dužine i vrste školovanja koje je potrebno za obavljanje određenih zanimanja. Stoga je razumljiva povezanost zanimanja i tipa vrednosti koja je intenzivnija od svih do sada analiziranih povezanosti sociodemografskih obeležja i ovih vrednosti (Kramerovo $V = .217$). Svakako da se dobar deo uticaja zanimanja na vrednosti samoizražavanja može svesti na uticaj obrazovanja, ali je očigledno da se ova povezanost time ne iscrpljuje, budući da je samo obrazovanje slabije povezano sa analiziranim tipovima vrednosti (Kramerovo $V = .155$).

Bračni status

Oni koji na neki način „krše“ tradicionalne norme u sferi bračnog života više prihvataju demokratsku vrednosnu orijentaciju ($F(4) = 34.65$; $p = .001$). Najviše prosečne skorove na ovom faktoru ispoljavaju ispitanici koji nisu u braku, odnosno oni koji su u vanbračnoj zajednici (tabela br. 21). Obrnuto važi za one koji su u braku, ali i za razvedene i udovce (ove poslednje verovatno zbog toga što su u pitanju najstariji ispitanici).

Prosečne razlike faktorskih skorova u vezi sa drugom dispozicijom na granici su statističke značajnosti ($F(4) = 2.37$; $df=4$; $p = .050$), iako obrazac nije tako nedvosmislen. Oni koji su razvedeni ili udovci manifestuju ispodprosečne skorove, dok su oni koji su u braku, vanbračnoj zajednici ili samci, u proseku, na pozitivnom polu ovog faktora.

Tabela br. 21: Prosečne vrednosti, standardna devijacija i značajnost razlika s obzirom na bračni status

Bračni status	Demokratska vrednosna orijentacija		Prihvatanje sebe i drugih	
	AS	SD	AS	SD
Oženjen/Udata	-.182	.984	.042	.990
Razveden-a	-.197	.942	-.347	1.144
Udovac/Udovica	-.744	.913	-.027	1.149
Vanbračna zajednica	.057	1.194	.048	.838
Neoženjen/neudata	.354	.937	.004	.953
Značajnost razlika	F (4) = 34.65; p=.001; η=.306		F (4) = 2.37; df=4; p=.050; η=.084	

Čisti tipovi vrednosti se, u proseku, javljaju samo u slučaju onih koji su u vanbračnoj zajednici ili su samci (vrednosti samoizražavanja) i onih koji su razvedeni (vrednosti preživljavanja). Ostale tri kategorije, u proseku, karakteriše neki od konfliktnih tipova.

U skladu sa tim su i statistički značajne razlike u raširenosti tipova vrednosti unutar ovih kategorija ($\chi^2 = 96.65$; $df=12$; $p=.001$; Kramerovo V = .155), iako je povezanost slaba (tabela br. 22).

Tip vrednosti samoizražavanja najrašireniji je u grupi onih koji su u vanbračnoj zajednici (30%) i onih koji su samci (28%), što je ujedno i jedina grupa u kojoj je ovaj tip rašireniji od suprotnog tipa vrednosti preživljavanja. Tip vrednosti samoizražavanja je u grupi ispitanika koji su u braku (19%), razvedeni (13%) ili udovci, tj. udovice (8%) daleko ređi.

Tabela br. 22: Raširenost četiri tipa vrednosti s obzirom na bračni status

Bračni status	Tip vrednosti				Ukupno
	Vrednosti preživljavanja	Nepoverljive demokrate	Poverljive nedemokrate	Vrednosti samoizražavanja	
Oženjen/Udata	241 (30%)	175 (22%)	229 (29%)	154 (19%)	798 (100%)
Razveden/a	23 (34%)	22 (33%)	13 (19%)	9 (13%)	67 (100%)
Udovac/Udovica	51 (39%)	21 (16%)	49 (37%)	10 (8%)	131 (100%)
Vanbračna zajednica	7 (35%)	4 (20%)	3 (15%)	6 (30%)	20 (100%)
Neoženjen/neudata	61 (18%)	125 (38%)	52 (16%)	94 (28%)	332 (100%)
Ukupno	383 (28%)	347 (26%)	346 (26%)	273 (20%)	1348 (100%)

Značajan uticaj varijabli poput bračnog ili radnog statusa na raširenost analiziranih tipova vrednosti posebno dobija na značaju ukoliko se imaju u vidu

ranije izloženi podaci koji se tiču povezanosti uzrasta i analiziranih dispozicija jer bi mogli ukazivati da pad raširenosti tipa vrednosti samoizražavanja može biti posledica efekata životnog ciklusa s obzirom na značajan uticaj faktora koji opisuju karakteristike pojedinca u određenim fazama životnog ciklusa. Definitivan odgovor o primarnosti efekata životnog ciklusa, odnosno generacijskih razlika na osnovu ovih podataka nije moguće dati, ali će o tome biti više reči u delovima koji slede.

Nivo prihoda, finansijska situacija porodice, zadovoljstvo ličnim životnim standardom i ekonomskom situacijom u zemlji

U skladu sa osnovnim tezama Inghartove teorije, indikatori koji se odnose na ekonomske aspekte života pojedinca trebalo bi da imaju presudan značaj za vrednosti samoizražavanja, budući da je analiza rađena na individualnom nivou, pa se ne mogu uzimati u obzir makroekonomski pokazatelji sa socijetalnog nivoa. U ovom radu korišćena su četiri takva indikatora kako bi problem bio sagledan iz više različitih uglova, s obzirom na takva sociodemografska obeležja pojedinca.

Nivo ličnih primanja i opisna ocena finansijske situacije porodice su dva indikatora koja bi se uslovno mogli nazvati objektivnim pokazateljima. Iako su u pitanju iskazi samih ispitanika u vezi sa ova dva indikatora, oni na izvestan način opisuju objektivno stanje porodice, bilo preko ukupnih primanja iz poslednjeg meseca pre samog istraživanja, bilo u oceni objektivnih mogućnosti za život koji im taj konkretan iznos novca daje. Dodatno, ova dva indikatora su komplementarna, budući da je ukupan prihod domaćinstva relativna stvar koja pre svega zavisi od broja članova porodice, pa bi važniji bio svojevrsni prihod po glavi domaćinstva koji bi bio realnija objektivna mera standarda domaćinstva. Međutim, budući da su odgovori ispitanika direktno svrstavani u ranije opisane kategorije primanja, nije bilo moguće izračunati iznos po glavi domaćinstva jer nisu bili dostupni podaci o konkretnom iznosu, a kategorije definisane u terminima raspona novca ne omogućavaju preciznu procenu. U toj situaciji, opisna procena standarda domaćinstva daje dodatan pokazatelj objektivnih mogućnosti, pri čemu procena ispitanika, verovatno, uzima u obzir sve članove domaćinstva. Drugim rečima, ukoliko ispitanik odgovori da imaju dovoljno novca da kupe garderobu, on verovatno misli da imaju novca za garderobu svih članova domaćinstva. Druga dva indikatora,

zadovoljstvo ličnim životnim standardom i ekonomskom situacijom u zemlji, predstavljaju svojevrsne subjektivne procene u sferi emotivnog koje su i u Inghartovoj teoriji važnije nego objektivni pokazatelji. Bez obzira na realna primanja, ispitanik koji nije zadovoljan ličnim životnim standardom pre će imati doživljaj ekonomske nesigurnosti. Pored toga, ova dva indikatora odnose se na dva nivoa – nivo pojedinca i nivo države, čime dobijaju na značaju, budući da je razlikovanje ova dva nivoa od presudne važnosti zbog nekih

ranih istraživanja koja pokazuju da su postmaterijalističke vrednosti (koje su deo ovde opisane demokratske vrednosne orijentacije) pod velikim uticajem ekonomske situacije u zemlji u trenutku ispitivanja. Najzad, postmaterijalizam sačinjavaju društveni ciljevi koji ne moraju nužno biti i ciljevi pojedinca, pa je i verovatnije da na njih utiču karakteristike države kojoj se određeni poželjni ciljevi pripisuju. Na primer, bez obzira na visok životni standard, pojedinac može biti nezadovoljan materijalnom situacijom u zemlji i niskim standardom drugih ljudi i za važan društveni cilj birati, na primer, borbu protiv rasta cena, iako lično može više vrednovati neke nematerijalne aspekte života.

Ukoliko se najpre analizira povezanost ukupne sume primanja jednog domaćinstva i dve dispozicije vrednosti samoizražavanja, značajna povezanost postoji, ali samo sa faktorom demokratske vrednosne orijentacije ($r=.109$; $p=.001$). To nije slučaj sa faktorskim skorovima druge dispozicije, gde je povezanost čak negativna, iako neznačajna ($r=-.006$; $p=.837$). Nivo prihoda povezan je i sa raširenošću tipa vrednosti samoizražavanja, ali je povezanost slaba ($r=.069$; $p=.011$).

Drugi indikator iz ove grupe značajno utiče kako na demokratsku vrednosnu orijentaciju ($F(2) = 57.30$; $p=.001$), tako i na drugu dispoziciju ($F(2) = 22.44$; $p=.001$) i to u oba slučaja u očekivanom pravcu. Što je finansijska situacija porodice bolja, to su više i prosečne vrednosti faktorskih skorova (tabela br. 23), pri čemu je uticaj na faktorske skorove demokratskih vrednosti izrazitiji ($\eta=.284$).

Tabela br. 23: Prosečne vrednosti, standardna devijacija i značajnost razlika s obzirom na finansijsku situaciju porodice

Finansijska situacija porodice	Demokratska vrednosna orijentacija		Prihvatanje sebe i drugih	
	AS	SD	AS	SD
Loša	-.413	.975	-.209	1.077
Šrednja	-.007	.990	.125	.935
Dobra	.368	.922	.230	.913
Značajnost razlika	$F(2) = 57.30$; $p=.001$; $\eta=.284$		$F(2) = 22.44$; $p=.001$; $\eta=.182$	

Dve suprotstavljene grupe ispitanika s obzirom na kvalitet finansijske situacije porodice, u proseku, pozicioniraju se u dva suprotstavljena (čista) tipa vrednosti. Loša finansijska situacija ispitanike smešta u kvadrant tipa vrednosti preživljavanja (negativni skorovi na oba faktora), dok za one koje karakteriše dobra situacija važi upravo obrnuto (pozitivni faktorski skorovi).

Takođe, distribucija četiri tipa vrednosti značajno se razlikuje s obzirom na finansijsku situaciju porodice ($\chi^2= 88.56$; $df=6$; $p=.001$; Kramerovo $V = .184$). Sa poboljšanjem finansijske situacije porodice, raste i raširenost tipa vrednosti sa-

moizražavanja i opada raširenost tipa vrednosti preživljavanja (tabela br. 24). Raširenost tipa vrednosti samoizražavanja u grupi onih koji svoju finansijsku situaciju opisuju kao lošu (13%) daleko je slabija u odnosu na procentualnu zastupljenost tipa vrednosti preživljavanja (40%).

Tabela br. 24 Raširenost četiri tipa vrednosti s obzirom na finansijsku situaciju porodice

Finansijska situacija porodice	Tip vrednosti				Ukupno
	Vrednosti preživljavanja	Nepoverljive demokrate	Poverljive nedemokrate	Vrednosti samoizražavanja	
Loša	208 (40%)	113 (22%)	134 (26%)	67 (13%)	522 (100%)
Srednja	126 (23%)	147 (27%)	150 (28%)	121 (22%)	545 (100%)
Dobra	36 (15%)	75 (31%)	49 (21%)	79 (33%)	239 (100%)
Ukupno	370 (28%)	335 (26%)	333 (26%)	267 (20%)	1306 (100%)

U srednjoj kategoriji dva tipa su gotovo podjednako raširena, dok je u grupi ispitanika koji svoju finansijsku situaciju opisuju kao dobru skoro dvostruko više onih koje karakteriše tip vrednosti samoizražavanja (33%) nego tip vrednosti preživljavanja (15%).

Učestalost tipa nepoverljivog demokrate takođe linearno raste sa poboljšanjem kvaliteta finansijske situacije, pa je učestalost ovog tipa najveća u grupi ispitanika koji svoju finansijsku situaciju opisuju kao dobru (31%), nego u slučaju onih sa osrednjom (27%) ili lošom finansijskom situacijom (22%). Sa druge strane, drugi konfliktni tip je najređi u grupi dobrostojećih ispitanika i odlikuje svakog petog (21%), dok je nešto učestaliji u grupi ispitanika osrednje (28%) ili loše materijalne situacije (26%).

Korišćenje druge dve vrste indikatora koji su nazvani subjektivnim, pokazuje gotovo identične rezultate. Što je pojedinac zadovoljniji ličnim životnim standardom (tabela br. 25), viši su prosečni faktorski skorovi, pri čemu su razlike između tri grupe s obzirom na zadovoljstvo statistički značajne kako za jednu ($F(2) = 29.02; p=.001$), tako i za drugu dispoziciju ($F(2) = 38.75; p=.001$), pri čemu je uticaj na poslednju intenzivniji ($\eta=.233$).

Tabela br. 25: Prosečne vrednosti, standardna devijacija i značajnost razlika s obzirom na zadovoljstvo životnim standardom

Zadovoljstvo ličnim životnim standardom	Demokratska vrednosna orijentacija		Prihvatanje sebe i drugih	
	AS	SD	AS	SD
Nezadovoljan	-.317	1.008	-.217	1.046
Srednje zadovoljan	.043	.957	.032	.906
Zadovoljan	.128	.997	.331	.927
Značajnost razlika	F (2) = 29.02; p=.001; η=.203		F (2) = 38.75; p=.001; η=.233	

Kao i prethodnom slučaju, dve ekstremne grupe se u vezi sa zadovoljstvom ličnim životnim standardom, u proseku, pozicioniraju u dva kvadranta opisana suprotstavljenim tipovima vrednosti i to u očekivanom pravcu – oni koji su zadovoljni su u kvadrantu samoizražavanja; nezadovoljni u kvadrantu preživljavanja. U skladu sa tim, distribucija tipova vrednosti unutar ovih kategorija značajno se razlikuje ($\chi^2= 80.59$; $df=6$; $p=.001$; Kramerovo V = .173), pri čemu je procentualna zastupljenost pojedinih tipova vrlo slična onoj prikazanoj u prethodnoj tabeli (tabela br. 26). Što je pojedinac zadovoljniji životnim standardom, to je dominantniji tip vrednosti samoizražavanja. U slučaju onih koji su nezadovoljni, približno svaki osmi (12%) ispitanik pripada ovom tipu, u srednjoj kategoriji svaki peti (21%), a u kategoriji zadovoljnih svaki treći (33%).

Tabela br. 26: Raširenost četiri tipa vrednosti s obzirom na zadovoljstvo životnim standardom

Zadovoljstvo ličnim životnim standardom	Tip vrednosti				Ukupno
	Vrednosti preživljavanja	Nepoverljive demokrate	Poverljive nedemokrate	Vrednosti samoizražavanja	
Nezadovoljan	223 (35%)	156 (25%)	178 (28%)	78 (12%)	635 (100%)
Srednje zadovoljan	89 (28%)	94 (30%)	68 (22%)	66 (21%)	317 (100%)
Zadovoljan	74 (19%)	97 (24%)	99 (25%)	131 (33%)	401 (100%)
Ukupno	386 (29%)	347 (26%)	345 (26%)	275 (20%)	1353 (100%)

Distribucija dva konfliktna tipa praktično se ne razlikuje značajno kako unutar pojedinih kategorija ispitanika s obzirom na zadovoljstvo ličnim životnim standardom, tako ni između njih jer svaki od ova dva tipa obuhvata približno četvrtinu ispitanika u svakoj kategoriji.

Za razliku od tri prethodna indikatora, zadovoljstvo ekonomskom situacijom u zemlji ima mešoviti uticaj na dve dispozicije (tabela br. 27). Pre svega, razlika prosečnih skorova na dispoziciji demokratske vrednosne orijentacije nije

značajna ($F(2) = 2.94; p=.053$). Značajan uticaj pojavljuje se u vezi sa drugom dispozicijom – što je pojedinac zadovoljniji ekonomskom situacijom u zemlji i lično je zadovoljniji i poverljiviji ($F(2) = 28.81; p=.001$).

Tabela br. 27: Prosečne vrednosti, standardna devijacija i značajnost razlika s obzirom na zadovoljstvo ekonomskom situacijom u zemlji

Zadovoljstvo ekonomskom situacijom u zemlji	Demokratska vrednosna orijentacija		Prihvatanje sebe i drugih	
	AS	SD	AS	SD
Nezadovoljan	-.141	1.026	-.115	1.024
Srednje zadovoljan	.023	.947	.183	.893
Zadovoljan	-.034	1.029	.527	.869
Značajnost razlika	$F(2) = 2.94; p=.053; \eta=.066$		$F(2) = 28.81; p=.000; \eta=.203$	

Na nivou tipova vrednosti, razlike u raširenosti su značajne i u skladu sa ranije izloženim rezultatima ($\chi^2 = 41.9; df=6; p=.002$; Kramerovo $V = .125$). Što je pojedinac zadovoljniji ekonomskom situacijom u zemlji, verovatnije je da će ga karakterisati tip vrednosti samoizražavanja (tabela br. 28). Ipak, iako je povezanost na nivou koeficijenta asocijacije daleko slabija od prethodna tri indikatora iz ove grupe, procentualna zastupljenost tipa samoizražavanja s obzirom na zadovoljstvo ekonomskom situacijom u zemlji veća je nego u prethodnim slučajevima.

Drugim rečima, iako razlike nisu izrazite, tip vrednosti samoizražavanja je rašireniji u grupi onih koji su zadovoljni ekonomskom situacijom u zemlji (34%), nego u grupi onih koji su zadovoljni sopstvenim životnim standardom (33%) ili onih koji sopstvenu finansijsku situaciju procenjuju kao dobru (33%).

Drugi važan podatak tiče se specifičnog odnosa učestalosti dva konfliktna tipa u grupi ispitanika koji su zadovoljni ekonomskom situacijom u zemlji. Tip poverljivog nedemokrate je u ovoj grupi ispitanika češći (37%) kako u odnosu na tri preostala tipa vrednosti, tako i u poređenju sa učestalošću ovog tipa vrednosti u ostale dve grupe ispitanika. Sa druge strane, tip nepoverljivog demokrate je daleko ređi u grupi ispitanika koji su zadovoljni ekonomskom situacijom u zemlji (16%), nego u grupi osrednje zadovoljnih (28%) ili nezadovoljnih ispitanika (26%). Za razliku od ispitanika zadovoljnih ekonomskom situacijom u zemlji, u preostale dve grupe dva konfliktna tipa javljaju se sa približno jednakom učestalošću.

Tabela br. 28: Raširenost četiri tipa vrednosti s obzirom na zadovoljstvo ekonomskom situacijom u zemlji

Zadovoljstvo ekonomskom situacijom u zemlji	Tip vrednosti				Ukupno
	Vrednosti preživljavanja	Nepoverljive demokrate	Poverljive nedemokrate	Vrednosti samoizražavanja	
Nezadovoljan	302 (31%)	250 (26%)	235 (25%)	170 (18%)	958 (100%)
Srednje zadovoljan	64 (25%)	71 (28%)	59 (23%)	62 (24%)	256 (100%)
Zadovoljan	17 (14%)	20 (16%)	46 (37%)	42 (34%)	125 (100%)
Ukupno	383 (29%)	341 (26%)	340 (25%)	274 (20%)	1339 (100%)

Dobijeni nalazi o povezanosti četiri indikatora koji se odnose na ekonomsku sferu života pojedinca i vrednosti samoizražavanja jednim delom su u skladu sa teorijom Ingharta. Neki od indikatora snažnije su povezani sa ovim vrednostima (npr. finansijska situacija porodice, Kramerovo $V=.184$) nego ranije analizirani faktori poput obrazovanja (Kramerovo $V=.155$). Međutim, posebno su važna dva podatka. U ovoj grupi indikatora, najznačajniju povezanost pokazuje kvalitet finansijske situacije porodice, dakle indikator u sferi objektivnih pokazatelja i to na individualnom nivou (čime se, naravno, ne osporava argument da je subjektivna percepcija ekonomskih faktora na makro nivou presudna jer takva vrsta povezanosti nije ni bila predmet ovog rada). Dodatno, iako su analizirani indikatori očigledno među najvažnijim za analizirane vrednosti, ne bi se moglo reći da su najvažniji i presudni jer je povezanost bilo kojeg od ovih indikatora i vrednosti samoizražavanja značajno niža od, na primer, vrste zanimanja koju pojedinac obavlja (Kramerovo $V=.217$).

3. Korelati vrednosti samoizražavanja

Vrednosne orijentacije

Šest vrednosnih orijentacija čija će povezanost sa vrednostima samoizražavanja biti analizirana operacionalizovane su, nažalost, samo po jednom tvrdnjom, pa se, samim tim, skor ispitanika na jednoj tvrdnji ne može uzeti kao pouzdan pokazatelj vrednosnih orijentacija ispitanika, već samo kao indikacija eventualnog postojanja odgovarajuće vrednosti u strukturi ličnosti ispitanika. I pored krupnog metodološkog ograničenja koje iz toga proističe, tvrdnje putem kojih je ovih šest vrednosnih orijentacija operacionalizovano iskorišćene su u ana-

lizi vrednosti samoizražavanja kako bi se one sagledale iz različitih uglova i kako bi se preciznije utvrdila priroda kako tipa vrednosti samoizražavanja, tako i dve pojedinačne dispozicije koje su korišćene u već izloženim rezultatima.

Ukoliko se, najpre, analizira povezanost svake od šest vrednosnih orijentacija sa dve dispozicije vrednosti samoizražavanja dobijaju se podaci koji su prikazani u tabeli br. 29.

Tabela br. 29: Povezanost dve dispozicije vrednosti samoizražavanja i srodnih vrednosnih orijentacija (r, značajnost)²²

Vrednosne orijentacije	Demokratska vrednosna orijentacija	Prihvatanje sebe i drugih
Modernizam-Tradicionalizam	.259**	-.003
Otvorenost prema svetu-Zatvorenost prema svetu	.202**	.069*
Neautoritarnost-Autoritarnost	.331**	.042
Nekonformizam-Konformizam	.318**	-.069*
Unutrašnji lokus kontrole-Spoljašnji lokus kontrole	.058*	.151**
Religioznost-Nereligioznost	-.044	.036

* Povezanost značajna na nivou .05

** Povezanost značajna na nivou .01.

Ono što je najuočljiviji podatak jeste da demokratska vrednosna orijentacija statistički značajno korelira sa većinom vrednosnih orijentacija. Preciznije, jedino povezanost sa religioznošću nije značajna. U slučaju druge dispozicije, samo (ne)konformizam, otvorenost-zatvorenost prema svetu i lokus kontrole, pokazuju značajnu povezanost sa ovom varijablom. To su ujedno jedine vrednosne orijentacije koje značajno koreliraju sa obe dispozicije.

Najvišu povezanost sa demokratskim vrednostima pokazuje, kako se to moglo i očekivati, neautoritarnost ($r = .331$; $p=.01$). Ovaj podatak je, verovatno, najubedljiviji argument da prvi izdvojeni faktor ima smisla tretirati kao pokazatelj demokratskih vrednosti.

Ostale značajne korelacije potvrđuju početne pretpostavke. Demokratska vrednosna orijentacija povezana je sa modernizmom ($r = .259$; $p=.01$), otvorenošću prema svetu ($r = .202$; $p=.01$), nekonformizmom ($r = .318$; $p=.01$) i unutrašnjim lokusom kontrole ($r = .058$; $p=.04$), što ukazuje na prodemokratski, prohumanistički i individualistički karakter ove dispozicije. Jedina neznačajna povezanost javlja se u vezi sa vrednosnom orijentacijom religioznosti ($r = -.044$; $p=.168$) koja je, očigledno, irelevantna za prihvatanje demokratskih vrednosti. Na-

²² Skorovi na tvrdnjama su kodirani tako da prvoimenovani pol vrednosne orijentacije odgovara višim skorovima na petostepenoj tvrdnji.

ravno, navedene podatke treba posmatrati samo kao indikacije mogućih odnosa koje zahtevaju dodatna istraživanja, s obzirom na nepouzdanost merenja vrednosnih orijentacija koje se oslanja na samo jedan indikator.

Druga dispozicija vrednosti samoizražavanja pokazuje svega tri značajne korelacije. Prihvatanje sebe i drugih povezano je sa unutrašnjim lokusom kontrole ($r = .151$; $p = .01$), konformizmom ($r = -.069$; $p = .05$) i otvorenošću prema svetu ($r = .069$; $p = .05$). Sve ostale povezanosti nisu značajne. Prosečni skorovi na

indikatoru tradicionalističko-modernističke vrednosne orijentacije značajno se razlikuju s obzirom na četiri tipa vrednosti ($F(3) = 16.635$; $p = .001$)²³. Ispitanici koji su svrstani u tip vrednosti samoizražavanja najbliži su modernističkom polu ove vrednosne orijentacije, odnosno, oni u tipu vrednosti preživljavanja bliži su polu tradicionalnih vrednosti (tabela br. 30). Ove razlike u skladu su sa goreopisanom povezanošću ove vrednosne orijentacije i dve dispozicije vrednosti samoizražavanja. Slično važi i za dimenziju otvorenost-zatvorenost prema svetu jer se prosečne vrednosti tri tipa vrednosti na indikatoru ove vrednosne orijentacije statistički značajno razlikuju ($F(3) = 15.692$; $p = .001$). Ispitanici koje karakteriše tip vrednosti samoizražavanja bliži su polu otvorenosti prema svetu, ali su i ostala tri tipa natprosečno pomerena ka ovom polu, budući da su u sva tri slučaja prosečne vrednosti veće od teorijske aritmetičke sredine na petostepenoj skali (2.5).

Tabela br. 30: Prosečne vrednosti, standardna devijacija i značajnost razlika na indikatorima tri vrednosne orijentacije s obzirom na četiri tipa vrednosti

Tip vrednosti	Modernizam/ Tradicionalizam		Otvorenost prema svetu/Zatvorenost prema svetu		Neautoritarnost/ Autoritarnost	
	AS	SD	AS	SD	AS	SD
Vrednosti preživljavanja	2.27	1.11	3.51	1.30	1.97	1.09
Nepoverljive demokrate	2.67	1.36	4.05	1.17	2.64	1.41
Poverljive nedemokrate	2.20	1.03	3.77	1.17	2.11	1.20
Vrednosti samoizražavanja	2.75	1.36	4.04	1.21	2.82	1.38
Značajnost razlika	F(3)= 16.635; p=.001		F(3)= 15.692; p=.001		F(3)= 33.730; p=.001	

Dosledna povezanost postoji i u vezi sa (ne)autoritarnošću. Prosečne razlike tri tipa vrednosti na indikatoru (ne)autoritarnosti statistički su značajne ($F(3) =$

²³ Poređene su razlike prosečnih skorova četiri analizirana tipa vrednosti na svakom od petostepenih indikatora šest vrednosnih orijentacija, budući da nema mnogo smisla svrstavati ispitanike u kategorije vrednosnih orijentacija s obzirom da su one operacionalizovane samo po jednim indikatorom. Ovim se, naravno, ne implicira uzročna veza tipova vrednosti na šest vrednosnih orijentacija, već je samo korišćeno rešenje koje je procenjeno kao adekvatnije.

33.730; $p=.001$). Pripadnost tipu vrednosti samoizražavanja nosi sa sobom ispodprosečne skorove na indikatoru (ne)autoritarnosti, odnosno pomak ka neautoritarnosti, i obrnuto.

Na nivou prosečnih skorova ispitanika s obzirom na analizirane tipove vrednosti statistički značajne razlike javljaju se i na indikatoru (ne)konformizma ($F(3)= 32.111$; $p=.001$), uz razlike u očekivanom smeru (tabela br. 31). Slično važi i u vezi sa uticajem lokusa kontrole koji ostaje značajan i u vezi sa četiri tipa vrednosti ($F(3)= 6.194$; $p=.001$). Uz tip vrednosti samoizražavanja ide i unutrašnji lokus kontrole i obrnuto. Najzad, ispitanici koje karakterišu razlikovani tipovi vrednosti ne razlikuju se značajno u vezi sa prosečnim skorovima na indikatoru religioznosti ($F(3)= 1.025$; $p=.380$). Razlike u vezi sa stepenom religioznosti između četiri tipa praktično i nema.

Tabela br. 31: Prosečne vrednosti, standardna devijacija i značajnost razlika na indikatorima tri vrednosne orijentacije s obzirom na četiri tipa vrednosti

Tip vrednosti	Nekonformizam/ Konformizam		Unutrašnji lokus kontrole/Spoljašnji lokus kontrole		Religioznost/ Nereligioznost	
	AS	SD	AS	SD	AS	SD
Vrednosti preživljavanja	3.08	1.23	3.35	1.28	3.67	.83
Nepoverljive demokrate	3.73	1.18	3.50	1.29	3.70	.79
Poverljive nedemokrate	2.90	1.23	3.65	1.10	3.78	.81
Vrednosti samoizražavanja	3.46	1.17	3.73	1.21	3.74	.87
Značajnost razlika	$F(3)= 32.111$; $p=.001$		$F(3)= 6.194$; $p=.001$		$F(3)= 1.025$; $p=.380$	

Ukoliko se sumiraju rezultati analize povezanosti vrednosti samoizražavanja sa srodnim konceptima, povezanost ovih vrednosti sa autoritarnošću, modernizmom i lokusom kontrole ima poseban značaj, jer opravdava Inghartove pretpostavke da je u pitanju koncept koji odražava otpor prema tradicionalnim normama i spolja nametnutom autoritetu uopšte, budući da su glavni kriterijum za ponašanje internalizovane norme pojedinca koji je emancipovan od autoriteta. U skladu sa tim su i značajne povezanosti samoizražavanja i nekonformizma, odnosno otvorenosti prema svetu. Naravno, potreban je oprez u tumačenju kako značajnih, tako i neznačajnih povezanosti, s obzirom na pomenuta metodološka ograničenja, pa bi dobijene rezultate trebalo posmatrati samo kao naznake mogućih odnosa.

U cilju dobijanja validnijih podataka, faktorskom analizom na šest analiziranih indikatora vrednosnih orijentacija izdvojena su dva interpretabilna faktora (tabela br. 32). Prvi faktor obuhvata indikatore nekonformizma, neautoritarnosti, modernizma i otvorenosti prema svetu i opisno je nazvan *prograđanska vrednosna orijentacija*. Drugi faktor, nazvan *nekritički odnos prema autoritetu*, obuhvata religioznost, autoritarnost i spoljašnji lokus kontrole.

Tabela br. 32: Faktorska struktura vrednosnih orijentacija

Vrednosne orijentacije	Faktorska zasićenja	
	I	II
Modernizam	.693	
Divorenost prema svetu	.620	
Neautoritarnost	.653	-.361
Nekonformizam	.712	
Unutrašnji lokus kontrole		-.832
Religioznost		.468
Objašnjena varijansa	31.79%	17.77%

Povezanost dva elementa vrednosti samoizražavanja sa prvom izolovanom dispozicijom pokazuje da je veza progradanske sa demokratskom vrednosnom orijentacijom pozitivna i statistički značajna ($r = .416$; $p = .000$), što dodatno govori o demokratskom karakteru analizirane dispozicije. Povezanost sa prihvatanjem sebe i drugih nije značajna ($r = .052$; $p = .068$).

Nekritički odnos prema autoritetu pokazuje, takođe, jednu značajnu (negativnu) povezanost, ali sa prihvatanjem sebe i drugih ($r = -.120$; $p = .001$). Iako negativna, povezanost sa demokratskom orijentacijom, iznenađujuće, nije značajna ($r = -.012$; $p = .668$). Prosečne vrednosti na dva faktora četiri grupe ispitanika s obzirom na

analizirane tipove vrednosti značajno se razlikuju (tabela br. 33). Vrednosti samoizražavanja prate viši prosečni skorovi na faktoru progradanske vrednosne orijentacije, nego u slučaju ispitanika iz nekog od dva konfliktna tipa ili suprotstavljenog tipa vrednosti preživljavanja ($F(3) = 47.792$; $p = .001$).

Tabela br. 33: Prosečne vrednosti, standardna devijacija i značajnost razlika na faktoru progradanske vrednosne orijentacije i nekritičkog odnosa prema autoritetu s obzirom na tri tipa vrednosti

Tip vrednosti	Progradanska vrednosna orijentacija		Nekritički odnos prema autoritetu	
	AS	SD	AS	SD
Vrednosti preživljavanja	-.346	.891	.122	1.024
Nepoverljive demokrate	.329	.989	.027	1.046
Poverljive nedemokrate	-.261	.873	-.097	.925
Vrednosti samoizražavanja	.350	1.04	-.078	.979
Značajnost razlika	$F(3) = 47.792$; $p = .001$		$F(3) = 3.302$; $p = .025$	

Ispitanike u grupi vrednosti preživljavanja karakteriše izraženija nekritičnost prema autoritetu, nego druge tri posmatrane grupe, pri čemu su razlike statistički značajne ($F(3) = 3.302$; $p = .025$).

Partijska orijentacija

Uticaj partijske orijentacije na dve dispozicije vrednosti samoizražavanja je izrazit (tabela br. 34). S obzirom na stepen prihvatanja demokratskih vrednosti, pristalice različitih političkih partija značajno se i izrazito razlikuju ($F(10) = 19.80$; $p = .001$), pri čemu postoje svega četiri partije čije pristalice natprosečno prihvataju demokratsku vrednosnu orijentaciju.

To su pristalice Liberalno-demokratske partije (koje karakteriše ubedljivo najснаžnije prihvatanje ovih vrednosti), Demokratske stranke, G17 plus i Demokratske stranke Srbije (najslabije u ovoj grupi). Pristalice ostalih partija, kategorije izbornih apstinenata i neodlučnih ispodprosečno prihvataju ove vrednosti. To se naročito odnosi na pristalice Socijalističke partije Srbije i Srpske radikalne stranke, dve, inače, najkonzervativnije partije na političkoj sceni Srbije.

Razlike prosečnih vrednosti u vezi sa drugom dispozicijom takođe su statistički značajne ($F(10) = 3.21$; $p = .001$), iako je obrazac manje jasan. Prihvatanje sebe i drugih najizraženije je kod pristalica DS-a, LDP-a, G17 plus, DSS-a, ali i SPS-a.

Tabela br. 34: Prosečne vrednosti, standardna devijacija i značajnost razlika s obzirom na partijsku participaciju i orijentaciju

Partijska pripadnost	Demokratska vrednosna orijentacija		Prihvatanje sebe i drugih	
	AS	SD	AS	SD
Nc bi glasao	-.235	1.019	-.206	1.037
Neodlučan da li bi glasao	-.382	.946	-.059	.937
Neodlučan za koga bi glasao	-.380	1.016	.033	.882
Srpska radikalna stranka	-.289	.891	-.078	1.066
Demokratska stranka	.365	.907	.168	.972
Demokratska stranka Srbije	.079	.882	.054	1.085
Socijalistička partija Srbije	-.583	.931	-.035	1.046
Srpski pokret obnove	.122	1.034	-.318	1.001
G17 plus	.273	.811	.310	1.033
Liberalno-demokratska partija	.996	.825	.312	1.041
Druga partija	-.233	1.057	.167	1.037
Značajnost razlika	$F(10) = 19.80$; $p = .001$; $\eta = .358$		$F(10) = 3.21$; $p = .001$; $\eta = .153$	

Kombinacija dve dispozicije u tri tipa vrednosti unutar ovih kategorija ispitanika još ubedljivije ukazuje na uticaj partijske orijentacije na samoizražavanje (tabela br. 35).

Tip vrednosti samoizražavanja najčešći je u grupi pristalica LDP-a (51%, ovaj tip je rašireniji od druga dva zajedno), DS-a (32%) i G17 plus (29%). To su ujedno jedine tri grupe pristalica kod kojih je ovaj tip rašireniji od vrednosti preživljavanja. Počev od pristalica DSS-a koje karakteriše istovetna raširenost dva

suprotstavljena tipa (22%), pristalice ostalih stranaka i apstinenata karakteriše dominacija tipa vrednosti preživljavanja ($\chi^2= 152.0$; $df=30$; $p=.001$; Kramerovo $V = .193$).

Uticaj partijske orijentacije na distribuciju tipova vrednosti i stepen prihvatanja dve analizirane dispozicije ima nekoliko važnih implikacija. Najpre, koeficijent asocijacije između partijske pripadnosti i distribucije tipa vrednosti viši je od svih do sada registrovanih (Kramerovo $V = .216$), što, barem na bivarijantnom nivou, ukazuje da je partijska orijentacija jedan od najvažnijih faktora analiziranih dispozicija. Istovremeno, intenzivna povezanost dodatno ukazuje na snažnu političku konotaciju analiziranog koncepta, odnosno opravdanost posmatranja sa država samoizražavanja kao politički relevantnih dispozicija pojedinca.

Sa druge strane, izloženi podaci su u skladu sa brojnim istraživanjima u našoj sredini koja su identifikovala duboke podele u biračkom telu Srbije s obzirom na relevantne karakteristike birača pojedinih političkih partija (Komšić i sar., 2003; Mihailović, 2006; Pantić, 2002; 2006; Pantić i Pavlović, 2006; Pavlović, 2006b). Neretko se govori o „dve Srbije“ ili „U“ distribuciji u vezi sa karakteristikama birača, socio-ekonomskim, istorijsko-etničkim, kulturno-vrednosnim ili ideološko-političkim rascjepima u političkom životu Srbije itd., čime se ukazuje ne postojanje dve suprotstavljene (često i nepomirljive) grupe birača u biračkom telu Srbije – jedne (karakterisane kao proevropska, demokratska, moderna, liberalna, građanska itd.), koju uglavnom čine birači Demokratske stranke i njima, po mnogim relevantnim karakteristikama, slični birači G17 plus, LDP-a i, u manjem stepenu, DSS-a i druge (karakterisane kao antievropska, nedemokratska, tradicionalna, konzervativna, nacionalistička i sl.), koju uglavnom čine birači SRS-a i SPS-a.

Tabela br. 35: Raširenost četiri tipa vrednosti s obzirom na partijsku participaciju i orijentaciju

Partijska orijentacija	Tip vrednosti				Ukupno
	Vrednosti preživljavanja	Nepoverljive demokrate	Poverljive nedemokrate	Vrednosti samoizražavanja	
Ne bi glasao	101 (40%)	57 (22%)	56 (22%)	42 (17%)	255 (100%)
Neodlučan da li bi glasao	62 (39%)	27 (17%)	45 (28%)	28 (17%)	163 (100%)
Neodlučan za koga bi glasao	62 (29%)	58 (27%)	71 (33%)	24 (11%)	214 (100%)
Srpska radikalna stranka	66 (32%)	47 (23%)	58 (28%)	36 (17%)	207 (100%)
Demokratska stranka	36 (15%)	75 (32%)	50 (21%)	75 (32%)	236 (100%)
Demokratska stranka Srbije	19 (22%)	27 (32%)	20 (24%)	19 (22%)	85 (100%)
Socijalistička partija Srbije	19 (50%)	5 (13%)	11 (29%)	3 (8%)	38 (100%)
Srpski pokret obnove	4 (25%)	7 (47%)	2 (13%)	2 (13%)	16 (100%)
G17 plus	6 (16%)	11 (29%)	10 (26%)	11 (29%)	38 (100%)
Liberalno-demokratska partija	2 (4%)	13 (26%)	5 (9%)	28 (51%)	55 (100%)
Druga partija	10 (20%)	13 (26%)	20 (39%)	8 (16%)	51 (100%)
Ukupno	387 (29%)	347 (26%)	348 (26%)	276 (20%)	1358 (100%)

Podaci dobijeni u ovom radu su u skladu sa ranijim zapažanjima što je u kontekstu tekuće analize od posebne važnosti. Upotreba jednog potpuno novog koncepta i instrumenta koji bi u teoriji trebalo da ukazuje na demokratski potencijal pojedinca, dovela je do analognih, mada ne tako oštih, podela u biračkom telu Srbije jer bi se kako u vezi sa prihvatanjem demokratske vrednosne orijentacije, tako i u vezi sa raširenošću tipa vrednosti samoizražavanja unutar birača analiziranih političkih partija, moglo govoriti o dve grupe birača – jednu bi tvorili, pre svega, birači DS-a, G17 plus i LDP-a, dok bi njima suprotstavljeni bili birači SPS-a i SRS-a. Ovaj podatak bi, sa jedne strane, mogao biti shvaćen kao dodatna potvrda iznova i iznova utvrđivanih razlika između pristalica različitih partija. Sa druge strane, analogna podela u biračkom telu Srbije dobijena na osnovu ovde korišćenih indikatora mogla bi biti shvaćena i kao validacija sadržaja analiziranog koncepta kao dispozicije relevantne za (demokratsko) političko ponašanje. Ukoliko se uz to imaju u vidu ranije prikazane povezanosti sa vrednosnim orijentacijama, pre svega autoritarnošću, modernizmom i prograđanskom vrednosnom orijentacijom, takva pretpostavka se čini nespornom.

4. Najznačajniji faktori prihvatanja vrednosti samoizražavanja

Na prethodnim stranama izloženi su rezultati analize bivarijantnih korelacija većeg broja sociodemografskih i psihološko-dispozicionih varijabli sa dve dispozicije vrednosti samoizražavanja, odnosno tipovima vrednosti. U cilju utvrđivanja intenziteta povezanosti ovih varijabli korišćen je Kramerov V koeficijent koji, kao što je ranije rečeno, dozvoljava mogućnosti poređenja povezanosti između tabela različite veličine, čime se može dobiti predstava o važnosti pojedinih varijabli kao izvora varijacije i izvući odgovarajući zaključci. Međutim, mnoge od analiziranih povezanosti imaju zajedničke uzroke, mogu se svesti jedna na drugu ili se sadržaj na koji se one odnose barem delimično preklapa. Iz tog razloga je, u delu koji sledi, a u skladu sa rezultatima koji su ranije prikazani, izvršena multipla regresiona analiza. Cilj je bio da se analizira veći broj modela koji uključuju različite kombinacije varijabli, tj. da se testira njihova eksplanatorna moć u vezi sa predmetom ovog rada. Multipla regresiona analiza pruža mogućnost utvrđivanja relativnog doprinosa konkretne varijable u situaciji kada se ostale analizirane varijable drže pod kontrolom, što znači da se u skladu sa tim može analizirati relativna važnost svake od analiziranih varijabli za vrednosti samoizražavanja i mogu otkloniti tzv. „lažne“ korelacije.

Analiza je vršena kako za dve izdvojene dispozicije, tako i za tip vrednosti samoizražavanja. Pri tom, u modelima koji će biti prikazani nisu uključivane sve do sada analizirane varijable. Za tim nije bilo potrebe jer već u ranije prikazanim rezultatima neke od varijabli nisu pokazale značajnu povezanost sa nekim od tri analizirana elementa (demokratska orijentacija, prihvatanje sebe i drugih, tip vrednosti samoizražavanja). Pored toga, neke varijable nisu bile pogodne za analizu ovog tipa jer multipla regresiona analiza zahteva podatke sa intervalnog nivoa merenja. U slučaju kategoričkih varijabli često se vrši konstruisanje tzv. indikatorske matrice, tj. binarne reprezentacije nekih višekategorijalnih varijabli čime one postaju slobodne od skale, budući da binarna varijabla može biti tretirana i kao nominalna i kao ordinalna i kao intervalna (Fajgelj, 2005). To praktično znači da i takve varijable mogu biti iskorišćene u modelu multiple regresije. Ipak, iako je ovakav postupak uobičajena praksa i u delima samog Ingharta, postoje neka ozbiljna ograničenja u korišćenju standardnih metoda multivarijantne analize na ovakvim indikatorskim matricama. Stoga su u sva tri slučaja, uglavnom, iskorišćene varijable sa intervalnog nivoa merenja. Izvestan broj kategoričkih varijabli podvrgnut je procesu binarizacije, što će na odgovarajućem mestu biti detaljnije objašnjeno, jer su te varijable procenjene kao jako važne i sa teorijskog i sa staništa ranije izloženih rezultata, pa njihovo izbacivanje iz analize koje sledi ne bi dalo potpunu sliku o prirodi analiziranih koncepata. Dodatan argument jeste podatak da multipla regresiona analiza nije rađena isključivo na binarnim varia-

blama tj. indikatorskim matricama, već su samo neke od uključenih varijabli binarne.

Najpre će biti prikazani rezultati analize za dve izdvojene dispozicije, a potom i za tip vrednosti samoizražavanja izražen u vidu odgovarajuće kombinacije dva elementa.

Demokratska vrednosna orijentacija

U analizi važnosti doprinosa pojedinih nezavisnih varijabli stepenu prihvatanja demokratske vrednosne orijentacije, testirano je devet modela, tj. različitih kombinacija odgovarajućih indikatora. Podaci su prikazani u tabeli br. 36.

Prvi model uključuje dve najvažnije sociodemografske varijable – uzrast i obrazovanje. U međusobnoj kombinaciji ove dve varijable, obe zadržavaju značajan uticaj, s tim što uzrast ispitanika pokazuje veći parcijalni doprinos. To je jednim delom u skladu sa Inghartovom teorijom koja presudan uticaj u promeni vrednosti daje varijabli uzrasta, ali je, barem u slučaju Srbije, obrazovanje takođe jako važan faktor. Ipak, definitivni zaključci ne mogu se izvesti, budući da je u pitanju uticaj (samo) ove dve varijable na prvi od dva izdvojena elementa samoizražavanja.

Druga kombinacija posebno je važna jer uključuje ekonomske indikatore, tj. varijable koje se odnose na ekonomske aspekte života pojedinca, kako na objektivnom nivou, tako i u sferi subjektivne percepcije objektivnih mogućnosti, što su faktori koji su u Inghartovoj teoriji jako važni. Sve tri varijable u drugom modelu takođe pokazuju značajan uticaj na prihvatanje demokratske vrednosne orijentacije, s tim što je najznačajniji prediktor svakako opisno iskazana finansijska situacija porodice (dakle, uslovno, objektivni pokazatelj). U poređenju sa prvim modelom, kombinacija ekonomskih faktora pokazuje znatno slabiju eksplanatornu moć, budući da model objašnjava samo 9.2% varijanse.

Najzad, treći model ovde je iskorišćen samo uslovno, budući da i prediktorske i zavisna varijabla imaju isti status, pa se ne može govoriti o uzročnim vezama. Stoga bi ovu kombinaciju trebalo posmatrati u kontekstu utvrđivanja pojedinačnog doprinosa analiziranih vrednosnih orijentacija. Od prva tri posmatrana modela, upravo ovaj poslednji objašnjava najviše varijanse (22.8%). Svaka od analiziranih vrednosnih orijentacija zadržava nezavisan i značajan uticaj na demokratsku vrednosnu orijentaciju. Ubedljivo najveći parcijalni doprinos pokazuje partijska orijentacija, što je, u kontekstu ranije prikazanih rezultata, razumljivo i očekivano i dodatno govori o prodemokratskom karakteru ove dispozicije.

Ukoliko se obrazovanju i uzrastu priključi varijabla nivoa prihoda porodice (model 5), neznatno se povećava procenat objašnjene varijanse (19.3% nasuprot 18.8% u prvom modelu). Uključivanje treće varijable dovodi do smanjenja

pojedinačnog doprinosa uzrasta, ali sve tri varijable zadržavaju značajan uticaj. Slično važi i za kombinacije koje uključuju subjektivne percepcije materijalnih aspekata života pojedinca (model 6), odnosno zadovoljstvo životnim standardom (model 7). Uključivanje ovih varijabli dovodi do postepenog porasta procenta objašnjene varijable, ali se uočeni obrazac neznatno menja. Uzrast i obrazovanje jesu i u ovim konkretnim slučajevima bolji prediktori od bilo koja od tri analizirana ekonomska faktora.

Najzad, kombinacija tri osnovne sociodemografske varijable (uzrast, obrazovanje, nivo primanja) i varijabli urbanizacije (model 4), što je delimična replikacija modela koji su koristili Dač i Tejlor (Duch & Taylor, 1993; 1994), osim što iznova ukazuje na primaran uticaj obrazovanja i uzrasta, potvrđuje i pretpostavke ovih autora o značaju varijabli koje se posmatraju kao indikatori stepena urbanizacije.

Presudan uticaj uzrasta i obrazovanja ne narušava ni proširenje spiska varijabli koje se mogu smatrati faktorima prihvatanja demokratske vrednosne orijentacije (model 8), koje na nivou bivarijantnih korelacija pokazuju značajne povezanosti, ali se one gube u analiziranoj kombinaciji varijabli (npr. parcijalni doprinos tipa naselja, radnog ili bračnog statusa nije statistički značajan ukoliko se statistički kontrolišu neke druge varijable).

Najzad, poslednji model zapavo objašnjava najviše varijanse (28.3%) iako predstavlja heterogenu skupinu indikatora koji imaju različit status u ovom istraživanju, što stvara izvesne teškoće u interpretaciji. Obrazovanje gubi značajan uticaj kao i finansijska situacija porodice, dok uzrast ostaje među najvažnijim prediktorima, ali ne i najvažniji, jer najveći parcijalni doprinos pokazuje partijska identifikacija. Takođe, sve vrednosne orijentacije izuzev lokusa kontrole ostaju značajno povezane sa demokratskom vrednosnom orijentacijom, čak i u kombinaciji sa «čvrstim» varijablama pod čijim uticajem i one same jesu. Ipak, heterogena skupina varijabli koje imaju različit status otežava izvođenje preciznih zaključaka i više služi kao ilustracija.

U vezi sa činiocima formiranja demokratskih vrednosti, tj. varijablama koje imaju status nezavisnih u ovom istraživanju, čini se da obrazovanje i, naročito, uzrast jesu među najznačajnijim faktorima, budući da u bilo kojoj kombinaciji ovde analiziranih nezavisnih varijabli (izuzev poslednje) upravo ove dve varijable ostvaruju najveći parcijalni doprinos. Jednako značajan jeste i uticaj dve psihološko-dispozicione varijable – (ne)autoritarnosti i partijske identifikacije koji ostaje statistički značajan u raznim kombinacijama varijabli, što ukazuje na stabilnu i doslednu povezanost demokratske vrednosne orijentacije sa ovim varijablama.

Prediktori	Zavisna varijabla: demokratska vrednosna orijentacija (faktorski skorovi)								
	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6	Model 7	Model 8	Model 9
Obrazovanje	.244* (9.894)	-	-	.195* (7.737)	.244* (9.937)	.210* (8.265)	.213* (8.395)	.156* (4.115)	.039 (1.619)
Uzrast	-.328* (-13.272)	-	-	-.312* (-12.754)	-.314* (-12.593)	-.286* (-11.146)	-.284* (-11.104)	-.282* (-10.204)	-.177* (-6.953)
Nivo primanja		.085* (3.116)	-	-.074* (3.022)	.086* (3.474)	.062* (2.433)	.061* (2.376)	-.054* (2.132)	-.053* (2.110)
Finansijska situacija porodice		.225* (7.475)	-	-	-	.147* (5.524)	.107* (3.678)	-.096* (3.286)	.032 (1.131)
Zadovoljstvo životnim standardom		-.088* (3.006)	-	-	-	-	.094* (3.462)	.128* (4.318)	.110* (3.747)
Tip naselja (1 – urbano; 0 – ruralno)		-	-	-.005 (.116)	-	-	-	-.005 (.114)	-
Veličina mesta		-	-	.181* (4.241)	-	-	-	.169* (3.894)	.142* (5.755)
Nacionalnost (1-srpska; 0-ostali)		-	-	-	-	-	-	-.026 (1.060)	-
Radni status (1-zapošljen; 0-nezapošljen)		-	-	-	-	-	-	-.021 (.773)	-
Bračni status (1-u braku; 0-ostali)		-	-	-	-	-	-	-.006 (.209)	-
Modernizam		-	.111* (3.968)	-	-	-	-	-	.097* (3.574)
Utvorenost prema svetu		-	.071* (2.701)	-	-	-	-	-	.081* (3.167)
Neautoritarost		-	-.157* (5.504)	-	-	-	-	-	.096* (3.459)
Nekonformizam		-	-.197* (7.165)	-	-	-	-	-	.150* (5.602)
Unutrašnji lokus kontrole		-	.079* (3.164)	-	-	-	-	-	.030 (1.199)
Partijska identifikacija (1 – glasači demokratskih stranaka: DS, DSS, G17 plus, LDP; 0 – ostali)		-	.221* (8.652)	-	-	-	-	-	.193* (7.653)
Korigovano R ²	.188	.092	.228	.221	.193	.211	.217	.244	.283

Napomena: Podaci u ćelijama predstavljaju standardizovane regresione koeficijente, u zagradama su odgovarajuće vrednosti t-testa, dok zvezdica označava značajnost na nivou .05. Binarizacija je izvršena za varijable Tip naselja, Nacionalnost, Radni status, Bračni status i Partijska identifikacija na način na koji je to opisano u krajnjoj levoj koloni ispod imena varijable.

Prihvatanje sebe i drugih

Slična analiza u vezi sa drugom izolovanom dispozicijom daje daleko nejasniju sliku (tabela br. 37). Spisak uključenih varijabli u odnosu na podatke prikazane u prethodnoj tabeli drugačiji je i u skladu sa ranije utvrđenim intenzitetom i značajnošću povezanosti većeg broja indikatora i ove dispozicije.

Ono što je najuočljiviji podatak jeste da bilo koja kombinacija indikatora koja je u tabeli prikazana objašnjava vrlo malo varijanse. U najboljem slučaju može se govoriti o 10% objašnjene varijanse.

Uzrast, koji je u analizi koja se odnosila na prihvatanje demokratskih vrednosti bio jedan od najznačajnijih prediktora, ni u jednoj ovde prikazanoj kombinaciji indikatora nema statistički značajan uticaj. Drugim rečima, parcijalni doprinos varijable uzrasta manji je ne samo od doprinosa bilo kog ekonomskog faktora (model 1, 4 i 5), već i od bilo koje druge analizirane varijable (model 6). Sami ekonomski faktori su, čini se, presudne determinante izraženosti prihvatanja sebe i drugih. Zadovoljstvo životnim standardom i ekonomskom situacijom u zemlji najbolji su prediktori u bilo kojoj kombinaciji varijabli koja ih uključuje.

Sve psihološko-dispozicione varijable zadržavaju nezavisan uticaj, dok lokus kontrole ima najveći parcijalni doprinos (model 3). Lokus kontrole i konformizam jesu među najboljim prediktorima i u kombinaciji koja uključuje sve analizirane varijable (model 6).

Ipak, eksplanatorna moć bilo kog modela je slaba, što dovodi u sumnju opravdanost tretmana prihvatanja sebe i drugih kao koncepta koji bi na dosledan način bio povezan sa demokratski relevantnim sadržajima i na koji bi dosledno uticale neke druge karakteristike pojedinca. Sam Inglehart navodi da postoje dva paradoksa u vezi sa subjektivnim blagostanjem koje je jedan od dva elementa ove dispozicije (Inglehart, 1990). Prvi bi se mogao nazvati paradoksom minimalnih intergrupnih varijacija koji se odnosi na podatak da je uopšten stepen životnog zadovoljstva iznenađujuće stabilan unutar različitih kategorija jednog društva i da sociodemografske varijable „u proseku objašnjavaju samo 6% ukupne varijanse“ (Inglehart, 1990, str. 214). Drugi paradoks odnosi se na velike kros-nacionalne razlike u stepenu uopštenog zadovoljstva i relativnu stabilnost tih razlika, što je podatak koji takođe važi i za interpersonalno poverenje. Ovde dobijeni rezultati mogli bi biti smatrani potvrdom paradoksa o malim intergrupnim varijacijama unutar određenog društva i, samim tim, slabe upotrebne vrednosti ovog koncepta. Pored toga, podatak o relativnoj stabilnosti opštih nivoa zadovoljstva i poverenja uz velike varijacije između različitih društava upućuje na korisnost ovih indikatora, ali na agregatnom nivou analize, kada može doći do uzražaja veća varijabilnost koja izostaje na individualnom nivou, što za posledicu ima odsustvo značajnijih povezanosti.

Prediktori	Zavisna varijabla: prihvatanje sebe i drugih (faktorski skorovi)					
	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6
Uzrast	.025 (.883)			.024 (.866)	.022 (.777)	.026 (.903)
Finansijska situacija porodice	.180* (6.408)	.086* (2.876)		.092* (3.027)	.091* (2.977)	.096* (2.977)
Zadovoljstvo životnim standardom		.150* (4.589)		.202* (6.806)	.150* (4.588)	.123* (3.702)
Zadovoljstvo ekonomskom situacijom u zemlji		.126* (4.204)			.126* (4.200)	.126* (4.159)
Otvorenost prema svetu			.086* (3.022)			.072* (2.517)
Nekonformizam			-.092* (-3.242)			-.101* (-3.481)
Unutrašnji lokus kontrole			.127* (4.659)			.100* (3.634)
Partijska identifikacija (1 – glasači demokratskih stranaka: DS, DSS, G17 plus, LDP, 0 - ostali)			.107* (3.844)			.058* (2.059)
Korigovano R ²	.029	.075	.041	.062	.075	.100

Tip vrednosti samoizražavanja

Nakon analize koja se odnosila na dve pojedinačne dipozicije, isti postupak je primenjen i u vezi sa tipom vrednosti samoizražavanja (tabela br. 38). Izbor varijabli je i ovde bio ranije prethodno utvrđenim povezanostima prikazanim na prethodnim stranama.

Slično analizi koja se ticala prihvatanja sebe i drugih, procenat objašnjene varijanse različitih modela je nizak i u najboljem slučaju (koji uključuje heterogenu skupinu varijabli koja nije jednoznačna) iznosi 9%.

Prvi model, koji uključuje dve najznačajnije sociodemografske varijable uzrast i obrazovanje, objašnjava svega 3,1% varijanse što je čak šest puta manje nego u slučaju uticaja ove dve varijable na stepen prihvatanja demokratskih vrednosti. Ipak, važan podatak jeste da je uzrast bolji prediktor tipa vrednosti samoizražavanja nego obrazovanje. Još važniji podatak jeste da uključivanje ekonomskih varijabli ovim dvema varijablama umanjuje značaj uzrasta i obrazovanja (modeli 4, 5, 6 i 7), pri čemu obrazovanje u određenim kombinacijama varijabli postaje neznačajan prediktor vrednosti samoizražavanja (model 5 i 7). Obrazovanje nema značajan uticaj ni u kombinaciji koja uključuje varijable urbanizacije (model 8), većinu drugih sociodemografskih obeležja ispitanika (model 9) ili sve analizirane varijable (model 10). Sa druge strane, uzrast ostvaruje značajan uticaj u bilo kojoj kombinaciji koja ga uključuje.

Potpuno u skladu sa Inghartovom teorijom jeste uticaj tri varijable koje se odnose na ekonomski aspekt života pojedinca. To posebno važi za zadovoljstvo životnim standardom koje je najbolji prediktor vrednosti samoizražavanja u svakoj kombinaciji koja uključuje ovu varijablu (modeli 2, 6, 7, 8, 9 i 10). Ostali indikatori iz ove grupe nisu na dosledan način povezani sa tipom vrednosti samoizražavanja. Uticaj uglavnom nije statistički značajan ili je, kada je značajan, parcijalni doprinos manji od varijable zadovoljstva životnim standardom.

Autoritarnost i partijska identifikacija su dva dodatna faktora koja su značajno povezana sa tipom vrednosti samoizražavanja u obe kombinacije koje uključuju ove dve varijable (model 3 i 10). U drugom slučaju, to su jedine dve varijable koje ostvaruju značajan doprinos, budući da modernizam, lokus kontrole, otvorenost prema svetu i nekonformizam nemaju statistički značajan uticaj. To su, ujedno, jedine dve varijable pored uzrasta i zadovoljstva životnim standardom koje u poslednjoj kombinaciji svih analiziranih varijabli zadržavaju značajan doprinos. Ipak, ne treba gubiti iz vida da je i u tom slučaju procenat objašnjene varijanse nizak (9.9%).

Prediktori	Zavisna varijabla: tip vrednosti samoziražavanja (1-vrednosti samoziražavanja; 0-ostali)									
	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6	Model 7	Model 8	Model 9	Model 10
Tip naselja (1 – Urbano; 0 - Ruralno)										
Veličina mesta										
Obrazovanje	.082* (3.040)			.082* (3.043)	.052 (1.866)	.057* (2.051)	.051 (1.822)	.019 (.679)	.012 (.296)	-.011 (-.229)
Uzrast	-.151* (-5.592)			-.144* (-5.263)	-.118* (-4.173)	-.117* (-4.180)	-.119* (-4.239)	-.119* (-4.259)	-.131* (-4.307)	.110* (2.339)
Nivo primanja	.037 (1.311)			.044 (1.613)	.023 (.803)	.023 (.818)	.025 (.889)	.017 (.612)	.017 (.609)	.090 (1.820)
Finansijska situacija porodice	.094* (3.050)			.135* (4.592)	.057 (1.799)	.057 (1.799)	.055 (1.727)	.054 (1.706)	.055 (1.705)	
Zadovoljstvo životnim standardom	.162* (4.903)			.175* (5.915)	.164* (5.007)	.160* (4.913)	.152* (4.440)	.159* (4.852)	.152* (4.440)	
Zadovoljstvo ekonomskom situacijom u zemlji	.032 (1.044)						.029 (.977)	.019 (.625)	.019 (.637)	
Radni status (1-zapošljen; 0-nezapošljen)										
Zanimanje (1-službenik sa VS; 0-ostali)										
Bračni status (1-u braku; 0-ostali)										
Modernizam			.064* (2.074)							
Otvorenost prema svetu			.040 (1.402)							
Neautoritarnost			.120* (3.816)							
Nekomformizam			-.003 (-.087)							
Unutrašnji lokus kontrole			.080* (2.886)							
Partijska identifikacija (1 – glasači DS, DSS, G17 plus, LDP; 0 - ostali)			.149* (5.503)							
Korigovano R ²	.031	.056	.063	.032	.048	.071	.072	.083	.081	.099

5. Smer i intenzitet promena raširenosti tipova vrednosti

Isti skup indikatora putem kojih su u ovom radu operacionalizovane vrednosti samoizražavanja bio je deo Svetske studije vrednosti koja je u Srbiji sprovedena u sklopu trećeg (1996. godine) i četvrtog talasa (2001. godine), što daje dragocenu mogućnost analize promena raširenosti ovih vrednosti u populaciji Srbije u periodu između 1996. i 2007. godine. Takva analiza, međutim, nosi sa sobom izvesne teškoće koje se tiču generalizacije rezultata na nivo celokupne populacije u slučaju podataka koji su dobijeni u ovom radu. Kao što je ranije rečeno, u uzorku su nedovoljno zastupljeni nisko obrazovani ispitanici što je, s obzirom na utvrđen značaj obrazovanja za ovde analizirane koncepte, moglo uticati na dobijene podatke i samim tim dovesti u sumnju opravdanost uopštavanja na nivo populacije. Uzorak koji je korišćen u istraživanjima 1996. i 2001. bio je neslučajni (kvotni) i po svim relevantnim kriterijumima reprezentativan za tadašnju populaciju Srbije²⁴. To bi značilo da se podaci dobijeni tom prilikom mogu generalizovati na populaciju u celini. I pored ograničenja, rezultati dobijeni u ovoj analizi iskorišćeni su u komparaciji sa dva pomenuta istraživanja jer se struktura uzorka s obzirom na obrazovanje u ovom istraživanju može smatrati reprezentativnom za populaciju u celini, ukoliko se prihvate podaci koje nude projekcije demografskih kretanja u periodu od poslednjeg popisa do današnjih dana. Pored toga, jasno je na koji način je deformacija uzorka u ovom slučaju mogla uticati na dobijene rezultate - uzrokujući veću raširenost demokratske vrednosne orijentacije, odnosno tipa vrednosti samoizražavanja, nego što je to u populaciji Srbije kao celini verovatno slučaj. Stoga će i rezultati, u delovima koji slede, biti tumačeni uz oprez i samo kao indikacije mogućih promena.

Najpre je izvršena analiza strukture vrednosti samoizražavanja u pojedinačnim istraživanjima iz 1996. i 2001. godine. Kao i u ovom, analiza u oba ranija istraživanja pokazuje da se izdvajaju dve dispozicije, identične po svojoj strukturi kako između dva talasa Svetske studije vrednosti, tako i u odnosu na ovo istraživanje (tabela br. 39).

²⁴ Struktura uzorka u istraživanju iz 1996. g. i 2001. g. u vezi sa najvažnijim kriterijumima prikazana je u prilogu br. 2.

Tabela br. 39: Faktorska struktura vrednosti samoizražavanja u Srbiji 1996. g.

Elementi	1996. g.		2001. g.	
	Faktorska zasićenja		Faktorska zasićenja	
	I	II	I	II
Postmaterijalističke vrednosti	.708		.723	
Javno samoizražavanje	.677		.821	
Tolerancija različitosti	.615		.485	
Subjektivno blagostanje		.753		.590
Interpersonalno poverenje		.718		.716
Objašnjena varijansa	27.20%	21.43%	27.93%	20.17%

Ipak, iste tvrdnje u ova tri istraživanja pokazuju različita zasićenja na dva izolovana faktora u smislu da različiti indikatori imaju najviša zasićenja. Budući da će i u ovom delu analiza biti vršena preko faktorskih skorova (koji predstavljaju ponderisane sirove skorove na osnovu odgovarajućih zasićenja), kako bi struktura i psihološko značenje izdvojenih faktora bili identični u sva tri posmatrana perioda, ponovljen je postupak faktorske analize na ovim indikatorima i svim ispitanicima iz sva tri istraživanja kao jednoj celini. Rezultat su dva očekivana i ranije opisana faktora (tabela br. 40). Na taj način dobijeni faktorski skorovi bili su osnova analize koja će uslediti.

Tabela br. 40: Faktorska struktura vrednosti samoizražavanja u sva tri posmatrana perioda

Tvrdnje	Faktorska zasićenja	
	I	II
Postmaterijalističke vrednosti	.696	
Javno samoizražavanje	.725	
Tolerancija različitosti	.556	
Subjektivno blagostanje		.653
Interpersonalno poverenje		.798
Objašnjena varijansa	27.52%	20.76%

Istovetnost faktorske strukture kako u pojedinačnim istraživanjima, tako i u celini je verovatno jedan od najvažnijih podataka dobijenih u ovoj analizi jer, pre svega, upućuje na stabilnost analiziranih dispozicija u populaciji Srbije u pogledu njihove strukture, što dodatno govori o opravdanosti odvojene analize dve izdvojene dispozicije.

Sredinom devedesetih godina XX veka, demokratska vrednosna orijentacija u populaciji Srbije bila je ispodprosečno prihvaćena (tabela br. 41) u poređenju sa situacijom pet, odnosno, deset godina kasnije. Sa vremenom, raširenost demokratskih vrednosti je u posmatranom periodu u Srbiji linearno rasla. Razlike su, pri tom, statistički značajne ($F(2) = 74.66; p = .001$).

Tabela br. 41: Prosečne vrednosti, standardna devijacija i značajnost razlika u tri različita perioda istraživanja

Godina istraživanja	Demokratska vrednosna orijentacija		Prihvatanje sebe i drugih	
	AS	SD	AS	SD
1996. g.	-.271	.986	.055	1.082
2001. g.	.074	1.012	-.084	.982
2007. g.	.183	.947	.022	.930
Značajnost razlika	F (2) = 74.66; p=.001; η =.195		F (2) = 6.41; p=.002; η =.058	

Sa druge strane, intenzitet razvijenosti druge dispozicije opada u periodu od 1996. do 2001. godine, nakon čega dolazi do ponovnog porasta do nivoa koji je, ipak, niži od onog registrovanog u prvom posmatranom periodu ($F(2) = 6.41$; $p=.002$). Prihvatanje sebe i drugih u populaciji Srbije, iznenađujuće, bilo je najrazvijenije sredinom devedesetih godina XX veka. Drugim rečima, promene u vezi sa dve dispozicije vrednosti samoizražavanja imaju, uslovno, suprotan predznak – raste prihvatanje demokratske vrednosne orijentacije i istovremeno opada prihvatanje sebe i drugih.

Na nivou proseka u raširenosti dve dispozicije u Srbiji kao celini, Srbija je početkom novog milenijuma predstavljala inverznu predstavu Srbije sredinom devedesetih. I u jednom i u drugom slučaju može se govoriti o dominantnosti konfliktnog tipa, ali su predznaci dve dispozicije obrnuti – u prvom slučaju je u pitanju tip poverljivog nedemokrate, u drugom tip nepoverljivog demokrate. Za razliku od toga, u istraživanju iz 2007. godine obe dispozicije, u proseku, imaju pozitivan predznak.

Unutar tri posmatrana perioda, dolazi do značajnih promena s obzirom na raširenost analiziranih tipova vrednosti ($\chi^2 = 140.7$; $df=6$; $p=.001$; Kramerovo $V = .135$). Značajne promene se pre svega dešavaju u vezi sa padom raširenosti tipa vrednosti preživljavanja jer su promene u raširenosti suprotstavljenog tipa vrednosti samoizražavanja neznatne (tabela br. 42).²⁵

Raširenost tipa vrednosti preživljavanja opada od jednog posmatranog perioda do drugog. U istraživanju iz 1996. godine ovaj tip vrednosti (39%) bio je najrašireniji, ali i u odnosu na situaciju u Srbiji pet (33%), odnosno deset godina kasnije (26%). Sa druge strane, u periodu od 1996. g. (12%) do 2001. g. (13%), praktično izostaju promene u raširenosti tipa vrednosti samoizražavanja, što i neke komparativne analize u raširenosti vrednosti samoizražavanja pokazuju (Halman

²⁵ Distribucija četiri tipa vrednosti u 2007. godini u tabeli br. 42 je nešto drugačija u odnosu na ranije prikazane rezultate, budući da je klasifikacija u ovom slučaju, kao što je to ranije rečeno, zasnovana na faktorskim skorovima koji su rezultat faktorske analize na ukupnom broju ispitnika u sva tri istraživanja.

et al., 2008). U posljednjem posmatranom periodu dolazi do blagog porasta (16%), ali sve vreme samoizražavanje karakteriše, u proseku, otprilike tek svakog sedmog građanina Srbije (14%). Ovaj podatak u skladu je sa Inglehartovim predikcijama prosečnih faktorskih skorova nadimenziji vrednosti preživljavanja/samoizražavanja za zemlje koje će učestvovati u tekućem, petom talasu Svetske studije vrednosti (Inglehart & Welzel, 2005a). Preciznije, predviđanje je da se pozicija Srbije ne menja značajno i da vrednosti samoizražavanja ostaju slabo raširene.

Tabela br. 42 Raširenost četiri tipa vrednosti s obzirom na godinu istraživanja

Godina istraživanja	Tip vrednosti				Ukupno
	Vrednosti preživljavanja	Nepoverljive demokrate	Poverljive nedemokrate	Vrednosti samoizražavanja	
1996. g.	500 (39%)	301 (24%)	320 (25%)	159 (12%)	1280 (100%)
2001. g.	398 (33%)	461 (38%)	186 (16%)	155 (13%)	1200 (100%)
2007. g.	357 (26%)	549 (40%)	217 (16%)	223 (16%)	1359 (100%)
Ukupno	1255 (33%)	1311 (34%)	723 (19%)	537 (14%)	3839 (100%)

Suprotno trendu raširenosti tipa preživljavanja, tip nepoverljivog demokrate se od 1996. g. do 2007. g. gotovo udvostručio. Dok je ovaj tip karakterisao približno svakog petog ispitanika sredinom devedesetih godina XX veka (24%), ovaj tip je pet (38%), odnosno deset godina kasnije (40%) ubedljivo najrašireniji. Njemu suprotstavljeni tip poverljivog nedemokrate u istom posmatranom periodu pokazuje pad u raširenosti. Najrašireniji tip posle tipa vrednosti preživljavanja u istraživanju iz 1996. g., se već početkom novog milenijuma relativno stabilizuje u pogledu učešća u populaciji i postaje daleko slabije raširen od dva najbrojnija tipa – preživljavanja i nepoverljivog demokrate – ali istovremeno ipak zastupljeniji od tipa vrednosti samoizražavanja.

6. Generacijska smena kao mehanizam promene dominantnih vrednosti

U skladu sa teorijom Ingleharta, a i s obzirom na ranije pokazanu važnost varijable uzrasta u ovom istraživanju, mehanizam promene vrednosti trebalo bi

da bude posledica generacijske smene. U cilju rasvetljavanja uloge ovog faktora u uočenim promenama, sprovedena je analiza koju je sam Inghart često koristio u analizi uticaja smene generacija na promenu preovlađujućih vrednosnih obrazaca. S obzirom da su se do sada talasi Svetske studije vrednosti sprovodili na svakih pet godina, Inghart je mogući uzrasni raspon delio na intervale od pet godina. Razlog za to je činjenica da se na taj način „kretanje“ ispitanika duž dobijenih uzrasnih intervala može direktno pratiti, što predstavlja svojevrsni kvazi-longitudinalni pristup. Ispitanici koji su u jednom istraživanju bili, recimo, u prvoj uzrasnoj kategoriji, u istraživanju koje usledi za pet godina spadaju u prvu sledeću kategoriju itd. To, naravno, ne znači da su u pitanju isti ispitanici, već ispitanici istog uzrasta. Rezultati koji će biti prikazani samo su indikacije mogućih trendova, budući da se takva analiza u ovom slučaju može samo uslovno primeniti jer je vremenski period od deset godina suviše kratak za izvođenje jasnih i preciznih zaključaka. Dodatno, između istraživanja iz 2001. i 2007. godine prošlo je (nepunih) šest godina, što znači da poklapanje uzrasnih kategorija nije savršeno. Konkretno, ispitanik koji je u istraživanju iz 2001. godine imao, na primer, 19 godina u istraživanju iz 2007. godine ima 25 godina, što znači da ne ostaje u istoj relativnoj grupi, već spada u narednu uzrasnu kategoriju. To važi samo za najstarije ispitanike u svakoj uzrasnoj grupi. Iz tog razloga je uzrast ispitanika u tabelama koje slede prikazan preko godine rođenja, koja je, opet, definisana preko opsega koji obuhvata pet godina.

Inghartova tvrdnja da svaka uzrasna kategorija zadržava svoju relativnu poziciju može se dvojako shvatiti. Sa jedne strane, to može značiti da relativni skorovi ispitanika na odgovarajućem indikatoru minimalno variraju oko određene vrednosti između različitih perioda posmatranja, odnosno u dužem vremenskom periodu. Sa druge strane, može se razumeti da određena uzrasna kategorija u odnosu na druge kohorte zadržava svoj relativan rang s obzirom na stepen izraženosti odgovarajuće dipozicije. Dva tumačenja impliciraju različite metode analize koja je sprovedena kako za raširenost tipa vrednosti samoisražavanja, tako i za izraženost dve dipozicije.

Demokratska vrednosna orijentacija

Podaci prikazani u tabeli br. 43 mogu se analizirati na više načina. Moguće je analizirati razlike u raširenosti demokratske vrednosne orijentacije u različitim uzrasnim grupama unutar istog posmatranog perioda. Takođe, mogu se porediti ispitanici istog uzrasta u različitim periodima i to na dva načina – analizom raširenosti demokratske vrednosne orijentacije, ali i poređenjem relativnih rang pozicija uzrasnih grupa u vezi sa tim. Najzad, moguće je pratiti jednu istu

uzrasnu grupu, odnosno promene u raširenosti demokratske vrednosne orijentacije jedne iste uzrasne grupe sa vremenom.

Ukoliko se, najpre, uporede različite, na ovaj način definisane, uzrasne kategorije unutar istog posmatranog perioda, pokazuje se da postoje statistički značajne razlike. Raširenost demokratske vrednosne orijentacije značajno varira između različitih uzrasnih kategorija kako 1996. godine ($\chi^2= 84.20$; $df=11$; $p=.001$; Kramerovo V = .257), 2001. godine ($\chi^2= 94.92$; $df=11$; $p=.001$; Kramerovo V = .281), tako i 2007. godine ($\chi^2= 107.55$; $df=11$; $p=.001$; Kramerovo V = .276). Značajne razlike u sva tri posmatrana perioda upućuju na zaključak da je demokratska vrednosna orijentacija raširenija u grupi mlađih ispitanika.

Relativne rang pozicije uzrasnih kategorija između tri različita vremenska perioda, s obzirom na stepen prihvatanja demokratskih vrednosti, pokazuju (umereno) slaganje. Pri tom je slaganje između prvog i poslednjeg perioda veće (Kendalov tau b-koeficijent korelacije rangova = .626; $p=.005$) nego slaganje između prva dva (Kendalov tau b-koeficijent korelacije rangova = .576; $p=.009$), odnosno druga dva istraživanja (Kendalov tau b-koeficijent korelacije rangova = .504; $p=.023$). Drugim rečima, uzrasne grupe zadržavaju svoju rang poziciju s obzirom na raširenost demokratske vrednosne orijentacije, u smislu da je ova orijentacija raširenija u grupi mlađih ispitanika, dok raširenost opada sa uzrastom, što je trend registrovan u svakom pojedinačnom istraživanju.

Tabela br. 43: Procenti ispitanika s obzirom na uzrast koje karakterišu pozitivni skorovi na faktoru demokratske vrednosne orijentacije u tri perioda istraživanja

Godina rođenja	Demokratska vrednosna orijentacija			Promena
	1996. g.	2001. g.	2007. g.	
1987 – 1991. g.	-	-	76	-
1982 – 1986. g.	-	73	67	-
1977 – 1981. g.	43	64	75	+32
1972 – 1976. g.	52	60	70	+18
1967 – 1971. g.	45	60	66	+21
1962 – 1966. g.	49	62	57	+8
1957 – 1961. g.	45	65	62	+17
1952 – 1956. g.	37	61	64	+27
1947 – 1951. g.	36	47	62	+26
1942 – 1946. g.	37	41	43	+7
1937 – 1941. g.	26	37	48	+22
1932 – 1936. g.	30	35	24	-6
1927 – 1931. g.	16	21	-	-
1926. g. i pre	7	-	-	-

Napomena: Promena procentnih poena je računata na sledeći način: (istraživanje iz 2001. g. – istraživanje iz 1996. g.) + (istraživanje iz 2007. g. – istraživanje iz 2001. g.).

Poređenje istih uzrasnih grupa u različitim posmatranim periodima pokazuje slične rezultate. U slučaju svih dvanaest uzrasnih grupa, uočljiv je obrazac

linearnog porasta raširenosti demokratske vrednosne orijentacije unutar istih uzrasnih kohorti u različitim periodima. Npr. ukoliko se upoređi raširenost demokratske vrednosne orijentacije unutar prve uzrasne grupe, tj. najmlađe uzrasne grupe u svakom istraživanju (to su 1996. g. bili ispitanici rođeni između 1977-1981. g., 2001.g. ispitanici rođeni između 1982-1986. g., odnosno između 1987-1991. g. u poslednjem istraživanju), uočljiv je drastičan porast u raširenosti demokratske vrednosne orijentacije u grupi najmlađih ispitanika, gde su promene najintenzivnije. Isto važi i za sve ostale uzrasne grupe uz razlike u intenzitetu promena.

Najzad, ukoliko se posmatra "kretanje" određene grupe ispitanika duž uzrasnog opsega, odnosno promene u prihvatanju demokratske vrednosne orijentacije kako „isti“ ispitanici stare, unutar desetogodišnjeg perioda dešavaju se drastične promene u stepenu prihvatanja demokratskih vrednosti, izuzev tri uzrasne grupe. Što je ispitanik mlađi, on, kao što je i ranije pokazano, više prihvata demokratske vrednosti. Međutim, kako prolazi vreme, tj. kako ispitanici stare, praktično svaka uzrasna grupa, na nivou proseka sve više prihvata demokratske vrednosti.

Dinamika promena zavisi od uzrasta na još jedan način. Ne samo da mlađi više prihvataju demokratsku vrednosnu orijentaciju, nego su i promene u smeru njihovog još snažnijeg prihvatanja intenzivnije (npr. najmlađa kohorta u 1996. g. pokazuje pomak od 32 procentna poena). Ipak, obrazac nije nedvosmislen, budući da i neke grupe starijih ispitanika pokazuju intenzivne promene u istom pravcu jednake mlađim uzrasnim grupama.

Prihvatanje sebe i drugih

Druga izdvojena dispozicija pokazuje sličan obrazac promena u uzrasnim kategorijama, ali je predznak promena (uglavnom) suprotan (tabela br. 44). Najpre, raširenost prihvatanja sebe i drugih između različitih uzrasnih kategorija u istom posmatranom periodu daleko slabije varira. I u prvom ($\chi^2= 11.69$; $df=11$; $p=.387$; Kramerovo $V = .096$) i u drugom istraživanju ($\chi^2= 8.31$; $df=11$; $p=.685$; Kramerovo $V = .083$) izostaju značajne razlike, za razliku od poslednjeg perioda gde se one javljaju ($\chi^2= 30.46$; $df=11$; $p=.001$; Kramerovo $V = .147$).

Tabela br. 44: Procenti ispitanika s obzirom na uzrast koje karakterišu pozitivni skorovi na faktoru prihvatanje sebe i drugih u tri perioda istraživanja

Godina rođenja	Prihvatanje sebe i drugih			Promena
	1996. g.	2001. g.	2007. g.	
1987 – 1991. g.	-	-	37	-
1982 – 1986. g.	-	32	26	-
1977 – 1981. g.	32	24	28	-4
1972 – 1976. g.	35	31	26	-9
1967 – 1971. g.	37	33	32	-5
1962 – 1966. g.	38	32	33	-5
1957 – 1961. g.	30	27	33	+3
1952 – 1956. g.	46	28	26	-20
1947 – 1951. g.	36	26	32	-4
1942 – 1946. g.	43	30	50	+7
1937 – 1941. g.	32	34	35	+3
1932 – 1936. g.	40	21	45	+5
1927 – 1931. g.	41	26	-	
1926. g. i pre	39	-	-	

Napomena: Promena procentnih poena je računata na sledeći način: (istraživanje iz 2001. g. – istraživanje iz 1996. g.) + (istraživanje iz 2007. g. – istraživanje iz 2001. g.).

Pored toga, povezanost relativnih rang pozicija uzrasnih grupa s obzirom na stepen izraženosti prihvatanja sebe i drugih pokazuje da postoje velike promene u vezi sa pozicijom istih uzrasnih grupa u različitim vremenskim periodima. Koeficijent korelacije rangova nije statistički značajan ni između prva dva (Kendalov tau b koeficijent korelacije rangova = $-.182$; $p=.411$), druga dva (Kendalov tau b koeficijent korelacije rangova = $-.030$; $p=.891$) odnosno prvog i poslednjeg istraživanja (Kendalov tau b koeficijent korelacije rangova = $-.061$; $p=.784$). Dva od tri koeficijenta korelacije rangova čak imaju negativan predznak. Sve to ukazuje na odsustvo doslednog obrasca u izraženosti ove dispozicije između različitih uzrasnih grupa i, pre svega, male razlike između njih.

Na to upućuje i analiza izraženosti ove dispozicije u slučaju istih uzrasnih grupa između tri posmatrana perioda. U slučaju svih uzrasnih grupa, izuzev najstarijih ispitanika, uočljiv je pad izraženosti ove dispozicije, ali su promene daleko slabijeg intenziteta i nelinearne (raste izraženost, pa opada ili obrnuto).

Iz ugla kvazilongitudinalnog pristupa, većina uzrasnih kategorija, uglavnom mladih, sa starenjem manifestuje pad raširenosti prihvatanja sebe i drugih, ali su promene znatno slabijeg intenziteta u poređenju sa prihvatanjem demokratske vrednosne orijentacije. Sa druge strane, stariji ispitanici sa vremenom postaju srećniji i poverljiviji, tj. pokazuju promene suprotnog predznaka. Ipak, za razliku od promene raširenosti demokratske vrednosne orijentacije koju je karakterisao linearan rast u svim izuzev poslednje uzrasne grupe, u slučaju druge dispozicije čest je svojevrsni “cik-cak” profil promene – na primer, između 1996. i 2001. godine dolazi do pada, a između 2001. i 2007. godine do porasta i obrnuto.

Tip vrednosti samoizražavanja

Analogna analiza u vezi sa tipom vrednosti samoizražavanja pokazuje da raširenost ovih vrednosti unutar različitih uzrasnih grupa u istom posmatranom periodu značajno varira i 1996. godine ($\chi^2= 51.78$; $df=22$; $p=.001$; Kramerovo $V = .142$) i 2001. godine ($\chi^2= 81.13$; $df=22$; $p=.001$; Kramerovo $V = .184$) i 2007. godine ($\chi^2= 45.11$; $df=22$; $p=.003$; Kramerovo $V = .126$). Iako su ove vrednosti, u principu, raširenije u mlađim kohortama, veza nije nedvosmislena i postoje brojni primeri intenzivnije raširenosti ovih vrednosti u grupi starijih ispitanika (tabela br. 45).

Difuzne promene za posledicu imaju odsustvo monotone povezanosti rangova, kako između prva dva istraživanja (Kendalov tau b koeficijent korelacije rangova = .321; $p=.149$), prvog i poslednjeg (Kendalov tau b koeficijent korelacije rangova = .030; $p=.891$), tako i između poslednja dva istraživanja (Kendalov tau b koeficijent korelacije rangova = .351; $p=.114$).

Tabela br. 45: Procenti ispitanika s obzirom na uzrast koje karakteriše tip vrednosti samoizražavanja u tri perioda istraživanja

Godina rođenja	Tip vrednosti samoizražavanja			Promena
	1996. g.	2001. g.	2007. g.	
1987 – 1991. g.	-	-	26	-
1982 – 1986. g.	-	23	15	-
1977 – 1981. g.	11	12	20	+9
1972 – 1976. g.	17	16	19	+2
1967 – 1971. g.	14	16	16	+2
1962 – 1966. g.	20	19	14	-6
1957 – 1961. g.	13	16	18	+5
1952 – 1956. g.	18	16	14	-4
1947 – 1951. g.	13	12	19	+6
1942 – 1946. g.	11	8	20	+9
1937 – 1941. g.	10	14	15	+5
1932 – 1936. g.	9	7	13	+4
1927 – 1931. g.	6	4	-	-
1926. g. i pre	3	-	-	-

Napomena: Promena procentnih poena je računata na sledeći način: (istraživanje iz 2001. g. – istraživanje iz 1996. g.) + (istraživanje iz 2007. g. – istraživanje iz 2001. g.).

Promene se u slučaju istih uzrasnih grupa u različitim periodima odvijaju u pravcu povećanja raširenosti tipa vrednosti samoizražavanja, ali retko postepeno od jednog do drugog perioda, a pre ukoliko se posmatraju prvi i poslednji posmatrani period.

Najzad, sa vremenom, kako “iste” uzrasne grupe stare, raširenost ovih vrednosti u velikoj većini slučajeva raste. U principu, mlađe kohorte karakteriše

veća raširenost vrednosti samoizražavanja, pri čemu svaka uzrasna grupa ne varira drastično od skorova registrovanih u prvobitnom istraživanju (najveća promena iznosi 9 procentnih poena). Međutim, smer i intenzitet promena nije funkcija uzrasta kao u slučaju analize demokratske vrednosne orijentacije i više je u skladu sa analizom izraženosti prihvatanja sebe i drugih. Promene nisu jednoznačne, smer i intenzitet promena varira, uz prisustvo ranije opisanog “cik-cak” ili nazubljenog profila, dok su registrovane promene često minimalne i zanemarljive.

V ZAKLJUČCI I DISKUSIJA

U ovom delu će, u kontekstu dobijenih rezultata, biti napravljen osvrt na ranije postavljene hipoteze. Budući da se četiri uopštene hipoteze formulisane u metodološkom delu rada odnose na vrednosti samoizražavanja, završna diskusija će se, uglavnom, ticati upravo ovog koncepta. Na odgovarajućem mestu biće navedeni nalazi koji se tiču dva izolovana elementa vrednosti samoizražavanja, uz posebno naglašavanje specifičnosti koje se u vezi sa njima javljaju, budući da je to od presudne važnosti za razumevanje prirode vrednosti samoizražavanja. Cilj ovog rada nije bio da se daju odgovori na neke od fundamentalnih dilema političke socijalizacije ili odnosa političke kulture i političkog sistema (niti je to na osnovu rezultata ovog istraživanja moguće), već da se na populaciji Srbije testiraju neki aspekti Inghartove teorije, odnosno, da se validiraju njegovi modeli objašnjenja i istovremeno proveriti validnost nekih tumačenja proizašlih iz kritike upućene na račun ovog autora. Budući da su rezultati, a i diskusija koja će uslediti, zasnovani na istraživanju u populaciji Srbije i zaključci i dileme u vezi sa njima tiču se upravo ovog izolovanog slučaja.

Ukoliko bi se bezrezervno prihvatilo Inghartovo shvatanje o vrednostima samoizražavanja, to bi barem u slučaju Srbije bila ekološka pogreška, odnosno neopravdano zaključivanje o pojedincima na osnovu podataka koji su dobijeni u grupama, društvima ili nacijama u celini (Inglehart & Welzel, 2003; Vasović, 2007). To bi za ishod imalo, između ostalog, pogrešne pretpostavke o strukturi vrednosti samoizražavanja i njihovom konceptualnom statusu. Ova primedba je samo uslovna, budući da Inghartov pristup nije psihološki niti individualistički usmeren. U teoriji ovog autora ne razmatraju se stadijumi i mehanizmi socijalizacije iz perspektive individualnog životnog ciklusa, niti je u središtu pažnje razvoj *političkog* ja pojedinca, već uticaj koji stečene političke orijentacije imaju na politički sistem, međugrupne odnose i društvo u celini. Ipak, dosledno insistiranje na prodemokratskom karakteru vrednosti samoizražavanja *i* pojedinaca *i* nacija u celini, čini ovakve primedbe više nego opravdanim.

Iako nije postavljena hipoteza o strukturi vrednosti samoizražavanja, njena analiza je uslovlila dalji tok obrade i predstavlja prvi važan nalaz ovog rada: ***vrednosti samoizražavanja u slučaju Srbije nisu jedna, već dve dimenzije koje čine demokratska vrednosna orijentacija i prihvatanje sebe i drugih.*** Prva izolovana dispozicija objašnjava 29,79% varijanse individualnih razlika i tvore je tri elementa – (post)materijalističke vrednosti, javno samoizražavanje i tolerancija različitosti. Druga dispozicija objašnjava dodatnih 21,01% varijanse i čine je interpersonalno poverenje i subjektivno blagostanje. Na taj način posmatrano, suprotstavljeni polovi dimenzije vrednosti preživljavanja-vrednosti samoizražavanja

o kojoj govori Inghart, analizirani su kao odgovarajuća kombinacija dva navedena elementa. Dvodielna struktura vrednosti samoizražavanja bi, sa jedne strane, mogla biti potvrda takozvane *minimalističke teze* u ideološkom rezonovanju, koja ukazuje da građanima nedostaje političko znanje, da ne razumeju apstraktne političke ideje, usled čega su političke preferencije ljudi nestabilne i, što je sa stovišta ovog rada najvažnije, međusobno nekonzistentne (Sniderman & Tetlock, 1986). Na taj način postaje moguća paradoksalna situacija da ispitanika istovremeno karakteriše demokratska vrednosna orijentacija (koja uključuje tolerantnost), ali i nepoverenje prema drugim ljudima ili obrnuto. Sa druge strane, dve nezavisne dispozicije znače uslovnu nemogućnost bezrezervne primene Inghartovih zaključaka u slučaju Srbije. Dve izdvojene dispozicije i analizirani tipovi vrednosti u principu su kvalitativno različiti fenomeni, na koje utiču različiti faktori u različitom stepenu.

Osnovna hipoteza od koje se u ovom radu pošlo jeste da su vrednosti samoizražavanja u populaciji Srbije slabo raširene. U kontekstu ranije prikazanih rezultata, prva uopštena pretpostavka je potvrđena, budući da je istraživanje na uzorku od 1359 ispitanika Srbije (bez Kosova i Metohije) starijih od 15 godina pokazalo da *petinu populacije Srbije karakteriše tip vrednosti samoizražavanja (20%)*. U tom smislu, moglo bi se reći da u Srbiji nisu u dovoljnoj meri raširene opšte dispozicije koje bi bile generator društvenog uticaja u pravcu intrinzičke (za koju bi, prema teoriji, bila potrebno više nego dvostruko veća raširenost ovih vrednosti), a ne samo instrumentalne podrške demokratiji (Pavlović, 2007a). Inghartovim terminima rečeno, formalna demokratija u Srbiji još nije „prerasla“ u efektivnu. Ovaj nalaz je, barem na prvi pogled, u skladu sa osnovnim postavkama Inghartove teorije koja tvrdi da je za raširenost ovih vrednosti potreban duži period socio-ekonomskog razvoja i da su ove vrednosti u siromašnim, bivšim komunističkim zemljama, slabo prihvaćene.

Sociodemografske varijable važan su izvor varijacije kako raširenosti vrednosti samoizražavanja, tako i demokratskih vrednosti i prihvatanje sebe i drugih. S obzirom na specifičnije pretpostavke koje se tiču uticaja pojedinih činilaca, većina hipoteza je potvrđena, ali različiti činioici imaju različit uticaj na tri analizirana koncepta.

Svi analizirani činioici, izuzev pola i nacionalnosti, imaju statistički značajan uticaj na raširenost tipa vrednosti samoizražavanja. Stepenu urbanizacije koji implicira razlike u stepenu industrijalizovanosti, vrsti preovlađujućih aktivnosti, razućedenosti kulturnih i društvenih institucija, ukorenjenosti tradicionalnih vrednosti itd. ima uticaja na ove vrednosti, što je nalaz koji u je u skladu sa nekim ranijim istraživanjima koja su isticala ulogu ovih faktora (Duch & Taylor, 1993). Vrednosti samoizražavanja raširenije su u grupi ispitanika iz urbanih (26%) nego u grupi ispitanika iz ruralnih sredina (15%). Preciznije, kako raste veličina mesta prebi-

vališta, raste i raširenost vrednosti samoizražavanja - tip vrednosti samoizražavanja karakteriše otprilike svakog osmog ispitanika (13%) u mestu ispod 2,000 stanovnika, približno svakog šestog (16%) u mestu od 20,000-99,999 stanovnika, odnosno približno trećinu ispitanika u gradovima sa preko pola miliona stanovnika (31%). Uticaj ovih varijabli posebno je značajan jer ukazuje da važni činioci formiranja ovih vrednosti mogu biti ne-ekonomski faktori koji nemaju nikakve veze sa Inghartovom hipotezom oskudice ili socijalizacije.

Raširenost tipa vrednosti samoizražavanja funkcija je uzrasta i stepena obrazovanja ispitanika. Što je ispitanik mlađi odnosno obrazovaniji, veća je verovatnoća da će ga karakterisati tip vrednosti samoizražavanja. Ovaj tip vrednosti je u grupi najmlađih ispitanika (od 15-29 godina) daleko češći (29%) nego u grupi najstarijih ispitanika (preko 60 godina, 11%). Viši obrazovni nivoi, veći entuzijazam mladih za demokratske norme i principe, mladalački idealizam i očekivanja (ali i smanjena kritičnost i odgovornost), vode mlade ka propagiranju ideala demokratije, humanih i kooperativnih odnosa. Ovo bi mogla biti posledica ne generacijskih razlika u smislu u kojima o njima govori Inghart (različiti egzistencijalni uslovi u formativnom periodu), već prosto karakteristika povezanih sa uzrastom (Kuzmanović, 1995c). Slično važi i za uticaj varijable obrazovanja. Obrazovanje u sebi obuhvata veliki broj različitih varijabli: trenutni socioekonomski status ispitanika (poziciju u socijalnoj strukturi), ali i socioekonomski status u formativnim godinama (na kome toliko insistira Inghart), stepen razvijenosti različitih kognitivnih i interpersonalnih veština, stepen informisanosti, indoktrinaciju (formalnu i neformalnu) kao posledicu produžene socijalizacije itd. Obrazovanje doprinosi propagiranju ljudskih prava kao ideala (Mc Farland & Mathews, 2005) i vodi smanjenju autoritarnosti zbog izlaganja anti-autoritarnim vrednostima (Jacobsen, 2001). To, u slučaju Srbije, za posledicu ima da je kombinacija dve dispozicije koja čini vrednosti samoizražavanja značajno slabije raširena u grupi ispitanika sa osnovno-školskim obrazovanjem (15%), nego u grupi ispitanika sa srednjoškolskim (22%) ili fakultetskim obrazovanjem (26%).

Različit stepen zadovoljavanja materijalne sigurnosti uzrokuje da tip vrednosti samoizražavanja karakteriše približno svakog petog nezaposlenog ispitanika (19%) i otprilike svakog četvrtog zaposlenog (23%). Razlike nisu izrazite jer, s obzirom na nizak životni standard i niska prosečna primanja u Srbiji, radni odnos verovatno ne vodi nužno materijalnoj sigurnosti. Uvećanje složenosti poslova koje pojedinac obavlja, odnosno različita vrsta, organizacija i struktura zanimanja koja se oslanja na odgovarajuće obrazovanje, kognitivne veštine, stepen autonomije u obavljanju poslova, dovodi do razlika u vezi sa raširenošću tri analizirana tipa vrednosti. Kategoriju domaćica/poljoprivrednik (8%) karakteriše najslabija raširenost tipa vrednosti samoizražavanja, pri čemu je tip vrednosti preživljavanja najzastupljeniji, na nivou proste većine ispitanika iz ove kategorije

(49%). Vrednosti preživljavanja raširenije su i u grupi NK i PK radnika (43.2%), KV i VKV radnika (35%), penzionera (37%), ali i u grupi službenika sa srednjom školom (26%). Sa druge strane, fakultetski obrazovane službenike i stručnjake (26%), učenike i studente (39%), karakteriše veća zastupljenost tipa vrednosti samoizražavanja. Razlike su verovatno posledica čitavog sklopa međupovezanih faktora u vezi sa zanimanjem – različitog obrazovanja, socioekonomskog statusa, prestiža koji pojedine profesije imaju, različite verovatnoće susreta sa suprotstavljenim idejama i načinima ponašanja, odnosno različitog stepena podsticaja za usvajanje, održavanje ili promenu preovlađujućih stavova i vrednosti. Takođe, očigledno je i da uzrast vrši uticaj jer su vrednosti samoizražavanja u grupi učenika i studenata daleko raširenije, nego u slučaju zanimanja u koja spadaju stariji ispitanici, na primer, penzioneri.

Bračni status ima suprotan uticaj, budući da je ovaj tip vrednosti daleko češći u grupi onih koji su u vanbračnoj zajednici (30%) i onih koji su samci (28%). Svakog petog ispitanika (19%) koji je u braku, 13% razvedenih i svega 8% udovaca, tj. udovica, karakterišu ove vrednosti, ali je u ovim slučajevima tip vrednosti preživljavanja daleko češći. I ovde je raširenost vrednosti samoizražavanja u dobroj meri posredovana uzrastom jer su ispitanici koji nisu u braku uglavnom mlađa populacija u poređenju sa nekim drugim kategorijama, na primer udovicama/udovicama.

Najzad, povoljan socioekonomski status na nedvosmislen način povezan je sa raširenošću vrednosti samoizražavanja. Što je bolja finansijska situacija porodice, više zadovoljstvo ličnim životnim standardom ili ekonomskom situacijom u zemlji iskazano od strane konkretnog ispitanika, veća je verovatnoća da će on biti svrstan u kategoriju tipa vrednosti samoizražavanja. Raširenost vrednosti samoizražavanja u grupi onih koji svoju finansijsku situaciju opisuju kao lošu (13%) daleko je slabija u odnosu na procentualnu zastupljenost tipa vrednosti preživljavanja (40%). U slučaju onih koji su nezadovoljni ličnim životnim standardom, približno svaki osmi ispitanik (12%) pripada tipu vrednosti samoizražavanja, u srednjoj kategoriji svaki peti (21%), a u kategoriji zadovoljnih otprilike svaki treći (33%). Najzad, sa rastom zadovoljstva ekonomskom situacijom u zemlji, linearno opada raširenost tipova vrednosti preživljavanja i raste raširenost tipa vrednosti samoizražavanja. Nalazi su u skladu sa Inghartovim naglašavanjem važnosti ekonomskih faktora za ove vrednosti, pre svega sa hipotezom oskudice. Međutim, kako su u pitanju varijable koje se odnose na period istraživanja, a ne istoriju zadovoljenja materijalnih potreba pojedinca, pitanje je da li su uočene razlike posledica različitih formativnih iskustava. Bilo da se tiču preadultnog ili adultnog perioda života, velike razlike u materijalnom standardu utiču na mogućnosti ostvarenja sopstvenih potencijala u različitom stepenu, pri čemu nije toliko važno pitanje većeg ili manjeg prihoda kao takvog, već činjenica da se često “*kvantitativne razlike u prihodima pretvaraju u kvalitativne razlike životnog iskustva*” (From,

1983, str. 317). Dodatno, uticaj zadovoljstva ekonomskom situacijom u zemlji ukazuje da je distribucija vrednosti samoizražavanja svakako zavisna od opšteg društvenog konteksta jer i one dobrostojeće može usmeravati ka vrednovanju materijalističkih ciljeva društvenog razvoja, uzrokujući veću raširenost tipa vrednosti preživljavanja.

Na intenzitet raširenosti prvog od dva izdvojena elementa, demokratsku vrednosnu orijentaciju, takođe utiče veliki broj činilaca – svi analizirani izuzev pola i stepena zadovoljstva ekonomskom situacijom u zemlji.

U urbanim naseljima, naročito onima koji imaju više od 20,000 stanovnika, demokratska vrednosna orijentacija natprosečno je prihvaćena. Stepem prihvatanja linearno opada sa uzrastom i linearno raste sa stepenom obrazovanja, prestižom zanimanja i povoljnijim socioekonomskim statusom (nivoom primanja, boljom finansijskom situacijom porodice i zadovoljstvom ličnim životnim standardom). Demokratska vrednosna orijentacija prihvaćenija je u grupi većinskog srpskog stanovništva nego među pripadnicima manjina; slično važi i za one koji su zaposleni, nasuprot nezaposlenima, kao i u slučaju samačkog, odnosno života u vanbračnoj zajednici, u poređenju sa nekih drugim oblikom partnerskih odnosa. Na drugu izdvojenu dispoziciju, prihvatanje sebe i drugih, utiče mali broj faktora, pri čemu je uticaj analiziranih faktora često nejasan i neinterpretabilan. Uzrast, zanimanje i ekonomski faktori (izuzev primanja) značajno utiču na stepen izraženosti ove dispozicije. Prva dva navedena faktora vrše nejasan uticaj na prihvatanje sebe i drugih. Najsrećniji i najpoverljiviji su najstariji ispitanici u uzorku, zatim najmlađi ispitanici i ispitanici uzrasta od 30 do 39 godina. Ostale dve uzrasne kategorije, u proseku, karakteriše upravo suprotno. Uticaj ostalih faktora nešto je jasniji. Kako raste prestiž zanimanja i sa tim povezana složenost poslova koje pojedinac obavlja, kvalitet finansijske situacije, zadovoljstvo ličnim životnim standardom ili ekonomskom situacijom u zemlji, raste i izaženost ove dispozicije. Tip naselja, veličina mesta, pol, obrazovanje, nacionalnost, radni i bračni status i nivo primanja nemaju značajan uticaja na izaženost ove dispozicije.

Od svih analiziranih činilaca, samo uzrast, zanimanje, finansijska situacija porodice i zadovoljstvo ličnim životnim standardom jesu faktori koji ostvaruju statistički značajan uticaj na sva tri analizirana koncepta. Na drugom kraju nalazi se varijabla pola, koji nema značajan uticaj ni na demokratsku vrednosnu orijentaciju, ni na prihvatanje sebe i drugih, niti na vrednosti samoizražavanja. Ostale varijable vrše uticaj samo na stepen prihvatanja demokratske vrednosne orijentacije (tip naselja, veličina mesta, obrazovanje, nacionalnost, radni status, bračni status, nivo primanja) ili samo na izaženost prihvatanja sebe i drugih (zadovoljstvo ekonomskom situacijom u zemlji). Ove razlike mogle bi biti indikacije različite prirode dva izolovana elementa, ali i različite upotrebne vrednosti dva koncepta, što je podatak koji će biti od posebne važnosti u daljem tekstu. Ne postoji varijabla koja značajno utiče samo na tip vrednosti samoizražavanja.

Treća postavljena hipoteza se, sa stanovišta dobijenih nalaza, može smatrati delimično potvrđenom, iako je zasnovana na nepouzdanim podacima. **Vrednosti samoizražavanja značajno su, i u očekivanom smeru, povezane sa nekim od (teorijski) srodnih vrednosnih orijentacija.** Ispitanike koji su svrstani u tip vrednosti samoizražavanja karakteriše modernistička vrednosna orijentacija, neautoritarnost, otvorenost prema svetu, nekonformizam i unutrašnji lokus kontrole – svojevrsan sindrom prograđanske vrednosne orijentacije, barem u naznakama. Tip vrednosti samoizražavanja i partijska orijentacija u izrazitoj su vezi, u smislu da su ove vrednosti daleko češće u grupi pristalica demokratski orijentisanih stranaka u Srbiji. Tip vrednosti samoizražavanja najčešći je u grupi pristalica LDP-a (51%), DS-a (32%), G17 plus (29%) i DSS-a (22%). To su ujedno jedine tri grupe pristalica kod kojih je ovaj tip rašireniji od vrednosti preživljavanja, budući da pristalice DSS-a karakteriše istovetna raširenost dva suprotstavljena tipa vrednosti preživljavanja, odnosno samoizražavanja, dok pristalice ostalih stranaka i apstinente karakteriše dominacija tipa vrednosti preživljavanja. Slično važi i za dve dispozicije vrednosti samoizražavanja, naročito za demokratsku vrednosnu orijentaciju. Prihvatanje demokratske vrednosne orijentacije povezano je sa indikatorima modernizma ($r = .259$; $p < .01$), otvorenosti prema svetu ($r = .202$; $p < .01$), nekonformizma ($r = .318$; $p < .01$) i unutrašnjeg lokusa kontrole ($r = .058$; $p < .05$). Jedina neznačajna povezanost javlja se u vezi sa vrednosnom orijentacijom religioznosti. Pored toga, postoji snažna povezanost demokratskih vrednosti i partijske orijentacije - pristalice LDP-a, DS-a, G17 plus i DSS-a natprosečno prihvataju demokratsku vrednosnu orijentaciju. Prihvatanje sebe i drugih značajno je povezano sa unutrašnjim lokusom kontrole ($r = .151$; $p < .01$), konformizmom ($r = -.069$; $p < .05$) i otvorenošću prema svetu ($r = .069$; $p < .05$), ali i sa demokratskom partijskom orijentacijom, iako je obrazac manje jasan. Prihvatanje sebe i drugih najizraženije je kod pristalica DS-a, LDP-a, G17 plus, DSS-a, ali i SPS-a.

Najzad, u vezi sa poslednjom uopštenom pretpostavkom, **u periodu između 1996. i 2007. godine nije došlo do intenzivnijih promena u raširenosti vrednosti samoizražavanja u populaciji Srbije** čime je i ova hipoteza potvrđena. Iako unutar tri posmatrana perioda (1996, 2001. i 2007. godine), dolazi do značajnih promena s obzirom na tri tipa vrednosti, značajne promene se pre svega dešavaju u vezi sa padom raširenosti tipa vrednosti preživljavanja, budući da su promene u raširenosti suprotstavljenog tipa vrednosti samoizražavanja slabe. Sve vreme, vrednosti samoizražavanja karakterišu, u proseku, otprilike tek svakog sedmog građanina Srbije (14%), pri čemu u periodu od 1996. do 2001. godine praktično izostaju bilo kakve promene. Ovaj nalaz, delom, potvrđuje Inghartove pretpostavke, pre svega u smislu da promene u raširenosti ovih vrednosti izostaju ukoliko izostaje uticaj ključnog faktora – socioekonomskog razvoja. Istovremeno, nalazi odstupaju od Inghartovih shvatanja iz dva razloga. Barem u slučaju Srbije, demokratske promene bile su moguće i bez dominantne raširenosti vrednosti sa-

moizražavanja. Takođe, same demokratske promene mogu uticati na širenje ovog sindroma, o čemu govori značajan pomak u vezi sa raširenošću tipa vrednosti samoizražavanja u poslednjih šest godina. Međutim, Inghartove tvrdnje ne mogu biti bezuslovno diskvalifikovane bez analize efektivnosti demokratije u Srbiji (što prevazilazi okvire ovog rada) jer teorija ne tvrdi da je demokratija nemoguća ukoliko nije podržana raširenim vrednostima samoizražavanja, već da takva demokratija nije efektivna.

Situacija je značajno drugačija u vezi sa demokratskom vrednosnom orijentacijom i prihvatanjem sebe i drugih. Sredinom devedesetih godina XX veka, demokratska vrednosna orijentacija u populaciji Srbije bila je ispodprosečno prihvaćena u poređenju sa situacijom pet, odnosno, deset godina kasnije. Sa vremenom, raširenost demokratskih vrednosti u posmatranom periodu u Srbiji linearno je rasla. Sa druge strane, intenzitet razvijenosti druge dispozicije, uslovno, opada sa vremenom. Drugim rečima, promene u vezi sa dve dispozicije vrednosti samoizražavanja imaju, uslovno, suprotan predznak – raste prihvatanje demokratskih vrednosti i istovremeno opada prihvatanje sebe i drugih.

Dve osnovne pretpostavke Inghartove teorije, hipoteza socijalizacije i oskudice, bi, u ravni konkretnih činilaca, značile da su primarni činioci vrednosti samoizražavanja uzrast i materijalni standard ispitanika. To i jesu najvažniji prediktori ovih vrednosti i u ovom konkretnom istraživanju, pa bi se ove pretpostavke mogle smatrati barem delimično potvrđenim. U kontekstu Inghartove teorije ovaj podatak je od posebne važnosti. Važnost uzrasta ispitanika za vrednosti samoizražavanja u smislu da su u grupi mlađih ispitanika ove vrednosti raširenije govori o relevantnosti generacijske hipoteze kao mehanizma promene vrednosti. Međutim, model promene vrednosti samoizražavanja nije nedvosmisleno u skladu sa generacijskim modelom – velika većina promena u raširenosti ovih vrednosti unutar istih uzrasnih grupa sa vremenom nije značajna, što implicira male promene na nacionalnom nivou kako mladi smenjuju starije. O tome govori i mali broj značajnih razlika istih uzrasnih grupa u različitim periodima, što bi, ponovo, moglo značiti da uočene promene nisu povezane sa generacijskim razlikama u smislu u kome o njima govori Inghart.

Generacijska hipoteza predstavlja mehanizam promene vrednosti, ali malo govori o uzrocima međuuzrasnih razlika. Ranije je rečeno da se ove razlike teško mogu objasniti fizičko-ekonomskom sigurnošću u periodu rane adolescencije, s obzirom da su to za najmlađe kohorte u ovom istraživanju bile devedesete godine XX veka. Pored toga, čini se da te razlike u vezi sa vrednostima samoizražavanja nisu direktna posledica rastućih nivoa obrazovanja, budući da obrazovanje nema značajan uticaj na vrednosti samoizražavanja u bilo kojoj kombinaciji koja ne uključuje samo uzrast i obrazovanje (a ta kombinacija varijabli objašnjava svega 2% varijanse individualnih razlika). Uključivanje nekih drugih varijabli (kao što su ekonomski faktori) povećava procenat objašnjene varijanse, ali poništava

značajan uticaj stepena obrazovanja. Ovaj rezultat je od višestruke važnosti. Pre svega, čini se da, barem u Srbiji, obrazovanje nije najvažniji faktor prihvatanja vrednosti samoizražavanja. Pored toga, neznačajan uticaj obrazovanja u kombinaciji sa nekim drugim varijablama diskvalifikuje validnost varijable obrazovanja kao posrednog indikatora formativne sigurnosti, odnosno, u suprotnom, značaj same formativne sigurnosti za vrednosti samoizražavanja jer izostaje uticaj ovog faktora koji se u teoriji smatra presudnim.

Važna uloga ekonomskih faktora, pre svega zadovoljstva životnim standardom, ide, jednim delom, u prilog Inghartovoj argumentaciji. Očigledno je da je za raširenost vrednosti samoizražavanja u Srbiji ekonomska sigurnost jako važna. Dodatno, čini se da je Inghart u pravu kada insistira na važnosti subjektivne percepcije ekonomskih uslova jer je zadovoljstvo standardom važniji prediktor vrednosti samoizražavanja od ekonomskih faktora koji su smatrani objektivnim pokazateljima (nivo primanja, finansijska situacija porodice). Međutim, postoji jedno važno odstupanje od teorijskih stavova Ingharta. Analizirani ekonomski faktori tiču se karakteristika pojedinca ovog tipa u trenutku istraživanja, a ne iz perioda formativnih godina, što je posebno važno jer obrazovanje (u teoriji indikator ekonomske sigurnosti u formativnom periodu) nema značajan relativan doprinos u situaciji kada se kontroliše uticaj nekih ekonomskih faktora. To bi praktično moglo značiti da je za ove vrednosti važnija materijalna situacija pojedinca u trenutku istraživanja, tj. u sadašnjosti, nego istorija materijalne sigurnosti i da bi aktuelni socioekonomski status mogao biti uzrok međugrupnih razlika u raširenosti vrednosti samoizražavanja. Ipak, ne bi trebalo smetnuti sa uma da različite kombinacije faktora objašnjavaju malo varijanse individualnih razlika. Takođe, tvrdnja o presudnoj važnosti formativnog perioda ne može biti potpuno diskvalifikovana nalazima ovog istraživanja, iz prostog razloga što nisu korišćeni indikatori koji bi se direktno odnosili na procenu fizičko-ekonomske sigurnosti u ranoj adolescenciji.

Insistiranje na formativnoj ulozi ranog uzrasta za razvoj određenih karakteristika pojedinca odražava klasično shvatanje političke socijalizacije koje podrazumeva da postoji neka određena tačka u životnom ciklusu kada takvo učenje počinje i određen momenat kada se završava. Uzrast u koji nalazi razvojno-psiholoških istraživanja smeštaju period formiranja apstraktnog pojmovnog mišljenja u teoriji političke socijalizacije dugo je smatran kritičkim periodom političkog učenja²⁶. Karakteristika ovih pristupa izučavanja političke socijalizacije jeste svo-

²⁶ Ovom pristupu svojstveno je naglašavanje perioda od 7-13. g. (Vasović, 2007) kao kritičkog, čime se daje značaj i uzrasnom periodu koji razvojna psihologija opisuje kao period konkretnih operacija, koji isključuje sposobnost apstraktnog, pojmovnog mišljenja, što je sa stanovišta razmatrane tematike posebno problematična pretpostavka.

jevrsna neistoričnost - rano učenje i rana iskustva socijalizacije smatraju se trajnim, otpornim na kasnije uticaje, dok se opis razvojnog procesa posmatra kao univerzalan i nepromenljiv, zasnovan na posmatranjima pojedinačnih ili istovrsnih društava. To je, između ostalog, i karakteristika Inghartovog teoretisanja. Na taj način, gubi se iz vida da se procesi, mehanizmi i efekti razlikuju između društava jer imaju svoje specifične uzroke u društveno-istorijskom kontekstu i društveno-ekonomskoj strukturi određenog društva (Vasović, 2007). Međutim, idealan model generacijske smene vrednosti u skladu sa kojim su, u ovom konkretnom slučaju, vrednosti samoizražavanja najraširenije u grupi najmlađih, pri čemu raširenost tih vrednosti opada sa uzrastom i zadržava relativnu stabilnost unutar uzrasnih grupa, što postepeno vodi širenju ovih vrednosti na nacionalnom nivou, nije baš tako nedvosmislen u slučaju Srbije i, što je najvažnije, nije podržan ovde dobijenim empirijskim podacima. Razlog za to bi mogao biti izostanak dugoročnijeg ekonomskog razvoja koji bi doveo do izmenjenih socijalizatorskih iskustava, uzrokujući generacijske razlike. Međutim, uzroci mogu biti druge prirode, povezani sa specifičnostima na koja upućuje analiza dva izdvojena elementa – demokratske vrednosne orijentacije i prihvatanja sebe i drugih.

Obrazac, smer i intenzitet promene, barem u Srbiji, zavisi od uzrasta (u smislu da se mladi, u principu, mogu posmatrati kao nosioci promena), ali presudno je određen vrstom i sadržajem dispozicije koja je predmet posmatranja. Jednostavan primer za to jeste analiza promena u izraženosti tri analizirana elementa u poslednjih deset godina u Srbiji u vezi sa različitim uzrasnim grupama. Dok se u slučaju demokratske vrednosne orijentacije u desetogodišnjem periodu dešavaju dramatične, linearne i promene u pozitivnom smeru (ka većoj raširenosti ove orijentacije), u slučaju svih uzrasnih grupa izuzev najstarije, promene u vezi sa drugom dispozicijom su mešovite (u mlađim uzrasnim grupama opada raširenost, u starijim raste), nelinearne (nazubljeni profil) i daleko slabijeg intenziteta. To za rezultat ima postepene promene u raširenosti vrednosti samoizražavanja, koje su slabog intenziteta ili zanemarljive.

Čini se da adekvatnost generacijske hipoteze zavisi i od istorijskog perioda, odnosno aktuelne konstelacije društvenih okolnosti. U prvom posmatranom periodu, najmlađu kohortu nije karakterisala najveća raširenost demokratske vrednosne orijentacije ili prihvatanje sebe ili drugih ili vrednosti samoizražavanja. Sa druge strane, nakon demokratskih promena u zemlji 2000. godine, dolazi do približavanja uočenog obrasca idealno tipskom generacijskom modelu – najmlađe kohorte postaju grupa u kojoj su demokratska vrednosna orijentacija i samoizražavanje najrašireniji, što ne važi za prihvatanje sebe i drugih. Uslovna stabilnost prihvatanja sebe i drugih i velika promena u raširenosti demokratske vrednosne orijentacije, mogla bi značiti da uloga formativnog perioda u razvoju pojedinca zavisi od sadržaja koji je predmet posmatranja, ali i otvara pitanje da li se može zaključiti da kritičan period političkog razvoja pojedinca ostaje isti pod izmenje-

nim političkim okolnostima koje menjaju ne samo sadržaje političke kulture koje društvene ustanove prenose pripadnicima društva, već i samu prirodu političkog učenja, odnosno repertoar ključnih agensa (Vasović, 2007). U prilog tome govori podatak da u vezi sa bilo kojom od tri dispozicije postoje slučajevi u kojima su promene koje se dešavaju u starijim uzrasnim grupama intenzivnije od promena u mlađim grupama. Sa pravom se danas u literaturi ističe ne samo princip primarnosti i strukturiranja, već i princip međuposredujućeg perioda (koji ističe važnost kasne adolescencije i rane zrelosti) i princip skorašnjosti – tumačenje raširenosti dominantnih dispozicija u odnosu na aktuelna društvena pitanja. Na svakom stepenu razvoja mogu se zapaziti *„kako kontinuirani (kumulativni), tako i diskontinuirani (inovativni) procesi ... što ukazuje na istorijsku utemeljenost i kontekstualnost ontogenetskog razvoja ... koji može biti suštinski različit u zavisnosti od istorijskih i kulturnih okolnosti“* (Vasović, 2007, str. 291).

Uzroci dobijenih razlika su višestruki, ali вреди skrenuti pažnju na neke od njih. Najpre, na tri analizirana koncepta utiču različiti činioci u različitom stepenu, pri čemu je različita uloga varijable uzrasta presudna. Iako je na nivou bivarijantnih korelacija uzrast značajno povezan kako sa demokratskom vrednosnom orijentacijom i prihvatanjem sebe i drugih, tako i sa odgovarajućom kombinacijom ova dva elementa u tip vrednosti samoizražavanja, značaj uzrasta za tri analizirana elementa varira ukoliko se neki drugi faktori statistički kontrolišu. Uzrast je najznačajniji prediktor demokratske vrednosne orijentacije u bilo kojoj kombinaciji varijabli. Sa druge strane, ukoliko se kontrolišu uticaj nekih drugih varijabli, poput zadovoljstva životnim standardom, uzrast nema značajan uticaj na izraženost prihvatanja sebe i drugih, dok je uticaj ove varijable na tip vrednosti samoizražavanja, iako značajan, manji od relativnog doprinosa nekih drugih činilaca poput nekih ekonomskih faktora. Stoga je razumljivo da uzrasne razlike u vezi sa tri dispozicije budu različitog intenziteta, što za posledicu ima različite efekte generacijske smene u odrasloj populaciji Srbije. Dok širenje demokratske vrednosne orijentacije, na nivou činilaca ovih vrednosti, može biti uzrokovano generacijskom smenom, to nije nužno slučaj u vezi sa druga dva koncepta.

Pored toga, uočene razlike mogu biti posledica različitog konceptualnog statusa, odnosno prirode analiziranih dispozicija, o čemu je već bilo reči. U literaturi o političkoj socijalizaciji pravi se razlika između politički relevantnih aspekata razvoja ličnosti i specifičnog političkog učenja koji su posledica indirektnih, odnosno direktnih formi političke socijalizacije. Prvo se odnosi na *„sticanje predispozicija koje nisu same po sebi političke, ali kasnije utiču na razvoj političkog selfa“* (Dawson & Prewitt, 1969, str. 63). Ove predispozicije uključuju usvajanje bazičnih dispozicija, uverenja, stavova, vrednosti i sl. koji uopšteno utiču na političko ponašanje usmeravanjem ka specifičnim političkim objektima i formiranjem specifičnih političkih orijentacija. Direktna politička socijalizacija odnosi se na proces putem koga se prenose ili razvijaju orijentacije koje su specifično poli-

tičke. Ove orijentacije, poput shvatanja o superiornosti određene političke ideologije jesu usmerene ka političkim objektima, bez posredujuće uloge opštih predispozicija.

Na taj način posmatrano, prihvatanje sebe i drugih moglo bi biti shvaćeno kao ishod indirektnih formi političke socijalizacije - uopštena, bazična predispozicija koja nije direktno politički konotirana, ali ima posredujuću ulogu u razvoju određenih političkih orijentacija prema specifičnim političkim objektima i, što je i najvažnije, teško promenljiva. Demokratska vrednosna orijentacija mogla bi se razumeti kao specifično politički sadržaj, koji odražava prihvatanje demokratije kao vrednosti, budući da uključuje eksplicitne političke sadržaje, pa bi barem jednim delom mogla biti posledica direktnog političkog učenja. Drugim rečima, različit status podrazumeva različitu stabilnost, ali, što je najvažnije, podložnost uticajima različitih faktora.

Demokratska vrednosna orijentacija shvaćena je kao ideološka ili orijentacija političkog karaktera (o čemu govori povezanost sa demokratskom partijskom orijentacijom, neautoritarnošću, modernizmom i sl.), a društvene promene ili društvena kriza mogu selektivno delovati na preovlađujuće vrednosti, utičući upravo na one vrednosne orijentacije koje po svojoj prirodi mogu biti systemske, dok su „*one vrednosti koje se manje direktno povezuju sa sistemom otpornije*“ (Pantić, 1990, str. 93). Neka istraživanja glavne promene beleže upravo u vezi sa orijentacijama ideološkog i političkog karaktera (Kuzmanović, 1995b). Nalazi ovog istraživanja idu u prilog tezi da jače društvene promene mogu dovesti do promena preovlađujućih vrednosti, ali pre svega ukoliko su u pitanju ideološke vrednosne orijentacije, u kom slučaju jednom usvojen sistem vrednosti nije nepromenljiv. O tome najbolje govori podatak o promenama u vezi sa demokratskom vrednosnom orijentacijom na nivou Srbije kao celine – od jednog do drugog posmatranog perioda, prosečni faktorski skorovi na demokratskoj vrednosnoj orijentaciji linearno su rasli. Svaka nova kohorta sve više prihvata ove vrednosti, koje u istoj uzrasnoj grupi postaju, sa vremenom, sve raširenije. Pored uzrasta ispitanika, izmenjene društvene okolnosti, tj. promena u sferi aktuelno-socijalnih činilaca kao faktora formiranja i održavanja vrednosti (Pantić, 1981), predstavljaju nezaobilazan deo objašnjenja uočenih promena.

Teška kriza tokom devedesetih godina XX veka imala je za posledicu krupne društvene promene, čije najdalekosežnije posledice jesu drastično ugrožavanje fizičko-ekonomske sigurnosti građana Srbije usled naglog osiromašjenja velikog dela populacije i brojnih ratova na ovim prostorima. Sled društvenih događaja mogao je, naročito krajem devedesetih godina XX veka, dovesti do doživljaja „*određene dominantne društvene klime, npr. da su neke vrednosti i društveni ciljevi prevaziđeni i da veliki broj građana počinje da veruje u neke nove, alternativne vrednosti*“ (Kuzmanović, 1995a), koje su mogle motivaciono delovati na kasnije društvene promene. Neka istraživanja pokazuju da su građani Srbije, već

sredinom devedesetih godina XX veka, barem na deklarativnom nivou, demokraciju smatrali najpoželjnijim oblikom vladavine (Pavlović, 2007a; Pantić i Pavlović, 2007). Upravo to okretanje alternativnim vrednostima moglo bi biti objašnjenje uočenog skoka u raširenosti demokratske vrednosne orijentacije u periodu 1996-2001. godine. Istraživanje sprovedeno neposredno nakon demokratskih promena u zemlji očigledno je registrovalo opštu euforiju u vezi sa demokracijom od koje se mnogo očekivalo. Institucionalne promene koje su vodile uvođenju demokratskog sistema u povlašćen položaj stavile su neke vrednosti, pre svega one koje su direktno povezane sa njom, kao što je to ovde slučaj sa prvom analiziranom dispozicijom. To je za posledicu imalo širenje ovih vrednosti u svim uzrasnim grupama, bez obzira na rana socijalizatorska iskustva i, najzad, veću raširenost ove orijentacije na nivou populacije, budući da ljudi formiraju vrednosne prioritete koji su kompatibilni sa potkrepljenim kontingencijama koje im njihove životne okolnosti omogućavaju (Schwartz & Bardi, 1997). Efekat institucionalizovanih promena ipak, kako to delom pokazuju i ranije prikazani podaci, zavisi i od toga da li su u pitanju mladi koji su u formativnom periodu i zbog pretakanja ovih promena u vaspitne i nastavne ciljeve, odnosno drugačije vrednosti (Kuzmanović, 1995a). Osetljivost na promene može biti različita u različitim uzrastima, pa se mladi mogu lakše i brže prilagoditi promenama. Odrasli koji otkriju da ciljevi kojima su težili – njihovi važni vrednosni prioriteti – nisu više adaptivni pre će se opirati ili suprotstavljati društvenim promenama, nego što će prilagođavati vrednosti.

Najzad, poseban značaj za uočene promene u vezi sa prihvatanjem demokratske vrednosne orijentacije ima činjenica da su mladi sve obrazovaniji što ih, naročito u situaciji izmenjenih društvenih okolnosti, čini podložnijim prihvatanju ovih vrednosti. Uloga obrazovanja u vezi sa demokratskom vrednosnom orijentacijom potvrđuje tezu da su rastući nivoi obrazovanja jedno od mogućih objašnjenja uočenih uzrasnih razlika. Obrazovanje na taj način indirektno utiče i na raširenost tipa vrednosti samoizražavanja, iako ima uticaj na samo jedan element ovog sindroma.

Prethodna analiza teško se može primeniti na drugu izolovanu dispoziciju, prihvatanje sebe i drugih. Konceptualni status ove dispozicije, pa i Inghartovih vrednosti samoizražavanja kao vrednosti, krajnje je problematičan i zahteva dalja i detaljnija preispitivanja. Nije neuobičajeno da se određene crte ličnosti posmatraju istovremeno i kao vrednosti, pre svega instrumentalne (Kuzmanović, 1995b; Rokeach, 1973; Pantić, 1981; 1990). Prihvatanje sebe i drugih upravo je povezano sa vrednosnim orijentacijama koje se istovremeno smatraju i crtama ličnosti (lokus kontrole, (ne)konformizam). Međutim, čini se da je ova dispozicija, u vezi sa sadržajem koji ona ima u ovom radu, bliža pojmu crte ličnosti koja nije istovremeno i vrednost. Način operacionalizacije interpersonalnog poverenja i subjektivnog blagostanja koji koristi Inghart, a koji je u neizmenjenom obliku pri-

menjen u ovom istraživanju, više se odnosi na (samo)deskripcije obrazaca ponašanja, a ne kriterijume koje pojedinci koriste u proceni poželjnosti ponašanja, ljudi i događaja. Takođe, ova dispozicija pre može biti posmatrana u terminima stepena u kojima je pojedinci manifestuju ili poseduju, a ne kao karakteristika koja varira u značaju koji pojedinci pripisuju određenim ciljevima. Najzad, pre bi se reklo da subjektivno blagostanje i interpersonalno poverenje opisuju postupke ljudi uzrokovane time kakvi oni stvarno jesu, bez obzira na njihove namere, dok se vrednosti odnose, pre svega, na ciljeve pojedinaca. Drugim rečima, način na koji su ovi indikatori operacionalizovani dozvoljava mogućnost ispitivanja faktičkog postojanja određene osobine kod pojedinca, a ne njenog pozitivnog vrednovanja (bez obzira koliko je pojedinac stvarno poseduje) (Kuzmanović, 1995b).

Time se ne isključuje mogućnost da subjektivno blagostanje i interpersonalno poverenje budu indikatori nekih opštijih vrednosti (npr. hedonizma, u slučaju prvog, i socijalne vrednosne orijentacije, u slučaju drugog indikatora ili i vrednosti samoizražavanja), ali ukoliko se posmatraju kao vrednosti po sebi, čini se da je neophodan drugačiji pristup od onog ovde primenjenog, odnosno onog koje koristi Inghart. Time se, takođe, ne isključuje upotrebljivost ova dva koncepta u analizama kros-kulturnog, agregatnog tipa. Inghartove ranije analize pokazuju da u vezi sa subjektivnim blagostanjem i interpersonalnim poverenjem postoje iznenađujuće stabilne kros-kulturne razlike (Inglehart, 1990), što ove indikatore čini upotrebljivim u analizama tog tipa, kada do izražaja mogu doći velike razlike između različitih nacija. Subjektivno zadovoljstvo pri tom ne odražava objektivne ekonomske uslove i ostaje stabilno, bez obzira na kratkotrajne ekonomske uspone ili padove. U vezi sa interpersonalnim poverenjem, Inghart ne izvodi precizne zaključke, iako navodi da je poverenje povezano sa visokim nivoima ekonomskog razvoja i iskustvom života pod stabilnom demokratijom. Nalazi ovog rada negde su između jer ekonomski faktori jesu među najvažnijim prediktorima izraženosti prihvatanja sebe i drugih, koju tvore dispozicija koja po teoriji ne bi trebalo da bude pod njihovim uticajem (subjektivno blagostanje), odnosno dispozicija koja je u vezi sa njima (interpersonalno poverenje).

Objašnjenje, prema Inghartu, leži u distinktivnom istorijskom iskustvu određene nacije kao što su, recimo, dugi periodi izneverenih očekivanja, koji vode javljanju ciničnih stavova koji se mogu održavati putem preadultne socijalizacije. Drugim rečima, kako dosadašnje analize pokazuju, najvažniji faktori stabilnih unutarnacionalnih nivoa razvijenosti ove dve dispozicije, odnosno velikih međunacionalnih razlika u vezi sa njima, jesu faktori sa makro-nivoa, čiji korelati ne mogu biti pronađeni na individualnoj ravni analize (Dekker, Ester & Vinken, 2003). Na primer, pokazuje se da je komunizam uticao na nizak nivo osećaja sreće kod građana bivših komunističkih zemalja (Inglehart, 2000), ali se uticaj komunizma unutar građana jedne komunističke zemlje, kakva je recimo bila Srbija, na neku od ove dve dispozicije ne može analizirati. Analiza ove dispozicije na indi-

vidualnom nivou može stvoriti teškoće koje su prisutne i u ovom radu, poput nejasnog statusa dispozicije ili nedoslednih povezanosti.

Ukoliko se prihvati presudna kulturno-istorijska omeđenost nivoa razvijenosti dispozicija poput ovih, odnosno male intragrupne varijacije, postaje razumljiv mali broj značajnih povezanosti sociodemografskih karakteristika pojedinca i mali procenat objašnjene varijanse koju različite kombinacije nezavisnih varijabli pokazuju²⁷. Srbija spada u grupu zemalja u kojima su subjektivno blagostanje i interpersonalno poverenje na niskom nivou (Halman et al., 2005; Inglehart, 1990; 2000; Pavlović, 2006). Za to bi svakako istorijski mogla biti odgovorna duga istorija podaništva, dug period života pod komunističkom vlasti koja je sprovodila strog nadzor nad rečima i delom, što je vodilo sužavanju kruga ljudi kojima se moglo verovati, tj. padu interpersonalnog poverenja (Schwartz & Bardi, 1997), brojnim razočaranim i izneverenim očekivanjima u bližoj i daljoj prošlosti, nekonzistentnim i nedoslednim ponašanjem pojedinaca ili institucija koje je potkrepljivalo stav da se ne može biti previše oprezan u odnosima sa drugim ljudima i sl. Nema sumnje da su karakteristike poput interpersonalnog poverenja jako važne za uspešno funkcionisanje demokratskog društva. Almond i Verba su je smatrali jednim od najvažnijih elemenata građanske političke kulture, budući da je preduslov formiranja sekundarnih asocijacija, koje su sa druge strane suštinske za efektivnu političku participaciju u bilo kojoj velikoj demokratiji (Almond & Verba, 1963). Upravljanje ponašanjem u skladu sa vrednostima kao što su jednakost, pravda ili poštenje nema smisla ukoliko je malo verovatno da će drugi to uzvratiti i ukoliko postoji velika šansa da će neko biti iskorišćen, što uopšten stav da treba biti oprezan u odnosima sa drugim ljudima čini funkcionalnim, pa pojedinac sa suprotnim načinima ponašanja može biti okarakterisan kao naivan ili lakomisljen. Neki autori govore o tzv. amoralnom familijarizmu kao svojevrsnom odsustvu poverenja ili moralne obaveze prema svima izvan najuže porodice i prijatelja (Banfield, 1958, navedeno prema Inglehart, 1990) koji svoje izvore ima u dugoj istoriji siromaštva i strane dominacije. To bi moglo objasniti relativno niske nivoe razvijenosti ove dispozicije u populaciji Srbije. Međutim, time se ne mogu objasniti promene koje su u vezi sa izraženošću ove dispozicije uočljive u posmatranom desetogodišnjem periodu.

Paradoksalno, ova dispozicija bila je najizraženija u prvom posmatranom periodu, sredinom devedesetih godina XX veka. To je iznenađujuće ukoliko se ima u vidu izraženost ksenofobije, etničke distance, nacionalizma itd. koje su identifikovala mnoga istraživanja tokom devedesetih godina XX veka. Očigledno je da

²⁷ Naravno, postoji mogućnost da na dispozicije poput ovih utiču neki drugi faktori koji ovde nisu analizirani poput stepena participacije u društvenom životu, podrške društvenog okruženja, učestalosti interakcije sa drugim ljudima i sl., na šta ukazuju neke analize (Anheier et al., 2004).

su društvene promene i okolnosti, barem delimično, uticale na fluktuacije u izraženosti ove dispozicije. Godina kada je sproveden treći talas Svetske studije vrednosti (1996. godina) jeste godina nakon potpisivanja Dejtonskog sporazuma, delimičnog otvaranja zemlje i kakve-takve konsolidacije stanja u njoj. Moguće je da je za ispitanike tada pitanje o uopštenom stepenu lične sreće ili poverenju u druge ljude stavljano u referentni okvir životnih iskustava prethodnih godina, koja su, za većinu, bila daleko negativnija od tadašnjih i, što je važnije, negativnija od onih koja su predviđana u daljem periodu i godinama koje su sledile. Ništa manje važan nije ni podatak da je u našoj sredini procena subjektivnog blagostanja u dobroj meri bila partijski posredovana, što je moglo dovesti do pozitivnije procene od one koja bi se na osnovu objektivnih pokazatelja mogla očekivati kod pristalica tadašnjeg režima (Vasović, 2003). Sve to rezultira iznenađujuće visokim nivoima izraženosti prihvatanja sebe i drugih, što je dobrim delom posledica i smanjene kritičnosti. Nagomilano nezadovoljstvo devedesetih godina XX veka, počeci tranzicije koji su doveli do naglog osiromašanja društva, gubitka sigurnosti, buđenja "nostalgičnog sindroma", izneverena očekivanja od uvođenja demokratije i sl. imali su za posledicu niske nivoe izraženosti ove dispozicije nakon demokratskih promena u Srbiji. Ponovni skok veće izraženosti ove dispozicije registrovan u poslednjem istraživanju mogao bi biti posledica konačne konsolidacije stanja u zemlji i rasta životnog standarda, koji je jedan od najvažnijih faktora izraženosti ove dispozicije. Ipak, promene nisu do kraja jasne jer su, između ostalog, slabo izražene i promenljivog pravca, što je posledica stabilnosti ove dispozicije.

Sa druge strane, neki nalazi govore da je rast poverenja unutar populacije određene zemlje uslovljen periodom ekonomskog rasta (Inglehart, 1990), odnosno da je nedvosmisleno posledica uspešnog funkcionisanja demokratije u terminima ekonomsko-političkih postignuća, o čemu govore podaci iz nekih zemalja u kojima je došlo do napretka u razvoju demokratije, bez obzira na relativno niske nivoe interpersonalnog poverenja (Muller & Seligson, 1994). Drugim rečima, iskustvo demokratije može imati pozitivan efekat na dispozicije poput prihvatanja sebe i drugih. Demokratija u praksi deluje kroz miroljubivu kolektivnu akciju grupe građana. Budući da je miroljubiva kolektivna akcija utemeljena u duhu kooperacije, institucionalne prilike za to koje obezbeđuje demokratski režim mogu podržavati visoke nivoe interpersonalnog poverenja. Upravo demokratske promene mogle su na opisani način delovati na rast izraženosti, pre svega, demokratske vrednosne orijentacije, ali i na fluktuacije u izraženosti prihvatanja sebe i drugih registrovane u Srbiji u poslednjoj deceniji.

Najzad, iako je naglasak čitave analize bio na tipu vrednosti samoizražavanja, važne uvide pruža i analiza raširenosti dva konflikta tipa – tipa nepoverljivog demokrate i poverljivog nedemokrate. Ova dva tipa su, sa razlogom,

posmatrani kao kvalitativno drugačiji, ali bi oni mogli biti posmatrani kao pokazatelji dominantnosti kombinacije dve dispozicije svojevrstnog mešovitog tipa koji govori o konfliktnosti, suprotstavljenosti ova dva elementa u populaciji Srbije, o čemu, između ostalog, govore i promene suprotnog predznaka.²⁸ Ukoliko se, za trenutak, tip poverljivog nedemokrate i tip nepoverljivog demokrate posmatraju kao celoviti, idealno tipski mešoviti tip, rezultati pokazuju da, izuzev grupe domaćica (dominantan tip vrednosti preživljavanja) i pristalica LDP-a (dominantan tip vrednosti samoizražavanja), sve ostale slučajeve grupisanja ispitanika po bilo kom analiziranom kriterijumu karakteriše dominantnost upravo mešovitog tipa. Ukoliko se prihvati pretpostavka da vrednosti samoizražavanja jesu demokratska politička kultura, na šta ukazuju neke Inghartove analize, razlog za dominantnost mešovitog tipa mogla bi biti činjenica da je demokratija u Srbiji 2000. godine na izvestan način "nametnuta" odozgo, barem u vrednosnom smislu. Nakon dugog perioda autoritarno-totalitarne vlasti u sredini koju je karakterisao svojevrstan tradicionalno-autoritarni sindrom, sa autoritarnošću kao centralnom karakteristikom u tom sindromu koja „*otežava utemeljenje modernog demokratskog društva i olakšava opstanje raznih formi autoritarne vlasti, čak iako se jedna ideologija napusti i zameni drugom*“ (Kuzmanović, 1994, str. 169), uvedeno je demokratsko uređenje društva koje je u preovlađujućim vrednostima u populaciji Srbije imalo slabo i nestabilno uporište. To je, očigledno, lako izazvalo promenu ideoloških i politički konotiranih vrednosnih orijentacija povezanih sa izmenjenom dominantnom ideologijom, u ovom slučaju demokratske vrednosne orijentacije, ali su promene u vezi sa, po svojoj prirodi, nepolitičkim orijentacijama ili karakteristikama pojedinaca, poput prihvatanja sebe i drugih, slabe i neznatne.

Nakon svega rečenog, čini se da vrednosti samoizražavanja u slučaju Srbije nemaju ni onaj sadržaj niti njihova raširenost ima one posledice koje im Inghartova teorija pripisuje (pa ni onu upotrebnu vrednost), jer više zamagljuju i prikrivaju odnose između relevantnih varijabli, nego što doprinose razumevanju prirode odnosa demokratskih vrednosti i političke kulture sa jedne, i društvenih promena ili demokratskog sistema, sa druge strane. Različiti činoci, korelati, smer i intenzitet promene i, pre svega, različiti konceptualni status dva izdvojena elementa, upućuju na veću korisnost odvojene analize dve dispozicije u bliskoj vezi sa (demokratskim) političkim ponašanjem, barem kada je u pitanju populacija Srbije, odnosno individualni nivo analize (mada je analiza prihvatanja sebe i drugih

²⁸ Sva četiri analizirana tipa su na izvestan način mešoviti tipovi jer predstavljaju kombinaciju dve osnovne, međusobno nepovezane, dispozicije - demokratske vrednosne orijentacije i prihvatanja sebe i drugih. Međutim, kombinacije opisane kao tip preživljavanja, odnosno tip samoizražavanja teorijski su očekivane i predstavljaju svojevrstne „čiste“ ili kongruentne tipove, za razliku od dva preostala tipa koja nisu teorijski očekivana i u sebi objedinjuju, naizgled, kontradiktorne, odnosno nekongruentne karakteristike pojedinca.

mного smislenija upravo na agregatnom nivou, iz razloga o kojima je ranije bilo reči).

Sadržaj dva analizirana elementa, pa i tipa vrednosti samoizražavanja, prilično je siromašan u ovom radu zbog malog broja analiziranih indikatora. Na nekim budućim istraživanjima je da detaljnije analiziraju, pre svega, povezanost dva izolovana elementa sa drugim relevantnim vrednosnim orijentacijama. Takva analiza bi mogla rezultirati dobijanjem stabilnije, jasnije i koherentnije strukture (ili struktura), pa bi i njihova analiza i upotreba imale više smisla. To bi, takođe, detaljnije objasnilo prirodu i konceptualni status ovde analiziranih koncepata i potvrdilo ili opovrglo zaključke u vezi sa njima izvedene u ovom radu.

KORIŠĆENA I NAVOĐENA LITERATURA:

- Abramson, P. & R. Inglehart (1992): Generational Replacement and Value Change in Eight West European Societies, *British Journal of Political Science*, 22, pp. 183-228.
- Abramson, P. & R. Inglehart (1994): Education, Security and Postmaterialism: A Comment on Duch and Taylor's 'Postmaterialism and the Economic Condition', *American Journal of Political Science*, Vol. 38, No. 3, pp. 797-814.
- Adler, F. (1956): The Value Concept in Sociology, *American Sociological Review*, 62, pp. 272-279.
- Adorno, T. W., E. Frenkel-Brunswik, D. Levinson and N. Sanford (1950): *The Authoritarian Personality*. New York: John Wiley and Sons.
- Almond, G. & S. Verba (1989 [1963]): *The Civic Culture*. Newbury Park: Sage Publications.
- Altemeyer, B. (1988): *Enemies of Freedom: Understanding Right Wing Authoritarianism*, San Francisco: Jossey-Bass.
- Anheier, H. K., S. Stares and P. Grenier (2004): Social Capital and Life Satisfaction, in W. Arts & L. Halman (eds.): *European Values at the Turn of the Millennium* (81-107). Leiden-Boston: Brill.
- Arts, W. & L. Halman (eds.) (2004): *European Values at the Turn of the Millennium*. Leiden-Boston: Brill.
- Arts, W., J. Gelissen and R. Luijkx (2003): Shall the Twain Ever Meet? Differences and Beliefs in Eastern and Western Europe at the Turn of the Millennium, in W. Arts, L. Halman and J. Hagenaars (eds.): *The Cultural Diversity of European Unity* (185-216). Leiden-Boston: Brill.
- Arts, W., L. Halman and J. Hagenaars (eds.) (2003): *The Cultural Diversity of European Unity*. Leiden-Boston: Brill.
- Avramović, Z. (red.): *Demokratija, vaspitanje, ličnost*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Baker, W. (2005): *America's Crisis of Values: Reality and Perception*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Banfield, E. (1958): *The Moral Basis of Backward Society*. Chicago: Free Press.
- Barton, A. (1963): *Measuring the Values of Individuals*. New York: Columbia University Press.
- Berg-Schlösser, D. (2003): Comment on Welzel, Inglehart and Klingemann's 'The Theory of Human Development: A Cross-Cultural Analysis', *European Journal of Political Research*, Vol.42, pp. 381-386.

- Bezinović, P. i D. Savčić (1989): Lokus kontrole i njegovo merenje, *Psihologija*, God. XXII, No. 1-2, str. 132-139.
- Bilsky, W. & S. H. Schwartz (1994): Values and Personality, *European Journal of Personality*, Vol. 8, pp. 163-181.
- Bojanović, R. (1999): *Psihologija međuljudskih odnosa*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju. Bojanović, R. (2004): *Autoritarni pogled na svet*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Boltken, F. & W. Jagodzinski (1985): In an Environment of Insecurity: Postmaterialism in the European Community, 1970 to 1980, *Comparative Political Studies*, Vol. 17, No. 4, pp. 453-484.
- Bolčić, S. (1998): Osobnosti kulture interesnog delovanja u Srbiji devedesetih, u M. Vasović (red.): *Fragmenti političke kulture* (165-193). Beograd: Institut društvenih nauka, Beograd.
- Bond, M. H. et al. (2004): Culture-Level Dimensions of Social Axioms and Their Correlates Across 41 Cultures, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, Vol. 35, No. 5, pp. 548-570.
- Catton, W. R. (1954): Exploring Techniques for Measuring Human Values, *American Sociological Review*, Vol. 19.
- Clarke, H. D. & N. Dutt (1991): Measuring Value Change in Western Industrialized Societies: The Impact of Unemployment, *American Political Science Review*, Vol. 85, No. 3, pp. 905-920.
- Clarke, H. D., N. Dutt and J. Rapkin (1997): Conversation in Context: The (Mis)measurement of Value Change in Advanced Industrial Societies, *Political Behaviour*, Vol. 19, No. 1, pp. 19-39.
- Clarke, H., A. Kornberg, C. McIntyre, P. Bauer-Kaase and M. Kaase (1999): The Effect of Economic Priorities on the Measurement of Value Change: New Experimental Evidence, *American Political Science Review*, Vol. 93, No. 3, pp. 637-647.
- Crystal, D. S. & M. De Bell (2002): Sources of Civic Orientation Among American Youth: Trust, Religious Valuation, and Attributions of Responsibility, *Political Psychology*, Vol. 23, No. 1, pp. 113-132.
- Damjanić, I. (2006): *Vrednosti i uzori mladih*, Diplomski rad, Filozofski fakultet, Beograd.
- Davis, D. W. & C. Davenport (1999): Assessing the Validity of the Postmaterialism Index, *American Political Science Review*, Vol. 93, No. 3, pp. 649-664.
- Davis, D. W., K. M. Dowley and B. D. Silver (1999): Postmaterialism in World Societies: Is It Really a Values Dimension?, *American Journal of Political Science*, Vol. 43, No. 3, pp. 935-962.

- Dawson, R. E. & K. Prewitt (1969): *Political Socialization*. Boston: Little Brown and Company.
- De Graaf, N. D. & G. Evans (1996): Why are the Young more Postmaterialist? A Cross-National Analysis of Individual and Contextual Influences on Post-material Values, *Comparative Political Studies*, Vol. 28, No. 4, pp. 608-635.
- Dekker, P., P. Ester and H. Vinken (2003): Civil Society, Social Trust, and Democratic Involvement, in W. Arts, L. Halman and J. Hagenaars (eds.): *The Cultural Diversity of European Unity* (217-254). Leiden-Boston: Brill.
- Dennis, J. (1973): *Socialization to Politics: A Reader*. New York: John Wiley and Sons.
- Deth, J. W. (1983): The Persistence of Materialist and Post-Materialist Value Orientation, *European Journal of Political Research*, 11 (1), pp. 63-79.
- Diez-Nicolas, J.(2002): Postmaterialism and the Social Ecosystem, B. Sitter-Liter (ed.): *Culture Within Nature* (179-189). UNESCO.
- Diez-Nicolas, J. (2004): Two Contradictory Hypotheses on Globalization: Societal Convergence or Civilization Differentiation and Clash, sajt www.worldvaluessurvey.org (posećen 16. 03. 2006. g.).
- Duch, R. M. & M. A. Taylor (1993): Postmaterialism and the Economic Condition, *American Journal of Political Science*, Vol. 37, No.3, pp.747-779.
- Duch, R. M. & M. A. Taylor (1994): A Reply to Abramson and Inglehart's 'Education, Security and Postmaterialism, *American Journal of Political Science*, Vol. 38, No. 3, pp. 815-824.
- Esmer, Y. & T. Pettersson (eds.) (2007): *Measuring and Mapping Cultures: 25 Years of Comparative Value Surveys*. Leiden-Boston: Brill.
- European and World Values Surveys Four-wave Integrated Data File, 1981-2004*, v. 20060423 (2006). Tilburg: The European Values Study Foundation and World Values Survey Association.
- Eysenck, H. J. (1954): *The Psychology of Politics*. London: Routledge & Kegan Paul Ltd.
- Feldman, S. (2003): Enforcing Social Conformity: A Theory of Authoritarianism, *Political Psychology*, Vol. 24, No. 1, pp. 41-74.
- Ferguson, K.M. (2006): Social capital and children's wellbeing: a critical synthesis of the international social capital literature, *International Journal of Social Welfare*, Vol.15, pp. 2-18.
- From, E. (1989 [1941]): *Bekstvo od slobode*. Beograd: Nolit.
- From, E. (1983): *Zdravo društvo*. Beograd: Rad.
- Fukujama, F. (2002): *Kraj istorije i poslednji čovek*. Podgorica: CID.
- Fukuyama, F. (1995): *Trust*. London: Penguin Books.
- Goati, V., Z. Vidojević, R. Nešković, D. Pantić, A. Milić i S. Joksimović (1985): *Političko angažovanje u jugoslovenskom društvu*. Beograd: NIRO Mladost.

- Goati, V. (2000): *Partije Srbije i Crne Gore u političkim borbama od 1990. do 2000.* Bar: Conteco.
- Goati, V. (ur.) (2002): *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000.* Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
- Golubović, Z., B. Kuzmanović i M. Vasović (1995): *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba.* Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Filip Višnjić.
- Greenberg, E. S. (1970): *Political Socialization.* New York: Atherton Press.
- Guerin, D., F. Petry and J. Crete (2004): Tolerance, protest and democratic transition: Survey evidence from 13 post-communist countries, *European Journal of Political Research*, Vol. 43, pp. 371-395.
- Hagenaars, J., L. Halman and G. Moors (2003): Exploring Europe's Basic Values Map, in W. Arts, L. Halman and J. Hagenaars (eds.): *The Cultural Diversity of European Unity* (23-58). Leiden-Boston: Brill.
- Huntington, S. (1996): *Sukob civilizacija.* Podgorica: CID.
- Haller, M. (2002): Theory and Method in the Comparative Study of Values – Critique and Alternative to Inglehart, *European Sociological Review*, Vol. 18, No. 2, pp. 139-158.
- Halman, L., R. Inglehart, J. Diez-Medrano, R. Luijkx, A. Moreno and M. Basanez (2008): *Changing Values and Beliefs in 85 Countries – Trends From the Values Surveys From 1981 to 2004.* Leiden-Boston: Brill.
- Halman, L., R. Luijkx and M. Van Zundert (2005): *Atlas of European Values.* Leiden-Boston: Brill.
- Havelka, N. (1995): Vrednosne orijentacije učenika i njihova očekivanja od budućeg zanimanja, *Psihološka istraživanja*, br. 7, str. 89-125.
- Havelka, N., B. Kuzmanović i D. Popadić (1998): *Metode i tehnike socijalnopsiholoških istraživanja.* Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Hofstede, G. (1980): *Culture's Consequences – International Differences in Work-Related Values.* London: Sade Publications.
- Hrnjica, S. (1975): Zrelost ličnosti, *Psihologija*, God. VII, br. 3-4, str. 59-78.
- Hyman, H. (1969): *Political Socialization: A Study in the Psychology of Political Behaviour.* New York: The Free Press.
- Inglehart, R. (1971): The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Post-Industrial Societies, *American Political Science Review*, Vol. 65, pp. 991-1017.
- Inglehart, R. (1981): Post-Materialism in an Environment of Insecurity, *American Political Science Review*, Vol. 75, pp. 880-900.
- Inglehart, R. (1988): The Renaissance of Political Culture, *American Political Science Review*, Vol. 82, No. 4, pp. 1203-1230.
- Inglehart, R. (1990): *Culture Shift in Advanced Industrial Societies.* Princeton: Princeton University Press.

- Inglehart, R. (1997): *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (2002): Globalization and Postmodern Values, *The Washington Quarterly*, 23:1, pp. 215-228.
- Inglehart, R. (ed.) (2003): *Islam, Gender, Culture, and Democracy*. Willowdale: De Sitter Publications.
- Inglehart, R. (2005a): Liberalism, Postmaterialism, and the Growth of Freedom: The Human Development Perspective, sajt www.worldvaluessurvey.org (posećen 16. 03. 2006. g.).
- Inglehart, R. (2005b): Democratization as the Growth of Freedom: The Human Development Perspective, *Japanese Journal of Political Science* 6 (3), pp. 1-31.
- Inglehart, R. (2007): Mapping Global Values, in Y. Esmer & T. Pettersson (eds.): *Measuring and Mapping Cultures: 25 Years of Comparative Value Surveys* (11-32). Leiden-Boston: Brill.
- Inglehart, R & P. Abramson (1994): Economic Security and Value Change, *American Political Science Review*, Vol 88, No. 2, pp. 336-354.
- Inglehart, R & P. Abramson (1999): Measuring Postmaterialism, *American Political Science Review*, Vol 93, No. 3, pp. 665-677.
- Inglehart, R. & W. E. Baker (2000): Modernization, Culture Change and the Persistence of Traditional Values, *American Sociological Review*, Vol. 65, pp. 19-51.
- Inglehart, R. & C. Welzel (2003): Democratic Institutions and Political Culture: Misconceptions in Addressing the Ecological Fallacy, sajt www.worldvaluessurvey.org, (posećen 16. 03. 2006. g.).
- Inglehart, R. & C. Welzel (2005a): *Modernization, Culture Change, and Democracy – The Human Development Sequence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Inglehart, R. & C. Welzel (2005b): Political Culture and Democracy: Analyzing Cross-Level Linkages, *Comparative Politics*, 36, pp. 61-79.
- Jacobsen, D. (2001): Higher Education as an Arena for Political Socialization: Myth or Reality?, *Scandinavian Political Studies*, Vol. 24, No. 4, pp. 351-368.
- Joksimović, S. i sar. (1988): *Mladi i neformalne grupe*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO i Centar za idejni rad SSO.
- Kluckhohn, C. (1951): Values and Value Orientations in the Theory of Action, in T. Parsons, T. & E. Shils (eds.): *Toward a General Theory of Action* (387-433). New York: Harper&Row.
- Knutson, N. J. (ed.) (1973): *Handbook of Political Psychology*. London: Jossey-Bass Publishers.

- Kohn, M. (1969): *Class and Conformity: A Study of Values*. Illinois: The Dorsey Press.
- Komšić, J., D. Pantić, Z. Slavujević (2003): *Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisanja u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Kuzmanović, B. (1990): Vrednosne orijentacije učenika završnog razreda osnovne škole, u N. Havelka i sar.: *Efekte osnovnog školovanja* (215-234). Beograd: Institut za psihologiju.
- Kuzmanović, B. (1994): Autoritarnost, u M. Lazić (ur.): *Razaranje društva* (151-173). Beograd: Filip Višnjić.
- Kuzmanović, B. (1995a): Uvodna razmatranja za istraživanje promena vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji, *Psihološka istraživanja*, br. 7, str. 9-15.
- Kuzmanović, B. (1995b): Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija učenika, *Psihološka istraživanja*, br. 7, str. 17-47.
- Kuzmanović, B. (1995c): Preferencija društvenih ciljeva, *Psihološka istraživanja*, br. 7, str. 49-69.
- Kuzmanović, B. (1997a): Stepen i činioci autoritarnosti, u S. Mihailović (red.): *Između osporavanja i podrške – javno mnjenje o legitimitetu treće jugoslavije* (229-245). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Kuzmanović, B. (1997b): Ličnost i demokratsko ponašanje, u Z. Avramović (red.): *Demokratija, vaspitanje, ličnost* (135-149). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Kuzmanović, B. (1998): Retradicionalizacija političke kulture, u M. Vasović (red.): *Fragmenti političke kulture* (257-284). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Kuzmanović, B. (2003): Autoritarna svest kao ometajući činilac u razvoju demokratskih institucija, u D. Pantić (red.): *Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost* (123-130). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Kuzmanović, B. i N. Petrović (2007): Struktura preferencija ličnih i društvenih ciljeva srednjoškolaca, *Psihologija*, Vol. 40 (4), str. 567-585.
- La Due Lake, R. & R. Huckfeldt (1998): Social Capital, Social Networks, and Political Participation, *Political Psychology*, Vol. 19, No. 3, pp. 567-584.
- Lazić, M. (1994): *Razaranje društva: jugoslovensko društvo u krizi 90-tih*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lipset, S. M. (1969): *Politički čovek*. Beograd: Rad.
- Lutovac, Z. (ur.) (2005): *Demokratija u političkim strankama Srbije*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
- Lutovac, Z. (ur.) (2006): *Političke stranke i birači u državama bivše Jugoslavije*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.

- Marsh, A. (1975): The 'Silent Revolution', Value Priorities and the Quality of Life in Britain, *American Political Science Review*, Vol. 69, pp. 21-30.
- Maslow, A. H. (1943): A Theory of Human Motivation, *Psychological Review*, 50, pp. 370-396.
- Maslow, A. H. (1970 [1954]): *Motivation and Personality*. New York: Harper&Row.
- McClelland, D. C. (1961): *The Achievement Society*. Princeton: Van Nostrand.
- McFarland, S. & M. Mathews (2005): Who Cares about Human Rights?, *Political Psychology*, Vol. 26, No. 3, pp. 365-385.
- Mihailović, S. (2006): Vrednosne orijentacije stranačkih pristalica, u Z. Lutovac (ur.): *Demokratija u političkim strankama Srbije* (143-168). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Milošević, J. (1993): Antidemokratska politička orijentacija, *Gledišta*, br. 1-6, str. 139-146.
- Mishler, W. & R. Rose (2002): Learning and Re-Learning Regime Support: The Dynamics of Post-Communist Regimes, *European Journal of Political Research*, 41, pp. 5-36.
- Moors, G. (2003): The Two Faces of (Post)materialism: a Decomposition Approach, *International Journal of Public Opinion Research*, Vol. 15, No. 4, pp. 396-412.
- Morris, C. (1956): *Varieties of Human Life*. Chicago: University of Chicago Press.
- Muller, E. M. & M. A. Seligson (1994): Civic Culture and Democracy: The Question of Causal Relationships, *American Political Science Review*, Vol. 88, No. 3, pp. 635-652.
- Niemi, R. G. & B. I. Sobieszek (1977): Political Socialization, *Annual Review of Sociology*, Vol. 3, pp. 209-233.
- Niemi, R. G. & M. A. Hepburn (1995): The Rebirth of Political Socialization, *Perspectives on Political Science*, Vol. 24, Issue 1, pp. 7-16
- Oesterreich, D. (2005): Flight into Security: A New Approach and Measure of the Authoritarian Personality, *Political Psychology*, Vol. 26, No. 2, pp. 275-297.
- Pantić, D. (1981): *Vrednosne orijentacije mladih u Srbiji*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Pantić, D. (1985): Uticaj crta ličnosti na determinaciju društveno-političkog angažovanja, u V. Goati i sar.: *Političko angažovanje u jugoslovenskom društvu* (201-277). Beograd: NIRO Mladost.
- Pantić, D. (1989): *Politička kultura mladih u Srbiji*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije (šapirografisano).
- Pantić, D. (1990a): Karakteristike moderne ličnosti i psihološka struktura modernizma kao vrednosne orijentacije, *Psihologija*, br. 3-4, str. 5-26.

- Pantić, D. (1990b): *Promene vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
- Pantić, D. (1998): Politička kultura i vrednosti, u M. Vasović (red.): *Fragments političke kulture* (38-79). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pantić, D. (2002): Vrednosti birača pre i posle demokratskog preokreta 2000. godine, u V., Goati (ur.): *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000.* (131-158). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
- Pantić, D. (2005): Da li su vrednosti bivših komunističkih zemalja slične?, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 118-119, str. 49-69.
- Pantić, D. (2006): Vrednosna i stavovska homogenost i heterogenost pristalica političkih partija u Srbiji na kraju 2005., u Z. Lutovac (ur.): *Demokratija u političkim strankama Srbije* (169-188). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pantić, D. i Z. Pavlović (2006): Stranačke pristalice i komponente političke kulture u Srbiji, u Z. Lutovac (ur.): *Političke stranke i birači u državama bivše Jugoslavije* (41-112). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
- Pantić, D. i Z. Pavlović (2007): *Javno mnjenje – koncept i komparativna istraživanja*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
- Parsons, T. & E. Shils (eds.) (1951): *Toward a General Theory of Action*. New York: Harper&Row.
- Pavlović, Z. (2006a): Vrednosti u Srbiji u drugom dobu modernizma, *Sociološki pregled*, Vol. XXXX, No.2, str. 247-262.
- Pavlović, Z. (2006b): Izborna orijentacija kao faktor stavova o srpskom državnom pitanju, u Z. Lutovac (ur.): *Demokratija u političkim strankama Srbije* (237-250). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
- Pavlović, Z. (2007a): Demokratska politička kultura u Srbiji pre i posle demokratskih promena, *Nova srpska politička misao*, (u pripremi).
- Pavlović, Z. (2007b): Obrazovanje i siromaštvo kao faktori formiranja (post)materijalističkih vrednosti, saopštenje na međunarodnoj konferenciji *Uloga obrazovanja u smanjenju posledica siromaštva na decu u zemljama u tranziciji*, knjiga rezimea, str. 27, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Pavlović, Z. (2008): Socioekonomski razvoj i moralne vrednosti, u V. Vukotić i sar. (ur.): *Moral i ekonomija* (276-287). Beograd: Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka.
- Popadić, D. (1990): Učeničke preferencije načina života, u N. Havelka i sar.: *Efekte osnovnog školovanja* (235-260). Beograd: Institut za psihologiju.
- Putnam, R. (1993): *Making Democracy Work: Civic Tradition in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.

- Rokeach, M. (1960): *The Open and Closed Mind*. New York: Basic Books Inc..
- Rokeach, M. (1973): *The Nature of Human Values*. New York: The Free Press.
- Rokeach, M. (1976): *Beliefs, Attitudes, and Values*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Rot, N. (1994): *Osnovi socijalne psihologije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Rot, N. (1999): *Psihologija grupa*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Rot, N. i N. Havelka (1973): *Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine*. Beograd: Institut za psihologiju i Institut društvenih nauka.
- Rotter, J. B. (1975): Some Problems and Misconceptions Related to the Construct of Internal Versus External Locus of Control of Reinforcement, *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 43, pp. 56-67.
- Sacchi, S. (1998): The Dimensionality of Postmaterialism: An Application of Factor Analysis to Ranked Preference Data, *European Sociological Review*, Vol. 14, No. 2, pp. 151-175.
- Sanford, R. N. (1973): Authoritarian Personality in Contemporary Perspective, in N. Knutson (ed.): *Handbook of Political Psychology* (139-170). London: Jossey-Bass Publishers.
- Schwartz, S. H. (2007): A Theory of Cultural Value Orientations: Explication and Applications, in Y. Esmer & T. Pettersson (eds.): *Measuring and Mapping Cultures: 25 Years of Comparative Value Surveys* (33-78). Leiden-Boston: Brill.
- Schwartz, S. H. & A. Bardi (1997): Influences of Adaptation to Communist Rule on Value Priorities in Eastern Europe, *Political Psychology*, Vol. 18, No. 2, pp. 385-410.
- Schwartz, S. H. & A. Bardi (2001): Value Hierarchies Across Cultures: Taking a Similarities Perspective, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, Vol. 32, No. 3, pp. 268-290.
- Schwartz, S. H. & G. Sagie (2000): Values Consensus and Importance: A Cross-National Study, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, Vol. 31, No. 4, pp. 465-497.
- Schwartz, S. H., G. Melech, A. Lehmann, S. Burges, M. Harris and V. Owens (2001): Extending the Cross-Cultural Validity of the Theory of Basic Human Values with a Different Method of Measurement, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, Vol. 32, No. 5, pp. 519-542.
- Siemienska, R. (2003): Intergenerational Differences in Political Values and Attitudes in Stable and New Democracies, in R. Inglehart (ed.): *Islam, Gender, Culture, and Democracy* (145-167). Willowdale: de Sitter Publications.

- Slavujević, Z. (2001): Pojam, uloga i funkcija političkih partija, sajt www.politikas.org (posećen 27. 06. 2005.).
- Stellmacher, J. & T. Petzel (2005): Authoritarianism as a Group Phenomenon, *Political Psychology*, Vol. 26, No. 2, pp. 245-274.
- Szakolczai, A. & L. Fustos (1998): Value Systems in Axial Moments: A Comparative Analysis of 24 European Countries, *European Sociological Review*, Vol. 14, No. 3, pp. 211-229.
- Triandis, H. C. (2000): Culture and Conflict, *International Journal of Psychology*, 35 (2), pp. 145-152.
- Triandis, H. C. (2001): Individualism-Collectivism and Personality, *Journal of Personality*, 69:6, pp. 907-924.
- Trump, T. M. (1991): Value Formation and Postmaterialism: Inglehart's Theory of Values Change Reconsidered, *Comparative Political Studies*, 24, pp. 365-390.
- Vasović, M. (1988): Vrednosti pripadnika neformalnih grupa, u S. Joksimović i sar.: *Mladi i neformalne grupe* (174-216). Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO i Centar za idejni rad SSO.
- Vasović, M. (1991): Vrednosna opredeljenja Jugoslovena, u Lj. Bačević (red.): *Jugoslavija na kriznoj prekretnici* (197-232). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Vasović, M. (1997a): Prioriteti vrednosti u jugoslovenskoj populaciji, u S. Mihailović (red.): *Između osporavanja i podrške – javno mnjenje o legitimitetu treće Jugoslavije* (142-148). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
- Vasović, M (1997b): Vaspitanje za demokratiju: problem transfera, u Z. Avramović (red.): *Demokratija, vaspitanje, ličnost* (150-162). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Vasović, M. (1988a): Porodično vaspitanje kao činilac vrednosne orijentacije aktivizma, *Psihologija*, God. XXI, br. 3, str. 46-57.
- Vasović, M. (1998b): Politička socijalizacija i promene političke kulture, u M. Vasović (red.): *Fragmenti političke kulture* (80-114). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Vasović, M. (red.) (1998c): *Fragmenti političke kulture*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Vasović, M. (2007): *U predvorju politike*. Beograd: Službeni glasnik.
- Warwick, P. V. (1998): Disputed Cause, Disputed Effect – The Postmaterialist Thesis Re-Examined, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 62, pp. 583-609.
- Weber, M. (1958): *The Ethics of Protestantism and the Spirit of Capitalism*. New York: Scribners.
- Welch, M. R. et al. (2005): Determinants and Consequences of Social Trust, *Sociological Inquiry*, Vol. 75, No.4, pp. 453-473.

- Welzel, C. (2003): Effective Democracy, Mass Culture, and the Quality of Elites: The Human Development Perspective, in R. Inglehart (ed.): *Islam, Gender, Culture, and Democracy* (94-126). Willowdale: De Sitter Publications.
- Welzel, C. & R. Inglehart (2005a): Democratization as the Growth of Freedom: The Human Development Perspective, *Japanese Journal of Political Science*, 6 (3), pp. 1-31.
- Welzel, C., R. Inglehart and F. Deutsch (2005): Social Capital, Voluntary Associations and Collective Action: Which Aspects of Social Capital Have the Greatest Civic Payoff?, *Journal of Civil Society*, Vol. 1, No. 2, pp. 121-146.
- Welzel, C., R. Inglehart and H. D. Klingeman (2003): The Theory of Human Development: A Cross-Cultural Analysis, *European Journal of Political Research*, 42, pp. 341-379.
- Whiteley, P. F. (2000): Economic Growth and Social Capital, *Political Studies*, Vol. 48, pp. 443-466.

PRILOZI

PRILOG br. 1: Upitnik korišćen u istraživanju

Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka iz Beograda sprovodi istraživanje javnog mnjenja. Vi ste izabrani u uzorak građana koji reprezentuju stanovništvo Srbije tako što je na Vas "pala kocka", ali je ipak važno da baš Vi odgovorite na pitanja koja ću Vam postaviti. Učešće u anketi je dobrovoljno i anonimno. Očekujem da ćete slobodno i iskreno odgovoriti na sva pitanja i tako doprineti uspehu ankete. Zahvaljujem Vam na saradnji!

Veličina naselja:

1. Do 1,999
2. 2,000-4,999
3. 5,000-19,999
4. 20,000-99,999
5. 100,000-499,999
6. Preko 500,000

Pol: 1. Muški 2. Ženski

Koliko imate godina? _____ **Šta**

ste po nacionalnosti?

1. Srbin
2. Crnogorac
3. Jugosloven
4. Hrvat
5. Musliman-Bošnjak
6. Mađar
7. Albanac
8. Rom
9. Drugo: _____
98. Ne zna
99. Ne želi da odgovori

Da li ste zaposleni? Da li sada radite?

1. Da
2. Ne

8. Ne zna
9. Ne želi da odgovori

Šta ste po zanimanju?

Zanimanje (upisati): _____ 98. Ne zna 99. Ne želi da odgovori

Koju ste školu završili?

1. Nijednu
2. Osnovna škola (završena ili nezavršena)
3. Nezavršena srednja škola
4. Završena škola za radnička zanimanja
5. Završena srednja škola
6. Završena viša škola
7. Nezavršena viša škola ili fakultet
8. Završen fakultet, akademija
9. Specijalističke, magistarske ili doktorske studije
98. Ne zna
99. Ne želi da odgovori

Kakav je Vaš bračni status?

1. Oženjen - udata
2. Razveden-a
3. Udovac – udovica
4. Vanbračna zajednica
5. Neoženjen - neudata
98. Ne zna
99. Ne želi da odgovori

Koliko je iznosio ukupan prihod Vašeg domaćinstva prošlog meseca, računajući plate, penzije, porodiljske i dečje dodatke, honorarne i ostale dodatne poslove, prihod od poljoprivrede i sl? _____

98. Ne zna
99. Ne želi da odgovori

Koji od ovih odgovora najbolje opisuje finansijsku situaciju Vaše porodice?

1. Nemamo dovoljno novca, često ni za hranu
2. Imamo dovoljno za hranu, ali teško možemo da kupimo odeću
3. Imamo dovoljno novca za hranu i odeću, možemo malo i da uštedimo, ali ne za veće kupovine, kao što su televizor ili frižider

4. Imamo novca i za veće kupovine, kao što su televizor i frižider
5. Možemo da kupujemo sve što poželimo
8. Ne zna
9. Ne želi da odgovori

Šta od sledećeg najbolje opisuje Vaš odnos prema veri?

1. Ja sam jak vernik
2. Ja sam vernik
3. Ja sam neopredeljen
4. Nisam religiozan
5. Ja sam ateista
8. Ne zna
9. Ne želi da odgovori

Koliko ste zadovoljni sadašnjom ekonomskom situacijom u našoj zemlji? Da li ste...

1. Veoma zadovoljni
2. Uglavnom zadovoljni
3. Ni zadovoljni ni nezadovoljni
4. Uglavnom nezadovoljni
5. Veoma nezadovoljni
8. Ne zna
9. Ne želi da odgovori

A koliko ste zadovoljni Vašim ličnim životnim standardom?

1. Veoma zadovoljni
2. Uglavnom zadovoljni
3. Ni zadovoljni ni nezadovoljni
4. Uglavnom nezadovoljni
5. Veoma nezadovoljni
8. Ne zna
9. Ne želi da odgovori

Pretpostavimo da se sutra održavaju izbori za republičku skupštinu. Da li biste glasali? Za koju stranku biste glasali?

1. Ne bi glasao
2. Neodlučan da li bi glasao
3. Neodlučan za koga bi glasao
4. Glasao bi za: _____

U poslednje vreme se mnogo govori o tome šta bi mogli biti ciljevi Srbije u narednih desetak godina. Na ovoj kartici su neki ciljevi kojima različiti ljudi

pridaju važnost. Molim Vas da kažete koji od tih ciljeva Vi lično smatrate najvažnijim? Odaberite dva odgovora!

1. Održavanje reda u državi
2. Davanje ljudima većeg uticaja u važnim odlukama vlade
3. Borba protiv rasta cena
4. Zaštita slobode govora
8. Ne zna
9. Ne želi da odgovori

U celini gledano, da li biste rekli da ste ...

1. Vrlo srećni
2. Uglavnom srećni
3. Ne naročito srećni
4. Uopšte niste srećni
9. Ne zna

Da li ste nekada učestvovali u potpisivanju peticije kao obliku političkog delovanja ljudi, da li biste možda bili spremni da učestvujete ili nikada, ni pod kakvim okolnostima, to ne biste učinili?

1. Već učestvovao
2. Mogao bi da učestvuje
3. Nikada ne bi učestvovao
9. Ne zna

Sada ću Vam pročitati neke tvrdnje. Molim Vas da za svaku od njih kažete da li se i koliko sa njima slažete – da li se potpuno slažete, uglavnom slažete, i slažete i ne slažete, uglavnom ne slažete, ili se uopšte ne slažete.

	Potpuno se slažem	Uglavnom se slažem	I slažem se i ne slažem	Uglavnom se ne slažem	Uopšte se ne slažem	Ne znam
Društvene promene i novine treba uvesti samo ako ne remete naše običaje i način života	1	2	3	4	5	9
Nacionalno mešoviti brakovi su unapred osuđeni na propast	1	2	3	4	5	9
Poštovanje i poslušnost autoritetu su najvažnije osobine koje deca treba da nauče	1	2	3	4	5	9
Čovek će najmanje pogrešiti ako u svakoj prilici radi ono što radi većina	1	2	3	4	5	9
Uprkos svemu ubeđen sam da je svaki pojedinac već danas gospodar svoje sudbine i kovač svoje sreće	1	2	3	4	5	9
Većini ljudi se može verovati	1	2	3	4	5	9
Ne bih imao ništa protiv da mi sused bude osoba koja je homoseksualac	1	2	3	4	5	9

**PRILOG br. 2: Struktura uzorka u istraživanjima Svetske studije
vrednosti 1996. g i 2001. g. u Srbiji**

Tabela br. 1: Struktura uzorka u dva istraživanja s obzirom na pol

Pol	Godina istraživanja	
	1996. g.	2001. g.
Muško	49%	48%
Žensko	51%	52%
Ukupno	100%	100%

Tabela br. 2: Struktura uzorka u dva istraživanja s obzirom na uzrast

Uzrast	Godina istraživanja	
	1996. g.	2001. g.
15-24 godina	12%	11%
25-34 godina	18%	17%
35-44 godina	20%	19%
45-54 godina	18%	22%
55-64 godina	19%	15%
65 i više godina	13%	17%
Ukupno	100%	100%

Tabela br. 3: Struktura uzorka u dva istraživanja s obzirom na obrazovanje

Obrazovanje	Godina istraživanja	
	1996. g.	2001. g.
Osnovna škola	43%	35%
Srednja škola	36%	43%
Fakultetsko obrazovanje	21%	23%
Ukupno	100%	100%

Tabela br. 4: Struktura uzorka u dva istraživanja s obzirom na veličinu mesta

Veličina mesta	Godina istraživanja	
	1996. g.	2001. g.
2,000 i manje stanovnika	14%	15%
2,000-5,000 stanovnika	19%	13%
5,000-10,000 stanovnika	10%	8%
10,000-20,000 stanovnika	6%	5%
20,000-50,000 stanovnika	13%	15%
50,000-100,000 stanovnika	14%	22%
100,000-500,000 stanovnika	10%	10%
500,000 i više stanovnika	16%	12%
Ukupno	100%	100%

Rezime

Predmet knjige jesu vrednosti samoizražavanja, sindrom koji obuhvata postmaterijalističke vrednosti, nekonvencionalne oblike političke participacije, interpersonalno poverenje, toleranciju marginalnih grupa i subjektivno blagostanje. U pitanju je jedna od dve dimenzije kros-kulturnih varijacija, koja se razvija kao posledica uticaja socioekonomskog razvoja i, prema teoriji Ronalda Ingharta, ima uzročan uticaj na javljanje i opstanak demokratskih institucija jednog društva, tj. demokratskog sistema. Analizirana je struktura predloženog sindroma na individualnom nivou, kao i njegovi najvažniji činioci i korelati, odnosno smer i intenzitet promene raširenosti ovih vrednosti u Srbiji u periodu od 1996. do 2007. godine. Empirijsku osnovu rada predstavlja istraživanje javnog mnjenja sprovedeno na uzorku od 1359 građana Srbije (bez Kosova i Metohije) starijih od 15 godina, kao i podaci dobijeni u dva talasa Svetske studije vrednosti koji su u Srbiji sprovedeni 1996. i 2001. godine. Rezultati su pokazali da vrednosti samoizražavanja u Srbiji nisu jedna, već dve nezavisne dispozicije koje su nazvane *demokratska vrednosna orijentacija* i *prihvatanje sebe i drugih*, pa se pod vrednostima samoizražavanja u ovoj studiji podrazumevala odgovarajuća kombinacija dva navedena elementa. Analiza je, u skladu sa tim, pokazala da na tri analizirana koncepta utiču različite sociodemografske i psihološko-dispozicione varijable u različitom stepenu. Vrednosti samoizražavanja su u populaciji Srbije slabo raširene, pri čemu u posmatranom desetogodišnjem periodu izostaju intenzivnije promene. Većina analiziranih sociodemografskih varijabli ima značajan uticaj na ove vrednosti. Vrednosti samoizražavanja karakterišu ispitanike iz urbanih sredina, zaposlene, odnosno one sa boljom materijalnom situacijom i zadovoljnije ličnim životnim standardom, one koji nisu u braku i naročito mlađe i obrazovanije slojeve populacije. Pored toga, ispitanike koji su svrstani u tip vrednosti samoizražavanja karakteriše modernistička vrednosna orijentacija, neautoritarnost, otvorenost prema svetu, nekonformizam i unutrašnji lokus kontrole – svojevrsan sindrom prograđanske vrednosne orijentacije. Tip vrednosti samoizražavanja je intenzivno povezan sa partijskom orijentacijom, u smislu da su ove vrednosti daleko češće u grupi pristalica demokratski orijentisanih stranaka u Srbiji. U završnom delu knjige diskutuje se relevantnost generacijske hipoteze kao mehanizma promene dominantnih vrednosti određene zajednice, mogući uzroci registrovanih međugeneracijskih razlika, ali i sam konceptualni status analiziranih dispozicija. Analiza je pokazala da smena generacija ima različite efekte na tri analizirana koncepta – demokratsku vrednosnu orijentaciju, prihvatanje sebe i drugih, tip vrednosti samoizražavanja – što za ishod ima različite efekte na njihovu raširenost na nivou populacije. Dok su promene u raširenosti demokratske vrednosne orijentacije intenzivne i u skladu

sa pretpostavkama Inghartove hipoteze socijalizacije (mlađi više prihvataju demokratsku vrednosnu orijentaciju nego stariji), uticaj uzrasta na izraženost prihvatanja sebe i drugih i tip vrednosti samoizražavanja je nekonzistentan i nelinearan što za ishod ima odsustvo značajnijih promena na nivou populacije u posmatranom periodu. Uočeni obrazac posledica je različitog značaja analiziranih varijabli na tri koncepta, posebno uzrasta ispitanika, ali i različitog konceptualnog statusa dve izdvojene dispozicije. Sadržaj i struktura demokratske vrednosne orijentacije opravdava njen tretman kao vrednosti u socio-psihološkom smislu, dok je konceptualni status prihvatanja sebe i drugih bliži pojmu crte ličnosti, što pre svega podrazumeva važnost njihove odvojene analize. Barem u slučaju Srbije, vrednosti samoizražavanja nemaju ni onaj sadržaj ni one posledice koje im Inghartova teorija pridaje, pa se revidiranje ovog koncepta čini kao nužan korak u daljim istraživanjima. *Cljučne reči:* vrednosti samoizražavanja, demokratska vrednosna orijentacija, prihvatanje sebe i drugih, (post)materijalističke vrednosti, generacijska hipoteza, Sr- bija.

Summary

Subject of this paper are self-expression values, the syndrome which comprises postmaterialist values, non-conventional forms of political participation, interpersonal trust, tolerance of marginal groups and subjective well-being. It is one of the two dimensions of cross-cultural variations that develops as a consequence of the influence of socioeconomic development and, according to theory of Ronald Inglehart, has a causal effect on the appearance and survival of democratic institutions of one society, that is, democratic system. The structure of the proposed syndrome was analysed on the individual level, as well as its most important factors and correlates, that is, the direction and intensity of change in the distribution of these values in Serbia in the period from 1996 to 2007. Empirical basis of this paper is the public opinion research conducted on the sample of 1359 citizens of Serbia (without Kosovo and Metohija) above the age of fifteen, as well as the data obtained in two waves of World Values Survey, conducted in Serbia in 1996 and 2001. The results show that self-expression values in Serbia are not one, but two independent dispositions that were labelled *democratic value orientation* and *acceptance of oneself and others*, and therefore what was assumed under self-expression values in this study was an appropriate combination of the two abovementioned elements. In keeping with that, the analysis showed that different sociodemographic and psychological-dispositional variables influence the three analysed concepts. Self-expression values are poorly spread in the population of Serbia, where in the observed ten-year period more intensive changes are absent. The majority of the socio-demographic variables that were analysed assert significant influence on self-expression values. Self-expression values characterize the respondents from urban areas, those who are employed, those who have better financial situation and those who are more satisfied with personal living standard, those who are single and, especially, younger and more educated population strata. Besides that, self-expression values are significantly correlated with modernistic value orientation, non-authoritarianism, openness towards the world, non-conformism and internal locus of control. These values are intensively correlated with party orientation in a sense that they are more widespread in the groups of democratic oriented party followers. The concluding part of the book discusses the relevance of generation hypothesis as a mechanism of change of dominant values of certain community, the possible causes of registered inter-generational differences, but also the conceptual status of the analysed dispositions itself. The analysis showed that generational replacement has different effects on three analysed concepts – democratic value orientation, acceptance of oneself and others, self-expression values – which result in their different spreadedness at the population

level. While the changes in acceptance of democratic value orientation are intense and in accord with Inglehart's socialization hypothesis (the younger are more inclined towards accepting the democratic value orientation than the older), the influence of age on the acceptance of oneself and others and the type of self-expression values is nonconsistent and nonlinear which causes the absence of significant changes at the population level in the observed time period. The registered pattern is a consequence of different importance of the analysed variables on three concepts, especily the age of respondent, as well as different conceptual status of the dispositions that were singled out. The content and structure of the democratic values orientation justifies its treatment as value in socio-psychological sense, while the conceptual status of the acceptance of oneself and others is closer to the notion of personality trait, which, above all, implies their separate analysis. At least in the case of Serbia, self-expression values do not have that content or those consequences that Inglehart's theory assumes, so the revision of this concept is a necessary step in some further research.

Key words: self-expression values, democratic value orientation, acceptance of oneself and others, (post)materialist values, generation hypothesis, Serbia.

INDEKS AUTORA

A

Abramson, P. 14, 16, 36, 37, 38, 60
Adler, F. 8
Adorno, T. W. 46, 52
Almond, G. 24, 32, 48, 63, 125
Altemeyer, B. 52
Anheier, H. K. 125
Arts, W. 18, 36

B

Baker, W. E. 11, 14, 20, 22
Banfield, E. 125
Bardi, A. 7, 8, 23, 48, 64, 123, 125
Barton, A. 10
Basanez, M. 104
Bauer-Kaase, P. 35, 36
Berg-Schlosser, D. 40
Berg-Šloser (videti Berg-Schlosser)
Bezinović, P. 53
Bilsky, W. 64
Bojanović, R. 62, 63
Bolčić, S. 40
Boltken, F. 36
Bond, M. H. 30, 64

C

Catton, W. R. 10
Clarke, H. D. 35, 36
Crete, J. 62
Crystal, D. S. 63

D

Dač (videti Duch)
Damjanić, I. 56
Davenport, C. 34
Davis, D. W. 34
Dawson, R. E. 47, 48, 121
De Bell, M. 63
De Graf (videti De Graaf)
De Graaf, N. D. 38
Dejvis (videti Davis)
Dekker, P. 63, 124
Dennis, J. 47
Deth, J. W. 36
Deutsch, F. 63
Devenport (videti Davenport)
Diez-Medrano, J. 104
Diez-Nicolas, J. 14, 24
Dowley, K. 34
Duch, R. M. 37, 38, 39, 96, 113
Dutt, N. 35

E

Ester, P. 124
Evans, G. 38
Eysenck, H. J. 52

F

Feldman, S. 23, 53
Ferguson, K.M. 63
Frenkel-Brunswick, E. 46, 52
From, E. 14, 31, 32,
52, 53, 115

Fukuyama, F. 63
Fustos, L. 24, 64

G

Goati, V. 47
Golubović, Z. 45
Greenberg, E. S. 47
Grenier, P. 125
Guerin, D. 62

H

Hagenaars, J. 23
Haler (videti Haller)
Haller, M. 30, 39
Halman, L. 36, 104, 125
Hantington, S. 18, 23
Havelka, N. 7, 8, 10, 51, 53
Hepburn, M. A. 48
Hofstede, G. 9, 23
Hofstede (videti Hofstede)
Hrnjica, S. 64
Huckfeldt, R. 63, 64
Hyman, H. 47

I

Inglehart, R. 11, 13, 14,
15, 16, 17, 19, 20, 21, 22,
23, 24, 26, 30, 36, 37, 46,
51, 55, 60, 63, 98, 105,
112, 124, 125, 126
Inglhart (videti Inglehart)

J

Jacobsen, D. 114
Jagodzinski, W. 36

K

Kaase, M. 35, 36
Klakhon (videti Kluckhohn)
Klingeman, H. D. 11
Kluckhohn, C. 7, 9, 10
Kohn, M. 23
Komšić, J. 47, 92
Kon (videti Kohn)
Kornberg, A. 35, 36
Kuzmanović, B. 7, 8, 9, 31, 42, 45,
48, 51, 52, 53, 54, 62, 63, 114, 122,
123, 124, 127

L

La Due Lake, R. 63, 64
Lazić, M. 45
Levinson, D. 46, 52
Lipset, S. M. 24, 62
Luijckx, R. 104

M

Marsh, A. 36
Maslov (videti Maslow)
Maslow, A. H. 15, 30, 31
Mathews, M. 114
Mc Clelland, D. C. 13
Mc Farland, S. 114
McIntyre, C. 35, 36
Mek Klilend (videti Mc Clelland)
Mihailović, S. 47, 92
Milošević, J. 62
Mishler, W. 48
Moors, G. 33
Moreno, A. 104
Morris, C. 9
Muller, E. M.
48, 126

N

Niemi, R. G. 48

O

Oesterreich, D. 53

Olmond (videti Almond)

P

Pantić, D. 6, 7, 8, 9, 10,
32, 41, 42, 45, 47, 51, 53,
54, 56, 62, 63, 92, 122,
123

Pavlović, Z. 32, 42, 43,
45, 47, 75, 92, 113, 123,
125

Patnam (videti Putnam)

Petrović, N. 42

Petry, F. 62

Petzel, T. 53

Popadić, D. 7, 51

Prewitt, K. 47, 48, 121

Putnam, R. 63

R

Rapkin, J. 35

Rokeach, M. 6, 7, 8, 9,
10, 31, 53, 123

Rokič (videti Rokeach)

Rose, R. 48

Rot, N. 7, 9, 10, 30, 53

Rotter, J. B. 53

S

Sacchi, S. 33

Sagie, G. 48

Sanford, R. N. 46, 52

Savčić, D. 53

Schwartz, S. H. 7, 8, 23, 29, 48, 64,
123, 125

Seligson, M. A. 48, 63, 126

Siemenska, R. 48

Silver, B. D. 34

Slavujević, Z. 47

Sobieszek, B. I. 48

Stares, S. 125

Stellmacher, J. 53

Szakolczai, A. 24, 64

Š

Švarc (videti Schwartz)

T

Taylor, M. A. 37, 38, 39, 96, 113

Tejlor (videti Taylor)

Tramp (videti Trump)

Triandis, H. C. 23

Trump, T. M. 38

V

Van Zundert, M. 125

Vasović, M. 41, 45, 47, 48, 112,
119, 120, 121, 126

Veber (videti Weber)

Verba, S. 24, 32, 48, 63, 125

Vinken, H. 124

Vorvik (videti Warwick)

W

Warwick, P. V. 38, 48

Weber, M. 13

Welch, M. R. 63

Welzel, C. 11, 13, 14, 17, 19, 20,
21, 22, 23, 24, 26, 36, 37, 51, 55,
63, 105, 112

Whitley, P. F. 63

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316 . 752 (497 . 11) “1996/2007“

316 . 334 . 3 (497 . 11) “1996/2007“

ПАВЛОВИЋ, Зоран, 1980-

Vrednosti samoizražavanja u Srbiji : u
potrazi za demokratskom političkom kulturom /
Zoran Pavlović. – Beograd : Institut
društvenih nauka , Centar za politikološka
istraživanja i javno mnjenje , 2009
(Kragujevac : Svetlost). – 152 str. : tabele; 21 cm

“Ova knjiga je deo rada na projektu
'Demokratski modeli unapređivanja društvene
kohezije, tolerancije, ljudskih prava i
privrednog razvitka u političkim i
institucionalnim procesima evropskih
intergacija Srbije ... “ - - > prelim. str. –
Tiraž 300. – Napomene i bibliografske
reference uz tekst. – Bibliografija : str.
129-139. – Summary. – Registar.

ISBN 987-86-7093-127-5

а) Вредност (социологија) – Социолошка
истраживања – Србија – 1996-2007 б)
Политичка култура – Социолошка истраживања
- Србија – 1996-2007

COBISS. SR-ID 158372364

